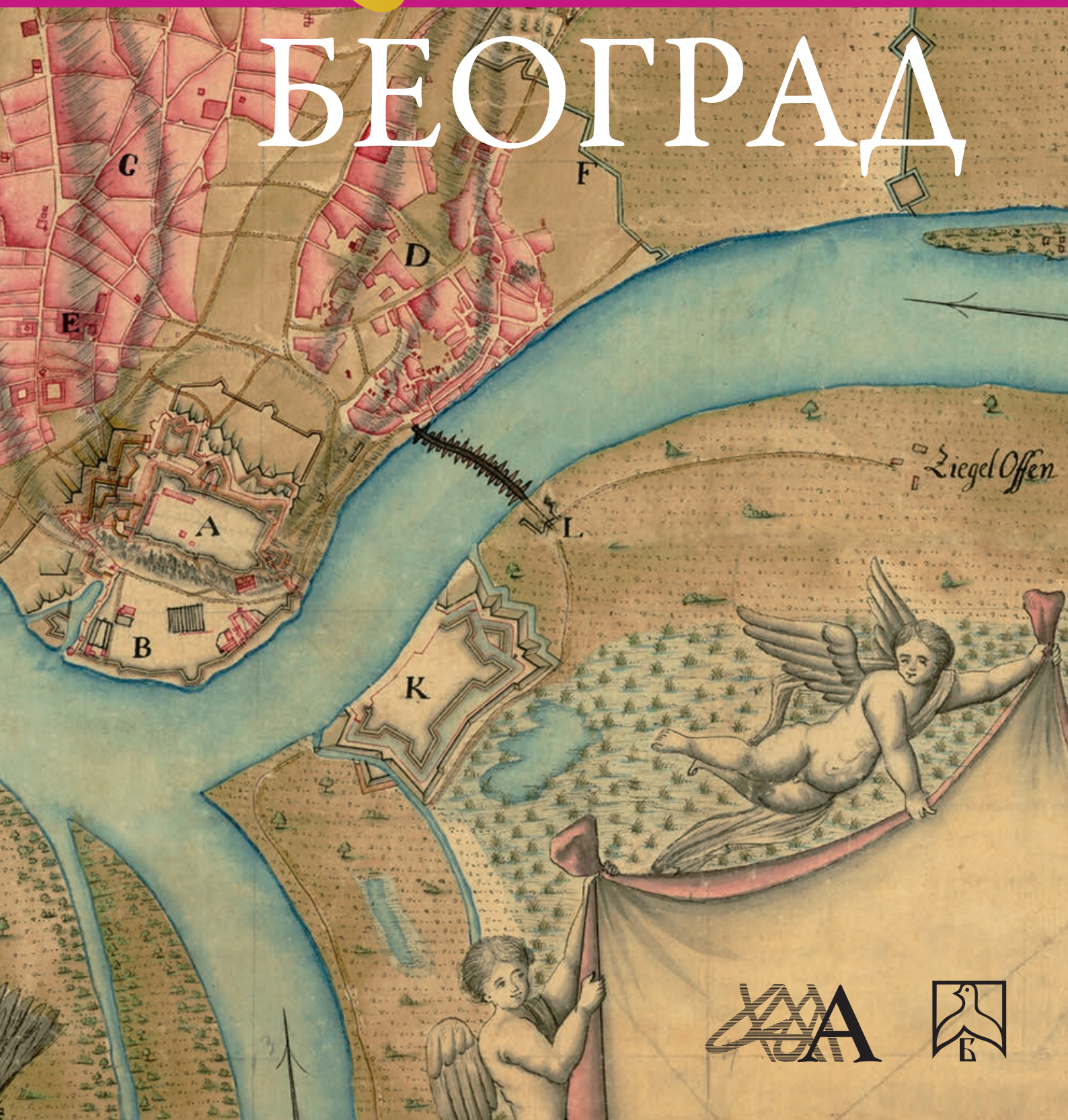

БАШОКНИ

БЕОГРАД

БАРОКНИ
БЕОГРАД

ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ

Археолошки институт, бр. 69

УРЕДНИК

Весна Бикић

ИЗДАВАЧИ

Археолошки институт, Београд, Кнеза Михаила 35
Музеј града Београда, Београд, Змај Јовина 1а

ЗА ИЗДАВАЧА

Миомир Кораћ
Јелена Медаковић

СЕКРЕТАР

Драгана Вуловић

РЕЦЕНЗЕНТИ

Нађа Куртовић Фолић
Јелена Тодоровић
Вујадин Иванишевић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Мирјана Радовановић

ПРЕВОД

Иван Дељач

ДИЗАЈН И ПРЕЛОМ

Данијела Парацки

ШТАМПА

БИРОГРАФ, Београд

ТИРАЖ

500

ISBN 978-86-6439-043-9 (Археолошки институт)

ISBN 978-86-6433-019-0 (Музеј града Београда)

БАРОКНИ

БЕОГРАД

ПРЕОБРАЖАЈИ

1717–1739.

*Објављивање ове публикације подржали су:
Секретаријат за културу Скупштинe града Београда,
Министарство културе и информисања Републике Србије,
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије,
Deloitte g.o.o. Београд.*

Садржај

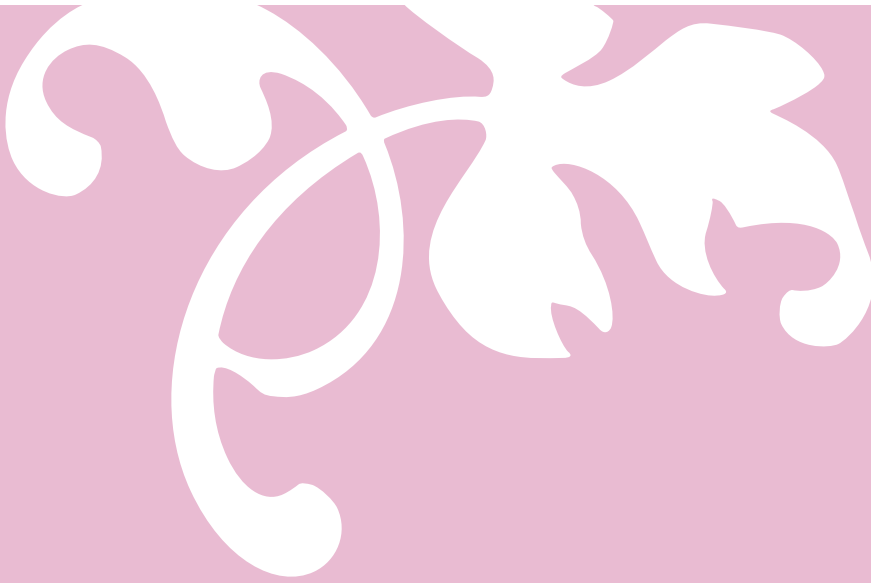
-
- 6 Предговор
- 12 Београд под хабзбуршком влашћу 1717–1739. године
Исидора Точанац Радовић
- 38 Барокна реконструкција Београда
Марко Пойовић
- 60 Папирни спектакл и барокни ратни театар: освајање Београда 1717.
Владимир Симић
- 74 Београдски митрополити на барокној позорници
Ана Милошевић
- 96 Почети барокне војне архитектуре на Београдској тврђави
Марко Пойовић
- 110 Велики војни („Римски“) бунар у Београдској тврђави
Владан Здравковић
- 130 Символика наратива профане архитектуре Немачког Београда
Марина Павловић
- 148 Барокне медаље – поглед на освајања Београда и Пожаревачки мир
Марија Марић Јеринић
- 162 Нова роба за ново друштво – Београд и средња Европа Хабзбурга
Весна Бикић
- 196 „Камено доба“ и пушке кременјаче у Београдској тврђави у XVIII веку
Јосић Шарић
- 206 Библиографија
- 222 Списак сарадника са афилијацијама

Предговор

РЕЦЕПЦИЈА БАРОКНОГ НАСЛЕЂА У БЕОГРАДУ ВЕОМА ЈЕ ИНТРИГАНТНО питање већ и због саме чињенице да су његови остаци, изузетно скромни у својој материјалној појави, остали скривени под наносима потоњих градитељских подухвата и урбанистичких замисли. За малобројне стручњаке који у нашој средини изучавају различите појаве барокне културе и уметности, то краткотрајно али веома значајно доба на почетку XVIII века под влашћу Хабзбурговаца представља одлучујући искорак према стварању модерног Београда. Био је то град у преображају, где је оријентални трговачки шехер узмицао пред европским монументалним бароком у обимној реконструкцији његове структуре и здања. Ново обликовање простора, пројектовано по узору на утврђене барокне градове – чију је окосницу чинила правилна урбанистичка матрица са визуелним маркерима, монументалним касарнама, палатама и трговима – требало је да носи културне и политичке поруке Монархије на новоосвојеним територијама, односно да Београд повеже са средњоевропском културом и идејом барока.

И поред несумњивих доказа у урбанизму и архитектури, поједини стручњаци задржавају опрез при истицању барокног епитета уз име града, како због невидљивости „правог” барока у карактеру и ткиву Београда, тако и, можда више, због чињенице да је он био барокни град у настајању, град који је грандиозно започет али никада није завршен. Према оцени уваженог професора Павла Васића, у свом времену „у Београду је барок био прилично неуједначен, јер се изградња кретала од изразитих примера барокног стила до безмало безизразних објеката у стилском погледу, чијим градитељима је више лежала на срцу функционалност него лепота, више практични војни циљ него декоративна

раскош. Мешавина разних елемената, барокних торњева, и купола и минарета џамија још више је повећавала противуречности, и са изванредним положајем Београда доприносила много његовом живописном изгледу.” Управо својеврсним спојем затеченог и новог, барок у главној граничној тврђави Аустрије према Турцима показује једно од својих многих лица. Због свега тога, изучавање културне историје Београда под аустријском влашћу представља процес који је пун не само изазова него и сталног преиспитивања.

На стази сазнања о аустријском барокном Београду, чији су правац поставили утемељивачи истраживања нововековне историје града као што су Михаило Валтровић, Теодор Стефановић Виловски, Драгољуб Павловић, Радослав Грујић, Душан Поповић, Павле Васић, Рајко Веселиновић, Радован Самарџић, Жељко Шкаламера, Марко Поповић, током претходних неколико деценија остварени су драгоцени доприноси, али не и свеобухватне студије. Прилику за преокрет пружила су систематска археолошка истраживања која су током 2008. и 2009. године, под руководством Марка Поповића у оквиру Научноистраживачког пројекта за Београдску тврђаву Археолошког института, изведена на Југоисточном бедуу Горњег града у простору „пролома”, заправо провале у бедуу настале приликом априлског бомбардовања 1941. године. Уз откриће *Блокхауса* – фортификационог здања са подземном засведеном просторијом, ова истраживања изнела су на светло дана изванредно значајан скуп предмета које је користила аустријска војска стационирана у Београду између 1717. и 1739. године.

Вансеријски археолошки контекст дао је не само неопходан подстицај да се ова тема врати у фокус истраживања културне историје града већ и прилику да се обухватном

визуелизацијом Београд у свом барокном руху приближи у мери у којој је на почетку XVIII века био планиран и делимично реализован. С тим циљем је у Археолошком институту осмишљен вишегодишњи програм активности, који је 2017. године уобличен у пројекат „Барокни Београд – преображај урбане структуре и токови свакодневице (1717–1739)”. Резултат рада на том пројекту – у виду ове публикације и изложбе са пратећим каталогом, саобразне концепције и садржаја, остварен је у сарадњи Археолошког института и Музеја града Београда.

Монографија је плод напора групе стручњака специјалиста за различите аспекте барокног наслеђа у Београду и Србији, који се сагледавају у кључу политичке историје и социокултурних појава на почетку модерног доба. Оквире наратива барокног Београда, са главним протагонистима, поставља Исидора Точанац Радовић, уводећи читаоца у обим и карактер преображаја османског урбаног насеља у аустријски утврђени град према модерним градитељским принципима европског барока. У градитељску трансформацију града у време аустријске власти уводи студија Марка Поповића, заснована на минуциозној анализи изворне грађе, планова и пројеката, претежно из фонда Ратног архива у Бечу, али и археолошких истраживања којима је током своје плодне каријере био назочан и која је неретко водио. Реализација пројекта пуковника Николе Доксата де Мореза, која је обухватала темељну реконструкцију Тврђаве, као средишта система одбране, и утврђеног дела вароши са градским институцијама, јасно се прати кроз реституције планова Београда пре и после аустријских радова, направљене специјално за ову прилику. Увођење Београда и аустријске Краљевине Србије на европску јавну сцену кроз метафору „ратног театра” (*theatrum belli*), тема је прилога Владимира Симића и Марије Марић Јеринић. Виђен очима сликара, бакрорезаца и медаљера, Београд је позорница славних аустријских освајања (1688. и 1717. године) и њихових хероја, принца Евгенија Савојског и цара Карла VI, али и својеврсно средство политичке пропаганде. Театрализација личности и амбијената, својствена култури барока, односила се на све учеснике тадашњег јавног живота – представнике администрације и војске, поглаваре Католичке цркве и монашке редове, као и на православне митрополите. Ана Милошевић даје слику представљања званичника Београдско-карловачке митрополије, која се огледала како у јавности – одевању и понашању, тако и у изгледу и опреми митрополитске резиденције, у складу са идејом *magnificenze* и протоколима барокне репрезентације.

Архитектура барокног Београда тема је три прилога. Марко Поповић разматра изглед и решења унутрашњег простора најстаријих здања у стилу барока, пешадијским касарнама и згради „Главне страже” (*Haubt Wacht*) у Горњем граду Београдске тврђаве, а нарочиту пажњу посвећује већ споменутом Блокхаусу. Уз монументалну фортификациону трасу са новим капијама – славолуцима, као и подземну инсталацију Великог барутног магацина, Велики („Римски”) бунар свакако представља један од најзначајнијих и иновативних инжињерских подвига, који је требало да допринесе грандиозности главне тврђаве Хабзбурговаца у новоосвојеним областима. Текст Владана Здравковића открива порекло узора аустријског бунара и осветљава достигнућа градитељске школе маршала Вобана. Урбанистички концепт и архитектонске одлике простора у новопроектива-

ној Немачкој вароши разматра Марина Павловић. Поред касарне принца Карла Александра Виртембершког, резиденцијално-војног здања које је доминирало градом, и Зидарске касарне подигнуте за потребе инжињеријских јединица, изглед немачког дела града на дунавској падини оживљавају Валдфортнерова кућа (потоња бискупска резиденција), зграде Соларе и Царске камералне пиваре, затим низ кућа занатлија и трговаца – од којих је до данас остала сачувана само једна, у Улици цара Душана бр. 10, те објекат познат као кафана код „Црног орла”, сакрални објекти, школе и болнице.

Публикацију заокружују прилози из домена студија материјалне културе. Европеизација Београда на почетку XVIII века видљива је и по предметима које је његово становништво користило свакодневно и у посебним пригодама. Према оцени Весне Бикић, приступачност робе широке потрошње, независно од етничке и друштвене припадности и имовинског стања, учинила је да Београд не само постане део Хабзбуршке средње Европе него и да усвоји (мулти)културни концепт модерног европског града, у какав је у коначници требало да се претвори. Развој лаког пешадијског наоружања и система за опаљивање у пушкама кременачама Јосип Шарић разматра из перспективе обраде кремена окресивањем, технологијом која потиче још из праисторије.

Сваки научни подухват јесте заједнички напор, а овај је приведен крају захваљујући подршци и помоћи колега и пријатеља. У „Војничкој кухињи” у Доњем граду Београдске тврђаве, делу Археолошког института где је смештен Документациони центар Научно-истраживачког пројекта за Београдску тврђаву, током година је створена динамична атмосфера учења и дијалога, којој особени печат деценијама даје Марко Поповић. Његов предан, неисцрпан истраживачки дух уграђен је на много начина и у ову књигу.

Стефан Поп-Лазич, Угљеша Војводић и Владан Видосављевић допринели су илустративном делу књиге. Бојан Ковачевић нас је у правом тренутку упознао са архитектором Тихомиром Дичићем, који је књигу обогатио техничким цртежима и реконструкцијама објеката. Осим Музеја града Београда, Пројекат и публикацију подржале су и друге установе културе уступањем илустративног материјала и предмета из својих збирки, на чему смо веома захвални.

Захвалност дугујемо и институцијама које су финансијском подршком омогућиле реализацију вишегодишњег истраживања нововековне историје Београда и ове публикације. То су Секретаријат за културу Скупштине града Београда, Министарство културе и информисања и Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. У одлучујућем тренутку неопходну подршку пружила је компанија Deloitte д.о.о. Београд и њен генерални директор господин Милош Мацура.

Надамо се да ће захваљујући овим прилозима простор и дух барокног Београда, онако како су замишљени на двору Хабзбурговаца и реализовани у двадесетак година њихове владавине градом, постати јаснији, опипљивији и цењенији него што су то били до сада.

Уредник

DONAU STROM

PARTIE VON BANAT

MAPPA
EINER
PARTIE DES BELGRADER DISTRICTS
IM
KONIGREICH
SERVIEN

DESCRIPTION

A. OBERE VESTUNG ODER DAS SCHLOSS	G. NEU ANGELEGTE REDOUTE
B. UNTERE VESTUNG ODER WASSERSTADT	H. NEU ANGELEGTES CRONWERCK
C. TEUTSCHE STADT	I. TÜRKISCHE SCHANTZ IN DER DONAUINSUL
D. RÄITZEN STADT	K. NEU ANGELEGTES HORNWERCK
E. GOVERNEMENT	L. TET DU PONT
F. LINIE WOSMIT DIE ZWEY STÄDTE EIN	M. REDOUTE SO IN ZEIT DER BELAGE

GESCHLOSSEN
ZU BEFÖRDERUNG UND AUFKOMMEN DES KONIG REICHS - SERVIEN
AUF BEFELH EINER HOCHLOB - KAISERLICHEN ADMINISTRATION ZU BELGRAD DURCH VERANKALTUNG DES
Hauptmanns Amantius Vermittelst der alda anwesenden jungen Matrosen
als And. Zernitz, Friedrich Molten, Franz Kogor
in Jahr 1721. ausgehoben & ab 1722. zuhause
verbleiben.

MAAS STAB VON 1000 WIENER KLAFTER
ANNO 1724

EXPLICATION
DER
ZEICHEN DIESER MAPPA

- Dörfer und Meierhöf
- Schiff und andere Mühlen
- Weinberge
- Gackertes Land
- Wüsten
- Gärten
- Wiesen
- Rohr und Morast
- Wälder
- Busch
- Gemauerte Brunnen und Quellen
- Wasser
- Wege
- Türkische Appachen

TURKISCHE
APPROCHEN

LAGERUNG
ANNO 1717

BEINERJA

GROSSE THIERGARTEN

KLEINER
THIERGARTEN

GALLEN FLEISCH
HACKER MEYER
HOFF

HRKHOCH FÜRSTLICH
DÜRCHS LAGDT
HAUS

HERRNSPECTOR
VON TERKINGRÖNIG
MEYERHOFF

FIEBER BRUN

HERANZ
ERZBISCHOF
NUPHIE

HERRNDES LEUT GRAPF
BURGSMEYERHOFF
TOPSI NO

TSCHAR
KORVA

RIPPES TE

HOHES
GERICHT

INBRUCH

HOSPITAL

D

K

ADA

DIE GROSSE SAU
ODER
ZIEJAUNER-
INSUL

VIEHSTADEL

AUSRECHNUNG
dieser
MAPPÆ
nach
WIENERISCHER MAASS

Die Weidung und Stadt	461 3/4 Joch
Das Käyser Lager von der letzten Belagerung	3741 1/4 Joch
Das Türk Lager bey der Belagerung	625 Joch
HRKHOCH FÜRSTLICH DÜRCHS Kleiner Thiergarten	68 Joch
Derselben vorgeschriebener Thiergarten	225 Joch
Die grosse Sau oder Ziejauner Insul	359 1/4 Joch
Weidenberge	1740 1/4 Joch
Wüst und geackertes Land	8981 1/2 Joch
Wiesen	4360 1/4 Joch
Rehr und Morast	1652 1/2 Joch
Wald	5381 Joch
Busch	1904 1/2 Joch

Summa Summarum des
ganten Inhalts dieser Mappæ 29400 1/4 Joch
Exclusive der Situation von Slavonien

ИСИДОРА ТОЧАНАЦ РАДОВИЋ

Београд под хабзбуршком влашћу 1717–1739. године

Захваљујући свом добром географском положају на ушћу две европске реке Дунава и Саве, као и томе што је био важна станица на главној балканској саобраћајници *Via militaris* (Царски или Цариградски друм) која је водила до Константинопоља, касније Истанбула, Београд је од средњег века имао велики војностратешки, економски и трговински значај за сваког господара под чијом се влашћу налазио. Често на граници царстава и на путу освајачких похода, он је у много прилика током своје историје мењао господаре. Свака од тих промена одразила се, у мањој или већој мери, како на изглед и карактер града, тако и на бројност и састав становништва. Две највеће промене, које су подразумевале потпуни преображај града, настале су после османског освајања 1521. године, када је Београд свој европски изглед и карактер променио у оријентални, као и након хабзбуршког освајања 1717. године, када је оријентални шехер за кратко време постао европски барокни утврђени град.

Османски Београд 1521–1717. године

Хришћански, у то време угарски Београд био је највећа препрека османским освајачким походима ка средњој Европи. После неуспешних опсада 1440. и 1456. године, султан Сулејман I (Kanunî Sultan Süleyman, 1520–1566) освојио је Београд 1521. године. Град је најпре припојен Смедеревском санџаку, османској управној пограничној области, а потом је убрзо постао и његово седиште. Био је највећи војни центар европског дела Османског царства и полазишна тачка свих његових наредних освајања у Европи. Већ 1536. године добио је статус *шехера*, муслиманског града највишег ранга. Освајањем Будима и оснивањем Будимског санџака 1541. године, Београд је остао дубоко у позадини. Више није био примарно војно седиште, али је и даље имао велику позадинску улогу у складиштењу оружја, опреме и залиха хране за потребе војске и био сигуран зимски конач за војску у кампањама. У наредном периоду,

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царства ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (ев. бр. 177030).

Сл. 1. Панорама османског Београда
(Аустријски државни архив у Бечу, сиг. G VI 1188)

периоду мира, развијао се као привредни и трговински центар, просторно се ширио и демографски растао. Континуитет развоја Београда био је накратко прекидан епидемијама куге и великим пожарима, али није био угрожаван ратовима. Економски врхунац под османском влашћу Београд је доживео средином XVII века, када га је путописац Евлија Челебија (Evlîya Çelebi) описао као *Мисир Румелије*. Тада је роба из арапских и персијских земаља преко Београда стизала до хабзбуршких и немачких градова, па и до Шведске, а и обрнуто.¹

Падом под османску власт Београд је постао део исламске цивилизације и полако је попримао оријентални облик (сл. 1). Султан Сулејман I затекао је средњовековни хришћански град заштићен зидинама и високим кулама, испред кога је било предграђе. Као и у сваком другом освојеном хришћанском граду, прва активност нових османских власти била је претварање цркава у џамије. Тако је стара митрополитска црква, посве-

ћена Успењу Богородице, која се налазила у Доњем граду Београдске тврђаве, одмах по уласку владара у град претворена у Велику џамију султана Сулејмана. Главну улогу у преображају Београда имали су задужбинари. Они су подизали не само верске објекте него и привредне и образовне као и објекте друге намене. Тако је град добијао бројне џамије и месциде, као и медресе. Подизани су ханови и караван-сараји, међу којима је највећи био караван-сарај са безистаном Мехмед-паше Соколовића. Било је хамама, безистана, базара, пијаца. Вароши су биле подељене на махале, које су најчешће формиране око верских објеката. У варошима су ницале мале куће од дрвета или плетера облепљених блатом у стилу османске стамбене архитектуре. Улице су биле уске и кривудавае, са бројним ћорсокацима. Поред већинског турског муслиманског становништва, у Београду су живели и хришћани. Православну заједницу чинили су углавном Срби, а затим Бугари, Грци и Јермени. Римокатоличка

¹ О освајању Београда 1521. године, о његовом развоју као војног, привредног, трговинског и економског центра и центра османске културе, о Тврђави и варошима, махалама, чаршијама и базарима, о становништву, в. Шабановић, *Урбани развојак Београда*; idem, *Београд као ујравно-војно и привредно седиште*; idem, *Град и његово становништво*; Самарџић, *Београд у међународној трговини*; Тричковић, *Београд под њурском влашћу*; Поповић М., *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 157–208; Fotić, *Belgrade: A Muslim and Non-Muslim Cultural Centre*.

заједница састојала се већином од дубровачких трговаца и римокатолика из Босне, а помињу се и Хрвати, Далматинци, Италијани и Мађари. Било је у Београду и Јевреја, мађарских протестаната и нешто Рома муслимана и хришћана.

Бечки рат (1683–1699) оставио је трајне последице на Београд. У кратком периоду био је два пута освајан и то уз велике људске жртве и разарања. Тешко је страдао у бомбардовањима и требало је да прођу године, па и деценије да се изгради поново. Хабзбуршка власт у овом периоду није трајала дуго – од септембра 1688. до октобра 1690. године. Тада је сва пажња била усмерена ка оспособљавању Тврђаве и зидању зграда потребних војсци, те није било времена да се у граду нешто суштински промени. У периоду после Карловачког мира 1699. године, којим је Царство изгубило велики део територија на северу и западу, а задржало само Банат и део Срема, Београд је остао највећи османски погранични град према Хабзбуршкој монархији. Поново је постао седиште војнокрајишке области, велики немирни војни логор који су непрестано потресале побуне. Такво стање трајало је до новог рата, када је, после другог хабзбуршког освајања 1717. године, поново почео велики преображај Београда.²

Хабзбуршко освајање Београда 1717. године

Нападом на поседе Млетачке републике на Пелопонезу Османско царство је крајем 1714. године прекршило одредбе Карловачког мира и изазвало је нови рат. У пролеће 1716. године у рат је, с великим амбицијама, ушла и Хабзбуршка монархија. Команду над

војском цар Карло VI (Karl VI, 1711–1740) поверио је председнику Дворског ратног савета у Бечу, принцу Еугену Савојском (Eugen von Savoyen), који је нанео тежак пораз османској војсци у бици код Петроварадина 5. августа 1716. године (сл. 2, 3). Тада је био смртно рањен велики везир Дамад Али-паша (Silahdar Damad Ali Paşa).³ Победничка војска наставила је ратовање походом на Темишвар и до краја новембра освојила је цео Банат.⁴

Од самог почетка, главни циљ принца Еугена Савојског био је Београд, који је сматрао кључним за исход рата. Београд је био *капија Оријента* и његовим освајањем био би отворен пут хабзбуршкој војсци даље у дубину османске територије. Због значаја Београда за Османско царство, како у војностратешком тако и у психолошком погледу, принц Еуген је био сигуран да га османска војска неће предати лако и да ће морати да прихвати одсудну битку под градом или његову одбрану до последњег човека. Будући да је Београд имао посебно место у вишевековном сукобу хришћанства и ислама, пред поход хабзбуршке војске створено је расположење слично оном пред крсташке ратове. О великом интересовању хабзбуршке и европске јавности за тај поход сведочи и податак да се у штабу принца Еугена појавило око 40 принчева и представника високог племства из хабзбуршких покрајина, немачких држава, Француске, Пољске и других области. Били су ту чланови породица Хоенцолерн, Собијески, Конде, синови Максимилијана Баварског и многи други. Чак је и руски цар Петар Велики (Пётр I Алексеевич, 1683–1725) имао свог представника, кнеза Гагарина. Већина пристиглих аристократа није била довољно зрела, способна, искусна нити дорасла официјерској слу-

² Веселиновић, *Београд од 1683. до 1717. године*, 5–25; idem, *Рајнови Турске и Аустрије*, 465–519; Тричковић, *Београд њог југословенском влашћу*, 110–118.

³ Маузолеј, турбе Дамад Али-паше изграђено је 1784. године у Горњем граду Београдске тврђаве.

⁴ Веселиновић, *Београд њог влашћу Аустрије*, 523.

Сл. 2. Густав Адолф Милер (Gustav Adolph Müller), *Цар Карло VI*, 1730, према оригиналу Јакоба ван Шупена (Erdmannsdörffer, *Deutsche Geschichte*)

Сл. 3. Јакоб ван Шупен (Jacob van Schuppen), *Принц Еуџен Савојски након бијке за Београд 16. августа 1717, 1718.* (Аустријска галерија Белведере, Беч – Copyright Public domain)

жби и ратовању, али је њихово присуство постало питање престижа и потребе да се учествује у судбоносним догађајима.⁵

Кампања на Београд почела је крајем маја 1717. године када се хабзбуршка војска, која је бројала скоро 150.000 војника, укључујући око 10.000 Срба граничара, покренула из својих зимовника и окупила код Панчева. Писац напада разликовао се од ранијих похода када је главнина хабзбуршке војске из Срема прелазила реку Саву код Остружнице и одатле напредовала ка Београду. Тај писац очекивала је и османска одбрана. Међутим, на предлог генерала Клаудија Флоримунда Мерсија (Claude Florimund de Mersy), принц Еуген повео је главни напад на Београд из правца Баната. Хабзбуршка војска почела је да прелази Дунав у близини села Вишњице 15. јуна, и два дана касније крену-

ла је на висораван код села Миријево и на простор данашњег Врачара. Одмах је започела опсаду Београда, развијајући две линије фронта између Саве и Дунава које су као обручи затварале град, а између њих налазио се штаб принца Еугена. Београдску тврђаву бранио је гарнизон од око 30.000 војника под командом Мустафа-паше (Mustafa Paşa) и очекивао се долазак главнине османске војске. Због спорих припрема и успореног окупљања у близини Једрена, османска војска од око 200.000 војника, предвођена великим везиром Халил-пашом (Halil Paşa Bostancı), кренула је тек почетком јуна и под Београд је стигла 1. августа.

Одлучујућа битка за Београд одиграла се 16. августа 1717. године и завршила се страховитим поразом османске војске и повлачењем Халил-паше. Београдска тврђава није

⁵ Бешлин, *Евџеније Савојски*, 475–476, 496.

Сл. 4. Јохан Теодор Боетиус (Johann Theodor Voethius), *Персијектѿива царској великој конференцијској шайѿора у Пожаревицу, где је мир био расирављан и закључен 21. јула 1718*, бакрорез, Лајпциг 1719, Универзитетска и државна библиотека Саксонија–Анхалт, сиг. VD18 1153883X (<http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/id/5384101>)

била освојена и, због одбијања заповедника да је преда, бомбардована је још два дана. Мустафа-паша потписао је уговор о капитулацији и предаји Тврђаве 18. августа.⁶

Победа код Београда била је велики успех хабзбуршке војске. Враћање града под окриље хришћанског владара одјекнуло је Европом као тријумф империјалне моћи Карла VI и династије Хабзбург, као и несумњивих војничких способности *Племенитој вишеза*, принца Еугена Савојског. Хабзбуршки монарх и цар Светог римског царства био је бранитељ хришћанске вере, победник над злим османским освајачима, заштитник државе, као и живота и имовине њених поданика. Освајање Београда, а и касније скла-

пање мира, величано је у ликовним, књижевним и музичким делима посвећеним владару и принцу Еугену, као и путем представа на медаљама и новцу.⁷

Улазак Еугена Савојског у Београд поткрепио је очекивања да ће војска наставити свој победнички поход на југ и југоисток. Након повлачења великог везира и преостале османске војске био је отворен пут скоро до Ниша. Међутим, искрцавање шпанске војске на хабзбуршку Сардинију 20. августа 1717. године запретило је отварањем новог фронта у Италији и осујетило је даље освајачке планове Карла VI. Уз посредовање Енглеске и Холандије, он је пристао на мировне преговоре са султаном Ахмедом III

⁶ Више о опсади и бици за Београд, в. Веселиновић, *Београд под влашћу Аустрије*, 524–527; Поповић М., *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 208–210; Бешлин, *Евѿеније Савојски*, 499, 501–506.

⁷ Simić, *Patriotism and Propaganda*, 267–286; Milošević, *The Festival Book for the Exchange*, 239–253; Бешлин, *Евѿеније Савојски*, 509–512. О медаљама, в. текст М. Марић Јеринић у овом зборнику, 148–161.

(III. Ahmed, 1703–1730). Док су трајале дипломатске активности и припреме за преговоре, борбе у Србији нису биле сасвим прекинуте. Водили су их српски крајишници и устаници из Смедеревског санџака, међу којима су се посебно истакли Тодор Продановић и Станиша Марковић Млатишума, који су до склапања мира запосели област омеђену рекама Савом, Каменицом, Западном Моравом и Тимоком.⁸

Мировни уговор између Хабзбуршке монархије и Османског царства потписан је у Пожаревцу 21. јула 1718. године, по начелу *Uti possidetis* (сл. 4). Свака од зараћених страна задржала је територије које је у тренутку склапања мира контролисала њена војска. Монархија је остварила знатно територијално проширење, које је обухватало Банат, Влашку до реке Олт, уски део Босне уз реке Саву и Уну, део Срема и велики део Србије. Освајањем јужног Срема и Баната окончани су хабзбуршко-османски ратови око угарског наслеђа, који су почели Мохачком битком и избором аустријског надвојводе Фердинанда Хабзбуршког (Ferdinand von Habsburg) за краља Угарске 1526. године.⁹

Краљевина Србија

Највећи део освојених територија Карло VI задржао је под својом непосредном влашћу и од њих су створене две посебне управне целине – Краљевина Србија (*Königreich Servien*) и Темишварски Банат (*Temisvarer Banat*). Њима је управљано преко централних канцеларија у Бечу, Дворског ратног савета (*Hofkriegsrat*) и Дворске коморе (*Hofkammer*), као и земаљских влада у Темишвару и Београду. Краљевина Србија, са престоницом у

Београду, није обухватала целу освојену област јужно од Саве и Дунава, већ само 15 округа – дистриката (Београдски, Грочански, Смедеревски, Пожаревачки, Рамски, Градиштански, Ресавски, Параћински, Јагодински, Крагујевачки, Руднички, Ваљевски, Шабачки, Јадарски и Палешки). Источни крајеви Србије, са седам округа, били су подређени администрацији у Темишвару (сл. 5).

У Краљевини Србији уведена је 1717. године привремена војна управа са генералом Јосифом Антоном грофом Одвијером (Joseph Anton O-Dwyer) на челу. Од 1720. године, оснивањем Земаљске администрације (*Landes Administration*) са седиштем у Београду, успостављена је цивилна власт. На положају председника Администрације, који је истовремено био и гувернер (краљев намесник), најдуже се задржао принц Карло Александар Виртембершки (Karl Alexander von Württemberg, 1720–1733). Њега је 1733. заменио фелдмаршал Франц гроф Марули (Franz von Marulli), а за последњег хабзбуршког намесника у Србији постављен је, у новембру 1738. године, фелдмаршал Георг Оливије гроф Валис (Georg Olivier von Wallis).¹⁰

Директна власт Карла VI над Краљевином Србијом значила је то да је он био не само владар већ и неспорни власник и господар земље. Могао је несметано да утиче на популациону политику или на привредни развој ових области. Није имао ограничења каква су му, у неким краљевинама и провинцијама које су чиниле Хабзбуршку монархију, постављали племство и сталешке скупштине, власници приватних властелинстава или Римокатоличка црква, која је била велики земаљопоседник.¹¹ Истицањем титуле краља Србије (*Serviae rex*), коју је наследио са угарском круном, као и оснивањем Краљевине Србије, Карло VI је желео

⁸ Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу*, 111.

⁹ Ibidem, 111; Dabić, *The Habsburg-Ottoman War*, 191.

¹⁰ Павловић, *Административна и црквена историја*, 19–20.

¹¹ Dabić, *The Habsburg-Ottoman War*, 192.

Сл. 5. Мареус Зојтер (Matthäus Seutter), *Карта Србије, Пожаревачкој мира, Аугзбург 1717.*
(Народна библиотека Србије, инв. бр. КР II-467)

да јасно покаже своје претензије у југоисточној Европи и наговести чврсту намеру да ослободи српско и друго хришћанско становништво у Османском царству.

Београд – београд и београдина

Београду је од почетка била намењена важна улога како у освајачким плановима Беча као полазне тачке даљег напредовања према југу, тако и у плановима одбране хабзбуршких ратних тековина и хришћанске Европе од

Османског царства. Поред тога, Београд је требало да буде не само управни и административни већ и привредни центар, као и центар из кога би се римокатоличка вера и немачка култура шириле међу већинским православним становништвом Краљевине Србије. То је пресудно утицало на брз преображај града током релативно кратког периода. За само 22 године, колико је трајала хабзбуршка управа у Србији, оријентална варош са тврђавом постала је европски барокни утврђени град у коме су нестајали трагови пређашње османске власти.

Идеја водиља државних власти била је да се Београд трансформише у неосвојиво утврђење према начелима фортификационе школе француског маршала Себастијена Вобана (Sébastien Le Prestre de Vauban). У почетку су рашчишћаване рушевине, а освојено утврђење оспособљавано је за нужну одбрану, док се истовремено трагало за најбољим планом утврђивања града. Када је на чело Управе за изградњу тврђаве постављен пуковник Никола Доксат де Морез (Nicolo Dohat de Moroz), почели су интензивнији радови према нацртима које је он начинио. Реконструисана је Београдска тврђава као главно упориште одбране, те у Горњем и Доњем граду није било дозвољено насељавање цивилног становништва, као што је то било у време османске власти. Истовремено са радовима на Тврђави грађени су нови бедеми око града који су штитили постојеће вароши – Дунавску и Савску. Вароши су преуређиване, просецане су нове улице по ортогоналној мрежи, а грађени су и нови објекти од чврстог материјала. Почела је и изградња спољних утврђења на левим обалама Саве и Дунава. Током наредне две деценије Београд је био велико градилиште. Када је 1737. године почео нови рат против Османског царства, Доксатов пројекат био је већим делом реализован, али не и завршен.¹²

Утврђени град, који је настајао под будним оком владара и Дворског ратног савета у Бечу, састојао се од две целине које су имале различите намене. То су биле Београдска тврђава (*Festung / Vöstung Belgrad*) као војно упориште и, поред ње, цивилни престони град Краљевине Србије (*Hauptstadt Belgrad*). Град су чинила два затечена насеља – Дунавска и Савска варош. Те вароши су током хабзбуршке власти биле заштићене новоизграђеним јаким бедемима, који су се са простора данашњег Трга Републике спуштали правцем Скадарске и Француске улице ка

реци Дунав и, с друге стране, преко Обилићевог, Топличиног и Косанчићевог венца ка реци Сави. Унутрашње вароши посматране су као раздвојене административне целине, са посебним општинским управама и фискалним обавезама, те је и за њих често употребљаван назив *īrag (Stadt)*. Оне нису биле укључене у састав Београдског дистрикта, чиме је на још један начин исказана њихова посебност. Са променом структуре становништва Београда поменуте вароши добиле су етничка обележја – Немачка и Српска варош. У документима се увек наводе посебно, као *Deutsche- oder Donaustadt Belgrad* и *Raizen- oder Savastadt Belgrad* (сл. 6).¹³ Будући да је седиште административних, привредних и судских установа, као и Римокатоличке цркве било у Дунавској вароши и да су ту живели високи официри и чиновници, тај део града био је у очима хабзбуршких власти и већинског немачког становништва природно посматран као престони Београд. С друге стране, Срби су под *Белийрагом* подразумевали Савску варош која је била седиште Београдске митрополије и центар њиховог верског и политичког живота.

Град – становништво и вароши

Промена господара условила је демографске промене у Београду, посебно у Дунавској вароши где је до 1717. године живело већинско турско становништво муслиманске вере. После предаје Тврђаве и одласка османског гарнизона, из београдских вароши иселило се целокупно турско становништво. Око 900 турских кућа остало је празно у Дунавској вароши. У складу са колонизационом политиком државе, подстицано је досељавање немачког становништва. Немци су долазили не само из хабзбуршких покрајина

¹² Више о реконструкцији Београдске тврђаве и изградњи варошке фортификације, в. Поповић М., *Пројекцији Николе Доксатта де Мореза*; idem, *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 211–250.

¹³ Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung*, 200, 241.

Сл. 6. Адам Јонатан Фелсекер (Adam Jonathan Felssecker),
Карта и одрочја и изглед тврђаве Београда у Србији, Нирнберг 1737.
 (Музеј града Београда, инв. бр. И, 331)

већ и из разних крајева Светог римског царства, највише из Алзаса, Лорена, Вормса. Долазили су и Мађари, а у много мањем броју Чеси и Италијани, па и Французи. Досељеници су настањивани у Дунавској вароши, где су им уступане куће исељених Турака. До новембра 1717. године у Београду су живеље већ 343 немачке породице – 333 у Дунавској вароши и десет у Савској. Међу досељеницима је највише било сиротиње, која се кретала за војском и надала бољем животу у новој средини. Долазили су, такође, трговци и занатлије, а насељавани су и ветерани из војске принца Еугена Савојског. По освајању, у Дунавској вароши

остало је нешто Срба, Јермена римокатолика и Јевреја Сефарда.¹⁴

Срби су у време османске власти живеље углавном у Савској вароши, а мањи број породица био је и у Дунавској. Осим Срба, међу православним становништвом у Београду било је Грка, Цинцара и Јермена. Од 1717. године почињу да се враћају српски трговци и занатлије који су 1690. године побегли из Београда и већином се насељили у Будиму. Тако су се после Пожаревачког мира вратили стари Београђани Никола Димитријевић Чукурхалија, Илија Бошњак, Захарије Зака Добрић и Ненад Илић, отац будућег митрополита Павла Ненадовића,

¹⁴ Ibidem, 195, 203; Поповић Д., *Србија и Београд*, 183–185.

као и многи други. Они су првенствено потраживали своју ранију имовину, али су без сумње и испитивали нове пословне могућности. Међу Србима је владало велико интересовање за пресељење у Београд, за које је будимски биров Стојко Петровић иронично приметио да „отидоше у Белиград што који да фатају дућане и куће”. Запазио је да је чак и један учитељ напустио своје ђаке и отишао у Београд.¹⁵

Најранији подаци о броју и етничкој структури становника у београдским варошима под хабзбуршком влашћу потичу из новембра 1717. године. Тада је извршен попис ради одређивања кулука на копању шанчева око града (*Schanzarbeit*), радне обавезе којој је било подложно становништво из обе вароши. У Дунавској вароши било је тада 459 породица, од којих 333 немачке, 39 српских, 29 јерменских, 11 мађарских и 47 јеврејских (34 – Сефарди, а 13 – новодосељени Ашкенази). У Савској вароши било је 465 породица – 455 српских и десет немачких. Према неким проценама, у 924 београдске породице живело је око 5.000 становника.¹⁶

Број становника Дунавске вароши смањило се у кратком периоду, јер их је много побегло због наметнутог кулука. Становништво, не само Београда, било је у обавези да 153 дана годишње обавља физички рад у корист државе (кулук, работа), укључујући 42 дана рада на копању шанчева око града и на припремама за изградњу варошких утврђења. До краја децембра 1717. године иселиле су се 104 породице (82 немачке, 14 српских и осам јерменских), а за мање од месец дана број породица у Дунавској вароши смањило се за 22,65% и износио је 355.¹⁷ То је био је-

дан од разлога спорог раста становништва Дунавске вароши, у којој су септембра 1718. године забележене 394 породице.¹⁸ Упркос подстицајима за колонизацију, првенствено Немаца а затим и другог римокатоличког становништва, популација Дунавске вароши није се знатно увећала ни касније. Око 400 породица, већином немачких, помиње се 1721. и 1736. године. Будући да је истакнуто да је реч о породицама које имају куће, можемо претпоставити да је било и оних без кућа и да је укупан број био нешто већи, али не много.¹⁹

Савска варош била је много мања него Дунавска, како по површини тако и по броју становника. Њена површина смањивала се због радова на варошкој фортификацији, јер је у ту сврху одузимано приватно земљиште, а није било могућности да се варош прошири у другим правцима. Иако је имала мањи број кућа, Савска варош је, по свему судећи, била гушће насељена него Дунавска. Подаци о њеној насељености сачувани су у једном непотпуном црквеном попису из 1733/34. године. У 102 домаћинства, за која су подаци сачувани, живело је 647 становника. Под истим кровом живело је више породица, које често нису биле у крвној вези, а неретко и њихова послуга. Најбројније је, на пример, било домаћинство са 16 чланова у коме су живели Павле Димитријев, Тома Мишков и Максим са својим породицама и послугом, а стиче се утисак да они нису били у породичној вези. Са просеком од око шест чланова по домаћинству, могло би се претпоставити да је популацију Савске вароши средином тридесетих година XVIII века чинило до 1.000 душа.²⁰

¹⁵ Idem, *Општинска управа у Београду*, 126.

¹⁶ Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung*, 195; Поповић Д., *Србија и Београд*, 182.

¹⁷ Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung*, 195; Dabić, *The Habsburg-Ottoman War*, 199.

¹⁸ Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, 112–113.

¹⁹ Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung*, 204; Павловић, *Финансије и управљање за време аустријске владавине*, 13.

²⁰ Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, 59–68; Laslett, Clarke, *Houseful and household in an eighteenth-century Balkan city*, 376–380.

Сл. 7. Карта Београдског дистрикта у Краљевини Србији, 1722.
(Ратни архив у Бечу, сиг. G Ib 25)

Током двадесетих година XVIII века основана су и нова насеља ван области заштићене варошким бедемима (сл. 7, 8). То су биле спољне вароши, у изворима називане немачким и српским предграђима – *Deutschen Vorstadt* и *Raitzen Vorstadt*. Оснивана су на раније ненасељеним местима и била су урбанистички планирана. Имала су облик типичних европских занатлијских предграђа из XVIII века. Према сачуваним плановима Београда, оба насеља имала су подељену унутрашњу структуру са ортогоналном мрежом улица. Око насеља су се налазили воћњаци, виногради и баште. Будући да су биле небрањене, те вароши су опустеле током рата 1737–1739. године ка-

да је становништво побегло пред османском војском.²¹

Немачко предграђе названо Карлстал (*Carlsthal*) развило се на простору испод Ташмајдана према Дунаву и било је настањено углавном Немцима из области Рајнског палатината. У строго административном погледу, Карлстал је био у саставу Београдског дистрикта, а не престонице. О унутрашњем уређењу и општинској управи овог насеља нема много података. Карлстал је имао важну улогу у време наредног рата. Ту је у лето 1737. године основан лазарет, односно пољска војна болница у којој су најмање један лекар и један хирург збрињавали рањене и болесне. Извори помињу да је почетком 1739. годи-

²¹ Поповић Д., *Београд пре 200 година*, 17; Шкаламера, *Београдска Нова доња варош*, 55–57. О унутрашњој структури и распореду објеката, в. текст М. Поповића, *Барокна реконструкција Београда* у овом зборнику, 38–59.

Сл. 8. Београдска предграђа – Поглед на Београд са авалске стране, према Спаровом Атласу, 1738. (Ратни архив у Бечу, сиг. ВІХb_113_Taf. 16_fol.31)

не у лазарету било много људи заражених кугом која се ширила из османске војске.²²

Нова српска варош, називана и Доња савска, настала је на подручју Савског амфитеатра, удаљена од реке. Простирала се између данашњих улица Краља Милана, Сарајевске, Краљице Наталије и Војводе Миленка. Центар са тргом и црквом налазио се на месту раскрснице улица Немањине и Балканске. Овој вароши припадало је и ромско насеље (*Zigeuner Dörfel, Zigeuner Gassel*) на обали реке Саве. Нову варош основали су Срби који су од 1724. године напуштали Савску варош, јер су им због изградње фортификација рушене куће и одузимана имања, као и они који су се исељавали из Дунавске вароши. До 1726. године, када су последњи пра-

вославни становници били принудно исељени из Дунавске вароши, Нова српска варош била је потпуно формирана. Насеље је имало своју парохијалну цркву, посвећену св. Јовану Крститељу, чија је изградња почела 1726. године од добровољних прилога верника. У оквиру црквене порте налазила се и мала тривијална (основна) школа.²³ У црквеном попису из 1733/34. године забележена су имена 709 становника Нове вароши који су живели у 90 домаћинстава. Будући да је попис непотпун, сигурно је да их је било више. Међу домаћинствима Нове вароши било је и једно са 23 члана, а у њему су живели Станоје Милорадов, Благоје Михаилов, Стојадин и Стојан Добровојев, као и извесни Станко – сви са породицама.

²² Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung*, 246; Стефановић Вилковски, *Београд, 1717–1739*, 22; Поповић Д., *Србија и Београд*, 180; Митровић, *Погаџи о Србији*, 290, 333, 339–341.

²³ Шкаламера, *Београдска Нова доња варош*, 54–64; Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 139–142, 146–156.

Просек од скоро осам чланова по домаћинству у Новој вароши већи је од просека у Савској.²⁴

Последњи подаци о бројности београдског становништва потичу из маја 1738. године. Према извештају београдског бискупа Франческа Антонија (Franciscus Antonius), тада је у рејону Београда било 15.500 људи. У тај број бискуп је урачунао војну посаду и државне чиновнике, као и становништво у предграђима. На основу верске припадности издвојио је 9.000 римокатолика, 6.000 православних и 500 Јевреја. Овако велики број римокатолика свакако је био последица рата и доласка војске која се смештала у Београду. То је наговестио и сам бискуп наводећи да је само 2.500 верника под његовом јурисдикцијом, а 6.500 у надлежности војних капелана језуита, тј. исусовачког реда.²⁵ Број православних је такође био много већи него у мирнодопским условима. Извештај бискупа Франческа Антонија био је слика града препуног избеглица и војника затечених у ратним околностима.

Немачка и Српска општина

Општинске управе Немачке и Српске вароши биле су раздвојене и организоване на сличан, али не идентичан начин. На челу општине налазио се старешина, нека врста председника општине, који је представљао и заступао становништво пред градским властима, водио општинске послове и имао судску власт у мањим споровима. У Немачкој вароши носио је титулу *Stadtrichter*, а у Српској *кнез* и *биров*. Установа општинске управе била је Веће (*Rath*), за које се у Немачкој вароши користио назив *Мајнстрай*, а у Српској *Танач*. Будући да је Веће било и

нека врста суда, већници су имали улогу потреника. Међу члановима Већа бирани су они који ће помагати старешини у обављању свакодневних послова и носили су титулу *Rathsverwandt*, односно *еишкун*. Веће је имало свог писара (синдикус, нотар), тумача и служитеље. У оснивању општине Савске вароши улогу су имали и Срби из Будима, посебно стари Београђани који су се вратили после 1717. године, што се огледа и у називима установа.²⁶

На челу немачке општине од 1717. године налазио се Фридрих Штадлер (Friedrich Stadler), који се упорно трудио да реши проблеме с којима се суочавало новонасељено становништво. Између осталог, покушавао је да издејствује растерећење становништва Дунавске вароши од наметнутих новчаних и радних обавеза према држави и граду, као и испуњење обећања државних власти да ће сви досељеници у новоосвојене крајеве имати одређене пореске и друге олакшице. Тим поводом је безуспешно путовао у Беч 1718. године. Није се устручавао ни да улази у сукобе с војним властима, које су му претиле хапшењем због опирања наредбама. Под његовом управом је Дунавска варош била подељена на шест квартова са старешинама (*Viertelmeister*) на челу. Од 1721. године, када је био реизабран на дужност штатрихтера, посебно се ангажовао у састављању предлога за ново уређење општине. Залагао се да Дунавска варош добије статус Слободног краљевског града, чиме би стекла и извесну аутономију у односу на централне власти. То је одбијено у Бечу са образложењем да би статусом Слободног краљевског града у Немачкој вароши, између осталог, био ограничен утицај војних власти, а тако нешто није било прихватљиво због војног и стратешког значаја Београда.²⁷

²⁴ Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, 68–76.

²⁵ Јачов, *Списи Тајној ватиканској архиви*, 279–280.

²⁶ Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung*, 200; Поповић Д., *Србија и Београд*, 263; idem, *Општинска управа у Београду*, 127, 130.

²⁷ Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung*, 195, 199, 204; Павловић, *Финансије и управљање за време аустријске владавине*, 11–12; Поповић Д., *Србија и Београд*, 201–205.

Сл. 9а. Печат Савске вароши

(Архив САНУ у Сремским Карловцима, Фонд Митрополитско-патријаршијски архив Б, 1726/10 I)

Сл. 9б. Потпис Хаџи Гаврила Рашковића из 1726. године са печатом Савске вароши

(Архив САНУ у Сремским Карловцима, Фонд Митрополитско-патријаршијски архив Б, 1726/10 II)

Карло VI потврдио је Статут Дунавске вароши 18. фебруара 1724. године. Њиме је био регулисан начин избора чланова Магистрата и старешине који се вршио на две године и одређене су им дужности и обавезе. Приликом првог формирања Магистрата према новом статуту, Штадлер је поново изабран за председника општине. Статутом је било предвиђено да варош има свог лекара, апотеку, малу болницу са 12 кревета, варошки дом, гостионицу, капетана и заставника задужене за ред и безбедност. Уведен је катастар, а катастарска књига налазила се у Магистрату. Основана је варошка каса, те је варош убирала приходе од земље и дућана, од општинске трошарине, новчаних казни и вашара, наплаћивала таксе за точење вина и друго. У самом тексту Статута Немачка варош је доследно називана *Stadt Belgrad* или само *Stadt*, а старешина *Bürgermeister*, градоначелник. Немачки град је имао и свој печат, на коме је писало *Alba Graeca recuperata anno 1717*. („Београд поново освојен 1717”). Статутом је било најављено раздвајање Немачког од Српског града, које је требало извршити у наредне две године. То је подразумевало иселјавање неколико становништва из Дунавске вароши, које је почело већ 1724. године. Завршено је

новембра 1726. године, када је доброшар огласио наредбу да се у року од 24 сата иселе и преостали Срби. Тако је Дунавска варош у великој мери постала верски и етнички хомогена римокатоличка Немачка варош. Године 1728. помиње се нови градоначелник Кристоф Шенхолц (*Christopf Schönholtz*).²⁸

Први старешина српске општине у Савској вароши под хабзбуршком влашћу био је Аврам Ђурић, који се у изворима од 1711. године наводи као београдски кнез. Он се већ 1717. године потписивао титулом *биров*. Од 1722. године, у почетку повремено а затим и стално, старешине Савске вароши користиле су титулу *велики биров*, коју су имали председници политички утицајних српских општина, какве су биле будимска или темишварска. Биров и Танач Српске општине бирани су на годину дана. Већнике су бирали руфети, тако да су таначници били представници занатских и трговачких удружења у општинској управи. Новоизабрани већници излазили су пред митрополита који им је давао благослов. Тако је 1720. године пред београдског митрополита Мојсија Петровића изашло 16 таначника које су изабрали руфети трговаца, абација, терзија, ћурчија, тањација, чизмаџија, бакалина,

²⁸ Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung*, 204–210; Поповић Д., *Србија и Београд*, 205–207; Веселиновић, *Београд под влашћу Аустрије*, 529.

хлебара, мумџија, кујунџија, дрводеља, касапа, рибара, рабација, копача и лађара. Избор старешине није вршен у Већу, већ је о томе одлучивао народни збор, па је 1724. године Аврам Ђурић изабран са 76 гласова. Народни збор, на коме су могли да учествују сви пуноправни мушкарци, сазиван је у посебним приликама, између осталог, када је варош бирала свог представника на Народно-црквеном сабору.²⁹

На место београдског бирова бирани су најугледнији и најутицајнији чланови заједнице, а то је често, годину за годином, била иста особа. Међу најистакнутијима били су Хаци-Гаврило Рашковић (изабран најмање седам пута), Аврам Ђурић (пет пута) и Антоније Јовановић (најмање три пута) (сл. 9а, б). Последњи биров био је Теодор Петровић. Београдски бирови имали су важну улогу у народном и црквеном животу како Савске вароши, тако и свих Срба у Хабзбуршкој монархији. Учествовали су на састанцима и саветовањима на која је позивао митрополит, представљали су Београд и Краљевину Србију на народно-црквеним саборима, бирани су за чланове делегација које су ради народних послова одлазиле у Беч или на том путу пратиле митрополита.³⁰

Према свему судећи, Савска варош је 1724. године добила ново општинско уређење, али није познато да ли је то учињено путем статута, као у Дунавској вароши, или неког акта другог типа. Од тада је изборима за чланове Танача присуствовао и представник Београдске администрације. Средином јануара 1724. године Администрација је потврдила нов састав Танача и поновни избор Аврама Ђурића за бирова. Наредне године општина је почела да користи и нов печат, са ликом св. архангела Михаила, заштитника Српске вароши, и с натписом *Сеи њечайї савске вароши. 1725.* О новом уређењу српске

општине не зна се много, због фрагментарно сачуване изворне грађе. Може се само наслутити да су неке службе биле организоване слично као у Немачкој вароши. Тако је, на пример, општина водила књиге прихода и расхода (хесапе) и имала своју касу, постојао је варошки дом у коме су се налазили општинска канцеларија и архив, као затвор служио је део подрума, а о безбедности у вароши бринули су пандури.³¹

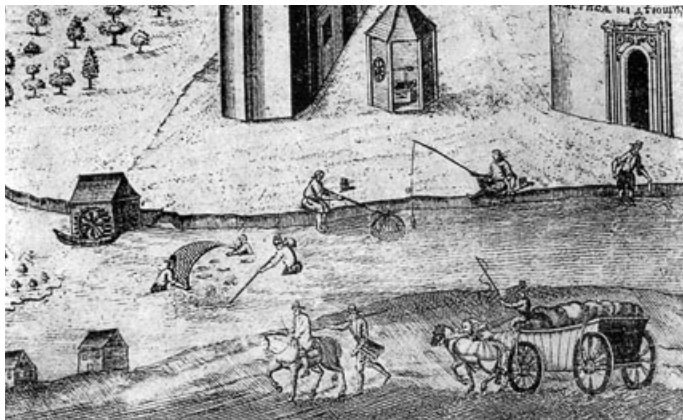
Београд као њивредно средишње

Београдске вароши биле су мали привредни центри у којима су радиле бројне занатлије и где се одвијала трговина на мало, чиме су подмириване потребе локалног становништва и градских власти. У варошима је било мајстора који су производили одећу (терзије, абације, ћурчије) и обућу (чизмари, папуџије), израђивали предмете од метала (ковачи, лимари, калаџије, сабљари), дрвета (столари, тесари, колари, бачвари, стругари) и коже (сарачи, седлари). Било је берберина, сапунџија, свећара, бојација, ужара, стаклара, зидара, копача. Помињу се месари и хлебари, а у Немачкој вароши и један посластичар – колачар. Било је гостионичара, бозација, бакалина. Београђани су се бавили и другим занимањима, а у изворима се помињу лађари, рабације, рибари (сл. 10), говедари, чобани, свирачи, сакаџије (разносачи воде). Занати нису познавали етничку припадност, па је тако међу произвођачима разних делова одеће или обуће било Срба, Грка, Цинцара, Немаца и других. У појединим делатностима, међутим, приметна је превага једне етничке групе, на пример Цинцара међу касапима. Неке делатности биле су нове у Београду и њима су се бавили искључиво немачки мајстори. Само у Не-

²⁹ Руварац, *Мојсије Петровић*, 88; Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, 35, 36; idem, *Србија и Београд*, 263, 268; Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 125.

³⁰ Поповић Д., *Општинска ујрава у Београду*, 127, 130.

³¹ Idem, *Србија и Београд*, 263, 268–269; idem, *Општинска ујрава у Београду*, 127, 131.

Сл. 10. Т. Месмер, *Манастир Ходош*, 1750. – Рибари, детаљ (Давидов, *Српска графика XVIII века*)

Сл. 11. Е. Јанковић, *Терјовци. Комедија у штири актиа*, Лаипсиг 1787. – емблем са насловне стране (Библиотека Матице српске, Р I 399)

мачкој вароши радили су мајстори власуљари, као и по један сајција, златар, дугмар, ткач чарапа и бојација свиле. Занатлије и трговци били су организовани у руфете, најчешће према делатности којом су се бавили, који су имали изразита верска обележја. Зато су православне и римокатоличке занатлије и трговци у два варошима, као и у другим местима, имали посебне еснафе.³²

Поред тога што је био центар привреде и трговине које су имале локални карактер, Београд се током хабзбуршке управе развио и у економско-трговачки центар новоосвојених области Србије и Баната и, истовремено, у ново средиште хабзбуршке трговине са Истоком. Нове власти умеле су да искористе повољан географски положај Београда на раскрсници важних речних и копнених путева и да подстакну његов привредни развој. Та улога града могла се наслутити већ приликом закључења Пожаревачког мира 1718. године. Мировним уговором успостављени су општи принципи и услови слободне трговине између Хабзбуршке мо-

нархије и Османског царства, заштите привредних интереса, оснивања конзуларних представништава и друго. Та начела разрађена су у посебном Уговору о трговини и пловидби (*Passarowitzter Commerztractat*), у 17 тачака, који је потписан неколико дана после закључења мира. Поданици Карла VI, без обзира на верску и етничку припадност, имали су слободу да копненим и воденим путевима тргују по свим областима Османског царства. Наредне године основана је Царска привилегована оријентална компанија која је имала искључиво право трговине у Османском царству и другим земљама на Истоку. Седиште јој је било у Бечу, а испоставе је имала у Београду, Трсту и Риједи. Трст и Ријека проглашени су слободним лукама, средиштима поморске трговине са Левантом, те је Карло VI позвао трговце из тих градова да оснују своје трговачке колоније у Београду. То је хабзбуршким лукама требало да отвори врата за трговину како са балканским залеђем, тако и са Оријентом, коју су до тада држали Венеција и Дубровник.³³

³² Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung*, 212; Поповић Д., *Београд пре 200 година*, 80–85, 95; idem, *Грађа за историју Београда*, 45–62, 225–251; Веселиновић, *Београд под влашћу Аустрије*, 533, 535.

³³ Ibidem, 532; Костић, *Српско трговачко насеље на Риједи*, 38; Malnar, Marjanić, Labus, *Gradnja brama Sv. oca Nikolaja u Rijeci*, 52–57.

Београдски трговци наметнули су се као посредници у трговини на велико, у чему је посебно била значајна слободна пловидба Дунавом, којим је роба допремана са Истока транспортована у Беч и друге средњоевропске градове, и обрнуто, мануфактурна роба из Европе доспевала на Исток. Поред тога, највише се трговало житом из Баната, као и стоком, првенствено за потребе војске и Београдске и Темишварске администрације. Главни извозни производи српске привреде под хабзбуршком влашћу били су мед, восак и вино. У обе београдске вароши постојали су трговци на велико, који су се бавили уносним пословима увоза и извоза робе, међу којима је најмање било Немаца. Крупна трговина у Београду била је у рукама Срба и Јевреја (сл. 11). Српски трговачки рурфет је у овом периоду знатно ојачао, па је 1725. године успео да добије владарску привилегију према којој је имао искључиво право увоза мануфактурних и индустријских производа из Османског царства, Немачке и Хабзбуршке монархије, као и њихове продаје на подручју Београда и Србије. У делегацији која је у Бечу постигла тај успех налазили су се трговци Максим Хаџи-Петровић, Адам Бранковић, Новак Петровић, Стојко Јовановић, Стефан Радивојевић, Михаило Јовановић, Радослав Симоновић, Максим Петровић, Риста Петровић, Радван Радовановић, Петар Вуковић, Никола Томић и Стојан Вуковић. Принц Александар Виртембершки предлагао је властима у Бечу да београдске трговце укључе у огранак Оријенталне компаније у Београду.³⁴

Пословна способност јеврејских трговаца истицала се у Београду и под хабзбуршком влашћу, која их је сматрала нежељеном заједницом, толерисаном под одређеним условима. Од 1719. године наметнут им је порез на толеранцију (*Juden-Toleranz*), посебно су опорезивани за делатности којима

су се бавили (*Judenzins*) и ограничено им је досељавање у Београд. Јевреји су били изолована заједница и живели су у Дунавској вароши у само две зграде, за које су плаћали закупнину – Сефарди у свом старом двоспратном Јеврејском дому (*Türkischer Judenhof*), поред Чукур хана, а Ашкенази у уступљеном Јени хану, који се налазио у близини. Упркос отежаним условима живота и пословања, у Београду су се издвојили способни и успешни јеврејски трговци који су свој капитал почели да улажу у производњу. Тако су 1724. године браћа Кепиш (Köpisch), трговци житом, пореклом из Темишвара, закупили монопол на производњу пива и отворили прву пивару у Београду, али су због великих намета били принуђени да је 1730. године предају Београдској администрацији. Касније су, са Исаком Мојзесом (Isaac Moyses) и Јакобом Франклом (Jacob Franckl), закупили на шест година монопол на печење ракије.³⁵

Верска ѿолиѿиѿка Карла VI

Београд је имао важно место у верској политици Карла VI. Било је предвиђено да се он развије у центар из ког ће се римокатоличка вера ширити међу већинским православним становништвом Краљевине Србије. Римокатоличка вера проглашена је у Србији доминантном и нове власти су имале задатак да на сваки начин штите и помажу Римокатоличку цркву. Православна вера је трпљена, а Православну цркву је требало толерисати, али јој притом у новоосвојеним областима што више ограничити права која су јој у Хабзбуршкој монархији била гарантована привилегијама цара Леополда I (Leopold I, 1658–1705), објављеним између 1691. и 1695. године. Поред политике покаатоличавања православног становништва, ја-

³⁴ Павловић, *Финансије и ѿривреда за време аустѿријске владавине*, 14–15; Веселиновић, *Беоѿраѿ ѿод влашћу Аустѿрије*, 534.

³⁵ Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung*, 169, 242; Павловић, *Финансије и ѿривреда за време аустѿријске владавине*, 20–21; Поповић Д., *Србија и Беоѿраѿ*, 188–190.

чању римокатоличког елемента требало је да потпомогне и колонизациона политика која је била изразито верски обележена. То је и званично било регулисано царском наредбом 1726. године према којој се насељавање у Србији и Банату дозвољавало искључиво римокатоличком становништву.³⁶ Држава је финансијски помагала Римокатоличку цркву тако што јој је, преко Дворске коморе, исплаћивала 13.000 сребрних форинти годишње и што је преузела плаћање свештеника. Тај новчани износ представљао је скоро половину коморског буџета за Србију. Истовремено, приходи Београдске митрополије износили су годишње 6.000 форинти које је Београдска администрација, на име еквивалента за црквени десетак у Србији, исплаћивала митрополиту, као и око 1.500 форинти његовог личног епископског прихода из архидијецезе.³⁷

Будућа верска политика у Србији и Београду могла се наслутити већ у јулу 1717. године када су са хабзбуршком војском ушли у град први мисионари. Били су то језуити, који су тада вршили службу војних свештеника, капелана у војсци принца Еугена Савојског. У августу су и редови фрањеваца и капуцина молили војне власти да им дозволе боравак у Београду и одреде место за становање. Капуцини нису тражили неко одређено место за изградњу *малој манастира*, док је фрањевце, који су били активни под османском влашћу, занимала искључиво Дунавска варош и у њој Дуга улица, данас Душанова, у којој су и тражили место за резиденцију. Убрзо после њих дошли су тринитари и минорити. И малтешки витешки ред имао је у Београду представника – свог мајстора, генерала грофа Марулија.³⁸

Монашким редовима препуштене су некадашње турске куће и уступљено им је пет

џамија, које су они преуредили у хришћанске цркве (сл. 17). Једна од београдских џамија дата је и Јерменима римокатолицима. У Дунавској вароши оснивани су манастирски комплекси, па је тако, на пример, онај тринитарски обухватао четири куће и оближњу Шехитлук џамију, претворену у цркву, а налазио се на углу данашњих улица Високог Стевана и Браће Барух. Фрањевцима је 1721. године уступљен цео комплекс Јахја-пашине џамије који се налазио у данашњој Душановој улици, између Дубровачке и Книћанинове. Осим џамије, која је до тада коришћена као магацин ратне опреме, они су добили и околне објекте, међу којима стару медресу и два турбета. Џамија је убрзо преуређена у цркву посвећену Успењу Богородице, а у једном турбету уређена је капела Светог гроба. Године 1728. започета је на том простору изградња манастира и нове цркве посвећене св. Јовану Капистрану, која је освећена 1730. године. Зграда бивше џамије служила је као *сџара црква*.³⁹

Највећи утицај међу београдским римокатолицима имали су језуити. Њих је посебно ценио принц Еуген, који им је указао част позивом да одрже проповед на свечаном богослужењу држаном на дан капитулације Мустафа-паше 18. августа 1717. године. По уласку у град они су добили неколико кућа и џамију. Осим званичне дозволе владара да оснују мисију, језуити су 1718. године добили и одобрење да, поред службе војних капелана, врше и жупничку службу међу цивилним становништвом Београда. За свој мисионарски рад имали су и финансијску помоћ државних власти, које су им од 1723. године преко Дворске коморе исплаћивале 1.000 форинти годишње. Ново земљиште за изградњу резиденције и цркве, које се налазило у близини старог Пиринч хана, у коме

³⁶ Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung*, 168; Павловић, *Административна и црквена историја*, 168–169.

³⁷ Ibidem, 170; Точанац, *Српски народно-црквени сабори*, 170.

³⁸ Митровић, *Подаци о Србији*, 13; Костић, *Историја фрањевачког манастира*, 195; Поповић Д., *Србија и Београд*, 119.

³⁹ Костић, *Историја фрањевачког манастира*, 195–196; Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, 127, 134, 153–154, 163, 214; Шкаламера, Поповић М., *Урбани развој Дорћола*, 234.

је била војна апотека, добили су 1727. године, а изградњу цркве започели су 1732. године. Црква се налазила у данашњој Улици цара Уроша, између улица Душанове и Високог Стевана. У оквиру резиденције радила је и основна школа, која се помиње од 1728. године. Међутим, уз све подстицаје и сву подршку коју су имали, резултати нису били задовољавајући. До краја хабзбуршке власти у Србији је, без Београда, било само око 1.700 римокатолика. То уједно указује и на превелике амбиције хабзбуршке колонизационе политике ван Београда.⁴⁰

Карло VI је правио јасну разлику између вере и црквене организације, а при томе је изнад свега стављао свој владарски ауторитет. Интервенисање у организацији Римокатоличке цркве на територији којом је владао било је Карлу VI омогућено привилегијама и правима које су Хабзбурговци добили од поглавара Римокатоличке цркве или преузели са крунама и земљама које су објединили, као и са круном Светог римског царства. Спор са Ватиканом настао је због Београдске бискупије чије је седиште 1521. године пренето у Смедерево. Београдска бискупија није била званично укинута нити спојена са Смедеревском. Освајање Београда и његов повратак под власт хришћанског владара отворили су стари сукоб између папе и Хабзбурговаца око надлежности над бискупијама и права именовања бискупа. Створена је ситуација у којој су и Карло VI и папа Климент XI (Clemens XI) сматрали да имају право да поставе бискупа у Београду. Карло VI је намеравао да својим ауторитетом обнови Београдску бискупију и да је споји са Смедеревском, која је била у надлежности папе, те да на тај начин стекне контролу над целом организацијом Римокатоличке цркве у Србији. Зато је и одбијао да Луку Наталиса (Luca Natalis), кога је папа

именовао још 1709. године, потврди као београдског бискупа. Своје намере владар је остварио 1729. године, када је папа Бенедикт XIII (Benedictus XIII) прихватио канонско уједињење Београдске и Смедеревске бискупије. За првог београдско-смедеревског бискупа Карло VI је одредио грофа Антониа дела Тореа (Antonio della Torre), који је столовао у Београду.⁴¹

Митрополијско седиште

Сличан однос владар је имао и према организацији Српске православне цркве, те је подржао оснивање посебне архиепископије за Србију и Банат, поред Карловачке митрополије–архиепископије која је постојала у Хабзбуршкој монархији од 1708. године. Четири православне епархије на новоосвојеном подручју (Београдска и Ваљевска у Србији, Темишварска и Вршачка у Банату) биле су организоване као засебна Београдска митрополија. Наиме, београдски епископ, са почасном титулом митрополита, Мојсије Петровић затражио је 1717. године од новог владара да га потврди за архиепископа у новоосвојеним областима. У томе је имао не само подршку народних старешина из вароши и нахија своје епархије, међу којима је био и београдски биров Аврам Ђурић, већ, у то време и најважнију, подршку принца Еугена Савојског. Следећи политичке и државне интересе, Карло VI је током 1718. године потврдио Мојсија Петровића за архиепископа и митрополита у Краљевини Србији са престоницом у Београду (сл. 12), за који је у тексту потврдне дипломе употребљен стари назив – *Alba Graeca*. До 1720. године власт му је проширена на Доњи Срем и Темишварски Банат. Тиме је било завршено заокруживање територије Београдске

⁴⁰ Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung*, 222; Валтровић, *Камен темељац једне језуитске цркве*, 123–127; Vanino, *Isusovci u Beogradu*, 25–27, 29; Павловић, *Административна и црквена историја*, 170; Шкаламера, Поповић М., *Урбани развој Дорћола*, 234; Јачов, *Списи Тајној вајшиканској архива*, 279–280.

⁴¹ Више о томе, в. Mitrović, *The Peace of Passarowitz*, 210–214.

Сл. 12. Печат и потпис митрополита Мојсија Петровића (Архив САНУ у Сремским Карловцима, Фонд Митрополитско-патријаршијски архив Б, 1728/29)

митрополије-архиепископије у границама војних освајања. Новоосвојене хабзбуршке територије, издвојене као посебне области под директном влашћу владара, добиле су и посебну организацију Српске православне цркве. Београдска митрополија била је у другачијем положају од Карловачке, јер је владар у њој забрањивао или ограничавао она привилегијална права која су на подручју Карловачке митрополије сметала угарским сталежима, жупанијским властима и Римокатоличкој цркви, а у основи тога и државним интересима те државној политици. Оснивање Београдске митрополије канонски је признао српски патријарх Мојсије Рајовић потврдивши 1721. године Мојсија Петровића за архиепископа. У потврдној грамати патријарх је изразио жељу да се првом приликом изврши спајање Београдске и Карловачке митрополије у једну која би обухватала све православне у Монархији, а предност у погледу седишта будуће уједињене митрополије дао је Београду.⁴²

Седиште Београдске митрополије било је у Савској вароши, која је постала не само верски већ и политички центар Срба под хабзбуршком влашћу. Негујући традицију саборности, митрополит је око себе окупљао истакнуте свештенике и народне прваке с којима се саветовао и договарао о разним темама и проблемима – од организовања

школа, које су биле у надлежности јерархије, па до непоштовања привилегијалних права и слобода. Тим састанцима су најчешће присуствовали београдски биров и ешкути, као и београдски прота. У Београду је 21. септембра 1722. године одржан и једини Народно-црквени сабор Београдске митрополије, на коме су учествовала 23 представника свештенства, војске и цивилног становништва Краљевине Србије, међу којима и београдски прота Павле. Овај Сабор је, усаглашено са Сабором Карловачке митрополије одржаним два дана раније, одлучио да се после смрти једног од актуелних митрополита други изабере за заједничког и на тај начин изврши уједињење две митрополије. Одлука је осуђена у Бечу, а митрополит Мојсије је прекорен да нема право да сазива Сабор Београдске митрополије, чиме му је оспорено једно од привилегијалних права.⁴³

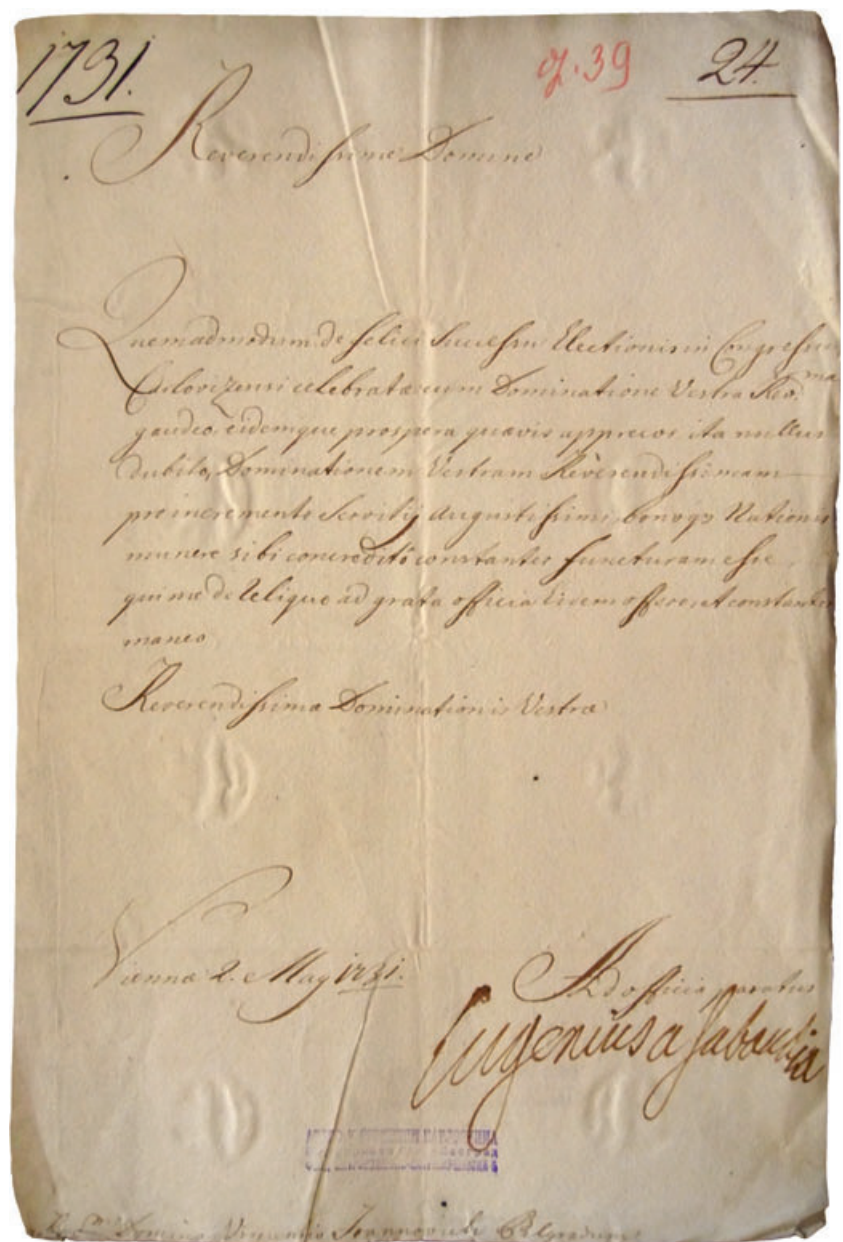
Тежња ка уједињењу испољена је на Сабору 1726. године када је, после смрти карловачког митрополита Вићентија Поповића, београдски митрополит Мојсије изабран и за карловачког. Владар није прихватио саборску одлуку, већ је Мојсија Петровића потврдио као архиепископа само у Карловачкој митрополији, а деградирао у положај администратора у Београдској. Упркос томе, уједињење Београдске и Карловачке

⁴² Руварац, *Мојсије Пејровић*, 92–93; Павловић, *Административна и црквена историја*, 176–177; Точанац, *Српски народно-црквени сабори*, 129–130, 152–154.

⁴³ Idem, *Београдска и Карловачка митрополија*, 205–207.

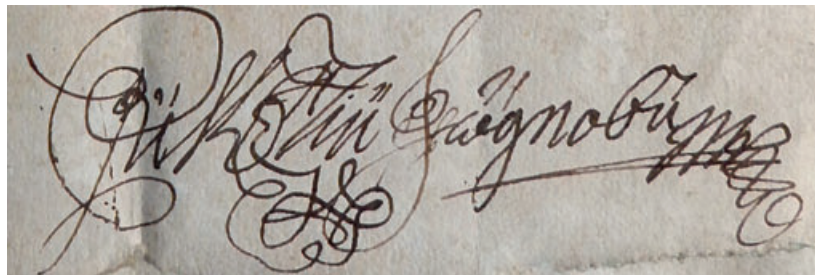
митрополије није за српско становништво у Хабзбуршкој монархији било спорно и Београд је од тада сматран незваничном престоницом две митрополије. Када је 1731. године, после смрти митрополита Мојсија, Сабор изабрао Вићентија Јовановића за једничког митрополита, Београд је и званично постао седиште уједињене Београдско-карловачке митрополије (сл. 13). Вићентије Јовановић био је први и последњи митрополит београдско-карловачки кога су као

таквог признале и потврдиле државне власти (сл. 14). Носио је титулу *Архиепископ и митрополијски београдски и целој хришћанској народа њој влаићу Њејовој царској величанства*, те му је према томе главна резиденција била у Београду. Из Сремских Карловаца, где је Сабор био одржан, уприличен је митрополитов свечани испраћај до његове *иресидионе резиденције* и пратила га је посебна делегација од 29 чланова, међу којима је био и београдски прота Кирил Марковић.⁴⁴

Сл. 13. Принц Еуген Савојски, председник Дворског ратног савета, честита Вићентију Јовановићу избор за архиепископа (Архив САНУ у Сремским Карловцима, Фонд Митрополитско-патријаршијски архив Б, 1731/39)

Сл. 14. Потпис митрополита Вићентија Јовановића (Архив САНУ у Сремским Карловцима, Фонд Митрополитско-патријаршијски архив Б, 1733/63)

Међу проблемима с којима су се суочавали митрополити у Београду под хабзбуршком влашћу био је и проблем недостатка зграда сакралне и друге намене, а на првом месту православних храмова. У Савској вароши постојала је само једна православна парохијална црква, посвећена св. Георгију, која је била у лошем стању. Стару Саборну цркву, посвећену светим архангелима Михаилу и Гаврилу, извори из овог периода не помињу, па се може закључити да је највероватније била разрушена након уласка османске војске у Београд 1690. године. Питање изградње новог Саборног храма поставило се већ 1717. године и постало је веома важно после оснивања Београдске митрополије 1718. Покушавајући да прикупи новац за Саборну цркву, митрополит Мојсије се безуспешно обраћао руском цару Петру Великом, коме је у писму, од 14. септембра 1718. године, описао пустош у Србији после османске власти и рата. Посебно је молио помоћ за изградњу (*сограждение*) Саборне цркве „у славном граду Београду наше Српске земље”. Помоћ, међутим, није добио.⁴⁵

Осим новца који је ваљало прикупити, требало је од градске управе добити одобрење за место на коме ће се градити нова црква, као и дозволу за изградњу објекта од чврстог материјала, и то у време када је скоро цела производња цигала и креча била усмерена ка обнови Београдске тврђаве.

Хабзбуршке власти нису оспоравале митрополиту право на изградњу Саборне цркве, али то је за њих у почетку било споредно питање. Тек када су били завршени приоритетни планови за реконструкцију Тврђаве и када је одређена траса изградње будућих варошких бедема, могло је да се рачуна на то да ће бити одређено и место за изградњу нове Саборне цркве.

У међувремену, митрополит Мојсије одлучио је да обнови цркву Светог Георгија и у новембру 1720. године позвао је вернике да помогну добровољним прилозима. У својој бележници је записао да је то био први пут да архиепископ позива вернике да милостињом обнове цркву, да такав обичај у Београду раније није постојао и да га треба подстицати. Митрополитовом позиву одмах се одазвало 18 дародаваца, углавном занатлија, а међу њима је био и парохијални свештеник Велимир с великим прилогом од једног златног дуката.⁴⁶ Црква Св. Георгија нашла се касније на линији изградње варошких бедема, па је било извесно да ће бити порушена, о чему је митрополит Мојсије 1727. године обавестио руског цара Петра II (Петр II Алексејевич, 1727–1730). Тражећи помоћ за Саборни храм, митрополит Вићентије Јовановић писао је у априлу 1732. године руској царици Ани Ивановој (Анна Иоанновна, 1730–1740) о томе да ће те године црква бити порушена.⁴⁷

⁴⁴ Idem, *Српски народно-црквени сабори*, 103–104, 158–159, 161–165.

⁴⁵ Руварац, *Мојсије Петровић*, 146–147; Нарочницкий, Петрович, *Политические и культурные отношения России*, 57.

⁴⁶ Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, 20.

⁴⁷ Руварац, *Мојсије Петровић*, 149; Нарочницкий, Петрович, *Политические и культурные отношения России*, 86, 87, нап. 2.

Зидање нове Саборне цркве, која је према традицији и вези са старим храмом била посвећена светим архангелима Михаилу и Гаврилу, почело је средином 1726. године на месту на коме се и данас налази Саборна црква у Београду. Услед сталног недостатка новца, радови су текли споро а тражена помоћ из Русије није стизала, па је митрополит Мојсије био принуђен да се ослони на лична средства и на милостињу од верника, али није успео да заврши тај подухват за живота. Изградњу Саборне цркве наставио је митро-

полит Вићентије Јовановић, који је такође покушавао да обезбеди новац из Русије, а у изворима нема трагова да је у томе и успео. Он је покренуо и знатно активније прикупљање прилога међу верницима, и то не само из београдских вароши већ и из целе Србије, па и са простора Карловачке митрополије. Током 1734. године позивао је вернике из својих архидијецеза Београдске и Сремске, као и оне из Бачке епархије да помогну изградњу *воздвизајушииаџо се* храма Светих Архистратига. Због Саборне цркве митро-

Сл. 15. Стан београдског митрополита, детаљ са плана (Ратни архив у Бечу, сиг. Н IIIд 1410)

полит се задуживао, позајмљујући новац и од београдских Немаца. Није познато у којој мери је Саборна црква била завршена у време почетка новог хабзбуршко-османског рата, јер су завршни радови и њено опремање трајали и током 1737. године. У Саборној цркви били су сахрањени митрополити Мојсије Петровић – 1730. године и Вићентије Јовановић – 1737. године. Пред потписивање Београдског мира 1739. године, тадашњи егзарх, касније митрополит, Павле Ненадовић пренео је њихове посмртне остатке на Фрушку гору. По уласку османске војске у Београд Саборна црква била је знатно оштећена, али не и потпуно разорена. Зграда се одржала до 1836. године, а тада је срушена да би на њеном месту била подигнута данашња зграда Саборне цркве.⁴⁸

Осим Саборног храма, за београдске митрополите било је важно и питање изградње нове резиденције. У Београду су постојале две куће које је митрополит Мојсије Петровић користио и које се у изворима називају *стари* и *старишиј двор ниже сланој чеими*. Стари двор налазио се у Савској вароши, на углу данашњих улица Поп Лукине и Топличиног венца, а старији у Дунавској, код данашње раскрснице улица Кнегиње Љубице и Страхињића бана. То су биле скромне и релативно мале зграде које после 1718. године нису могле да задовоље потребе архиепископа новоосноване митрополије коме је била потребна већа, пространа и функционална резиденција. Према митрополитовој идеји, та будућа зграда није требало да буде само стан за архиепископа. Предвидео је да у резиденцији заседа Архиепископска конзисторија, тј. Духовни суд, да сазива састанке и одржава саветовања с народним

првацима, као и да оснује школу. Како су текли радови на изградњи варошких бедема, тако су рушене зграде које су се налазиле на тој линији, па и митрополитова кућа у Савској вароши. Он је тражио обештећење и није га добио, а дозвољено му је да искористи цигле од срушене куће. У октобру 1725. године митрополит је молио Дворски ратни савет да нареди београдским властима да обезбеде место за нов митрополитски двор. Према свему судећи, није сачекао да се то питање реши него је у новембру исте године почео да набавља материјал. До јула 1727. године Никола Доксат је израдио план митрополитске резиденције и српске школе, а темељи су постављени у августу. Резиденција се налазила поред Саборне цркве, на месту на коме је данас Основна школа „Краљ Петар I” (сл. 15).⁴⁹

Митрополит Мојсије Петровић градио је своју београдску резиденцију располажући скромним средствима и није је завршио за живота. Умро је 7. августа 1730. године у старој кући у Дунавској вароши. Издаци за резиденцију знатно су повећани у време митрополита Вићентија Јовановића. Поред радова као што су завршавање крова, малтерисање и постављање подова, почело је и њено опремање. Трошкови су били велики, јер су наручивани посебни и скупи предмети, попут четири угаоне пећи из Алтенбурга. Резиденција је била импозантна грађевина на спрат, са два митрополитова салона и великим бројем просторија, међу којима су се налазиле библиотека са посебним кабинетом и нека врста сале за састанке, у којој је одржан Народно-црквени сабор 1732. године. При резиденцији је била школа, као и придворна капела посвећена

⁴⁸ Руварац, *Мојсије Петровић*, 144–145; Стефановић Виловски, *Београд, 1717–1739*, 27; Грујић, *Прилози за историју Србије*, 171, 182–183; Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, 78–82; *idem*, *Србија и Београд*, 333–335; Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 134, 137–139, 387–388; Вујовић, *Саборна црква у Београду*, 87–95. Нарочничкий, Петрович, *Политические и культурные отношения России*, 86, 87.

⁴⁹ Стефановић Виловски, *Београд, 1717–1739*, 16–17, 27–28; Руварац, *Нейокрејино имање Митрополије београдске*, 209; Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 32; Поповић М., *Прилози ироучавању београдске Српске вароши*, 156–157; детаљније, в. текст Ане Милошевић у овом зборнику, 74–95.

св. Николи, у којој је најкасније 1734. године почело да се врши богослужење.⁵⁰

Поново њод османском влашћу 1739. године

Средином 1737. године Хабзбуршка монархија, као савезница Русије, ушла је у рат против Османског царства. Циљ јој је био да преко Србије продре дубље на Балканско полуострво, а посебно да освоји Босну, Херцеговину, Албанију, Влашку и Молдавију. Међутим, после почетних успеха рат је већ током прве године почео да се одвија неповољно по Монархију.⁵¹ До средине 1738. године османска војска је увелико харала и пљачкала по Београдском дистрикту, претећи и самом граду. Један од београдских учитеља, руски јеромонах, Петар Михаиловски писао је у јуну будимском епископу да је из града побегао ко год је то могао и да је митрополитска резиденција опустела, јер се патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента, који је 1737. године прешао под хабзбуршку власт и преузео управу над Митрополијом, склонио у Петроварадински шанац. *И немачка армада* прешла је преко Дунава у Банат, приметио је учитељ, а преостали Београђани са великим страхом чекали су да се освјачи сваког тренутка појаве пред градом.⁵²

Последњи покушај одбране хабзбуршких тековина претходног рата завршен је поразом гувернера Краљевине Србије, маршала грофа Валиса у бици код Гроцке 23. јула 1739. године. Већ 26. јула велики везир Ивас Мехмед-паша (Ivaz Mehmed Paşa) почео је опсаду током које је Београд трпео свакодневне артиљеријске нападе. Патријарх Арсеније IV, који се у то време налазио у

Сремским Карловцима, имао је сазнања да бомбардовање није наносило већу штету ни граду ни његовим становницима, осим неке погођене куће, јер Османлије наступају као *слии*, како је навео у једном писму.⁵³ Поред опсаде, велики проблем представљала је епидемија куге која се ширила из османске војске и која је током 1739. године захватила и Београд. Град је био пун избеглица из свих делова Србије које је опсада спречила у намери да се преко Саве и Дунава склоне на сигурну територију.

Само дан после почетка опсаде, 26. јула, гроф Валис је покушао да подстакне преговоре о примирју. Услов великог везира била је предаја Београда, на шта у том тренутку гувернер није смео да пристане, те су опсада и бомбардовање града трајали више од месец дана. Прелиминарни мировни уговор потписан је 1. септембра 1739. године, а већ 4. септембра велики везир ујахао је победоносно у београдску варош у пратњи команданата и око 500 јаничара. За првог османског команданта Београда постављен је Али-паша Абдипашазаде (Ali Paşa Abdipaşazade), дотадашњи беглербег Румелије, који се убрзо уселио у касарну принца Александра Виртембершког.⁵⁴

Мировним уговором потписаним у Београду 18. септембра 1739. године Хабзбуршка монархија је Османском царству морала да врати Србију са Београдом, Олтенску (Малу) Влашку и појас Босне уз Саву. Тиме је нова граница била повучена на рекама Сави и Дунаву. Према одредбама Београдског мира, Монархија се обавезала да ће Београдску тврђаву вратити са старим утврђењима, барутним магацинима, арсеналима и касарнама, као и јавним и приватним зграда-

⁵⁰ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 110–160; Поповић Д., *Београд њре 200 година*, 129–132, 139; Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 249–250, 333–335, 343, 344–346.

⁵¹ Више о рату 1737–1739. године и опсади Београда, в. Веселиновић, *Србија њод аустријском влашћу*, 146–162; Тричковић, *Београд њод њурском влашћу*, 126–127.

⁵² Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 251.

⁵³ Ibidem, 252–253.

⁵⁴ Веселиновић, *Србија њод аустријском влашћу*, 160.

ма по варошима. Сва нова утврђења у граду, варошки бедеми и спољна утврђења на обалама Саве и Дунава морали су бити порушени. Шест месеци трајало је разграђивање бедема и Тврђаве, која је званично предата османским властима 7. јуна 1740. године.⁵⁵

Повратак под османску власт довео је до нових демографских промена у Београду. Немачко и српско становништво се иселило, старо турско вратило се из Ниша и Видина, где се склонило после 1717. године, а дошло је и ново. Граду је брзо враћен оријентални изглед и карактер. Срушена је већина објеката изграђених у време хабзбуршке власти, међу којима и касарна принца Александра и митрополитска резиденција, зградама које су према мишљењу нових господара биле превисоке порушени су спратови, затечене цркве претворене су у џамије и подизане су нове. Нове зграде зидане су према правилима османске архитектуре. На граници према Хабзбуршкој монархији, Бео-

град је постао седиште серхата – пашалука, османске пограничне покрајине, са значајном улогом у војном и управном систему државе. Развијао се као војни и привредни центар и као центар транзитне трговине Османског царства према Хабзбуршкој монархији. Међутим, на развој града у наредном периоду утицало је слабљење централних власти које се испољило у борби за позиције, а то је било повезано са освајањем државних прихода, као што су закупи од муката и цизије, као и с контролом над трговином. У Београду су превагу однели јаничари, те је град убрзо постао поприште сукоба непријатељских група. Притиснуто прекомерним порезима и дажбинама, становништво је све више сиромашило. У другој половини XVIII века београдске вароши, са густо збијеним ниским дрвеним кућама и с улицама пуним рупа и разглављене калдрме, посетиоцима са Запада одавале су утисак сиромаштва и запуштености.⁵⁶

⁵⁵ Ibidem, 159–161; Тричкових, *Београд под њурском влашћу*, 126–127.

⁵⁶ О Београду под османском влашћу после 1739. године, в. Тричкових, *Главна тврђава Царсџива времена Европи*, 585–637; idem, *Варош после 1740. године*, 641–673; idem, *Београд под њурском влашћу*, 127–134; Чубриловић, *Развој привреде 1740–1788*, 674–693.

МАРКО ПОПОВИЋ

Барокна реконструкција Београда

Миран развој Београда, града који се више од 150 година развијао као турски шехер у дубокој позадини Османског царства, далеко од ратних збивања, прекинули су судбоносни догађаји у последњим деценијама XVII века. Неуспела опсада Беча 1683. године означила је почетак слома османске власти у Средњој Европи. Средиште ратних операција, после низа турских пораза, веома брзо се приближавало Београду, који је тако поново добио свој некадашњи војностратешки значај.

За Турску, која је губитком Будима и пространих северних области доведена у ситуацију нужне одбране преосталих европскихседа, Београд је представљао кључно упориште, које је требало да заустави даљи продор аустријских снага и постане полазна база за покушаје поновног запоседања изгубљених северних територија. За Аустрију Београд добија кључну улогу као упориште за одбрану новоосвојених области и полазиште за даље напредовање према југу. Сукоб великих сила на географским просторима у чијем се средишту налазио град на ушћу Саве у Дунав предодредио је његову

даљу судбину. Београд је поново добио примарну војностратешку функцију, коју ће задржати кроз цео XVIII, па и XIX век. Био је то, у ширем смислу, судар цивилизација које су у складу са својим начелима и потребама мењале слику града и његових утврђења. Затечени оријентални шехер претворен је у утврђени европски барокни град, чија је структура с повратком под османску власт поново прилагођена турском начину живљења (сл. 16, 17).

У том вишедеценијском ратовању освајање Београда 1717. године одјекнуло је у Европи као велики успех Аустрије, а у ширем смислу као победа хришћанства у вековном сукобу са исламом. У наставку ратних операција веома брзо је заузето цело подручје северне Србије, а планирало се и даље напредовање према југу. Међутим, због шпанског напада на хабзбуршке земље у Италији, Аустрија је била принуђена да обустави успешне ратне операције против Турака. Мир је склопљен у Пожаревцу, у лето 1718. године, по принципу „uti possidetis”, тако да је Аустрија, поред других територија, добила и Београд са северном Србијом.

За Аустрију је то био најповољнији мир који је она икада закључила са Турцима.¹

У новонасталој ситуацији, укључивањем у оквиру Аустрије, Београд постаје „главна гранична тврђава”, што му даје посебан значај у складу с новом улогом. За Аустрију, као и тадашњу хришћанску Европу, Београд је у овом раздобљу кључно одбрамбено упориште према Турцима и база за даље продоре у турске европске поседе. Поред тога, за католичку Хабзбуршку монархију Београд је, у њеној тежњи ка даљем продору на исток, требало да постане снажно културно, политичко и економско средиште за ширење католичанства и немачку колонизацију. Ови циљеви условили су даљи развој града и укључили га, истина накратко, у развојне токове модерних градова тадашње Европе. Затечена оријентална варош са Тврђавом, која је у то време и поред извесних модернизација представљала застарело утврђење, у потпуности је била супротна новој функцији града и владајућим урбанистичким и фортификационим концепцијама епохе барока у Европи. Зато се наметала потреба целовите реконструкције освојеног града са циљем да се преобрази у европски утврђени барокни град. То је подразумевало реконструкцију Тврђаве као искључиво војног објекта, затим планску изградњу вароши са ортогоналном мрежом улица, брањену бастioniом фортификацијом, као и изградњу спољних утврђења у оквиру јединственог система одбране. Да би тако велики подухват могао да се оствари, било је потребно да се претходно обави читав низ припрема, од организације управе у новоосвојеним областима, преко израде програма и пројеката, до обезбеђења материјалних средстава за планиране радове.² Одмах после запоседа-

ња северне Србије и Београда образована је привремена војна управа са генералом грофом Јосифом Одвијером (Johann Joseph Anton Graf von O'Dwyer) на челу. Питање организовања редовне цивилне управе за ово подручје, односно за „Краљевину Србију”, регулисано је две године касније, у јесен 1720, образовањем тзв. Српске администрације, на чије чело је постављен принц Карл Александар Виртембершки (Herzog Karl Alexander von Württemberg). Управа у Србији као *крунској земљи Хабзбурџа* била је подређена Дворском ратном савету, на чијем се челу тада налазио принц Еуген Савојски (Franz Eugen, Prinz von Savoyen-Carignan). Један од њених главних задатака били су радови на реконструкцији и изградњи Београда, па је ради тога основана и посебна *Управа за изградњу тврђаве*.³ У првим годинама трагало се за најбољим решењима за трансформацију Београда у утврђени барокни град, а посебан проблем представљало је и прибављање материјалних средстава за остваривање ове амбициозне замисли, што је све у почетку знатно успоравало радове.

О реконструкцији и изградњи Београда у време аустријске окупације (1717–1739) постоји сачувана бројна изворна грађа у Ратном архиву у Бечу.⁴ Ту су од посебног значаја планови и пројекти који омогућавају, готово до појединости, праћење тока радова и анализу остварених пројектних решења. Према тим документима, ток радова одвијао се у две основне етапе. У првој, што је трајала до 1723. године, обављене су припреме за приступ планској изградњи града и фортификација, која ће уследити тек у другој етапи.⁵

Радовима на обнови затечених и изградњи нових утврђења Београда у почетку је

¹ Опширније о аустријској владавини у Београду, в. текст И. Точанац Радовић у овом зборнику, 12–37.

² Поповић М., *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 211.

³ Веселиновић, *Ратнови Турске и Аустрије*, 536; Шкаламера, *Планови барокне реконструкције Београда*, 13–18.

⁴ Поповић М., *Пројекти Николе Доксаија де Мореза*, 39–58.

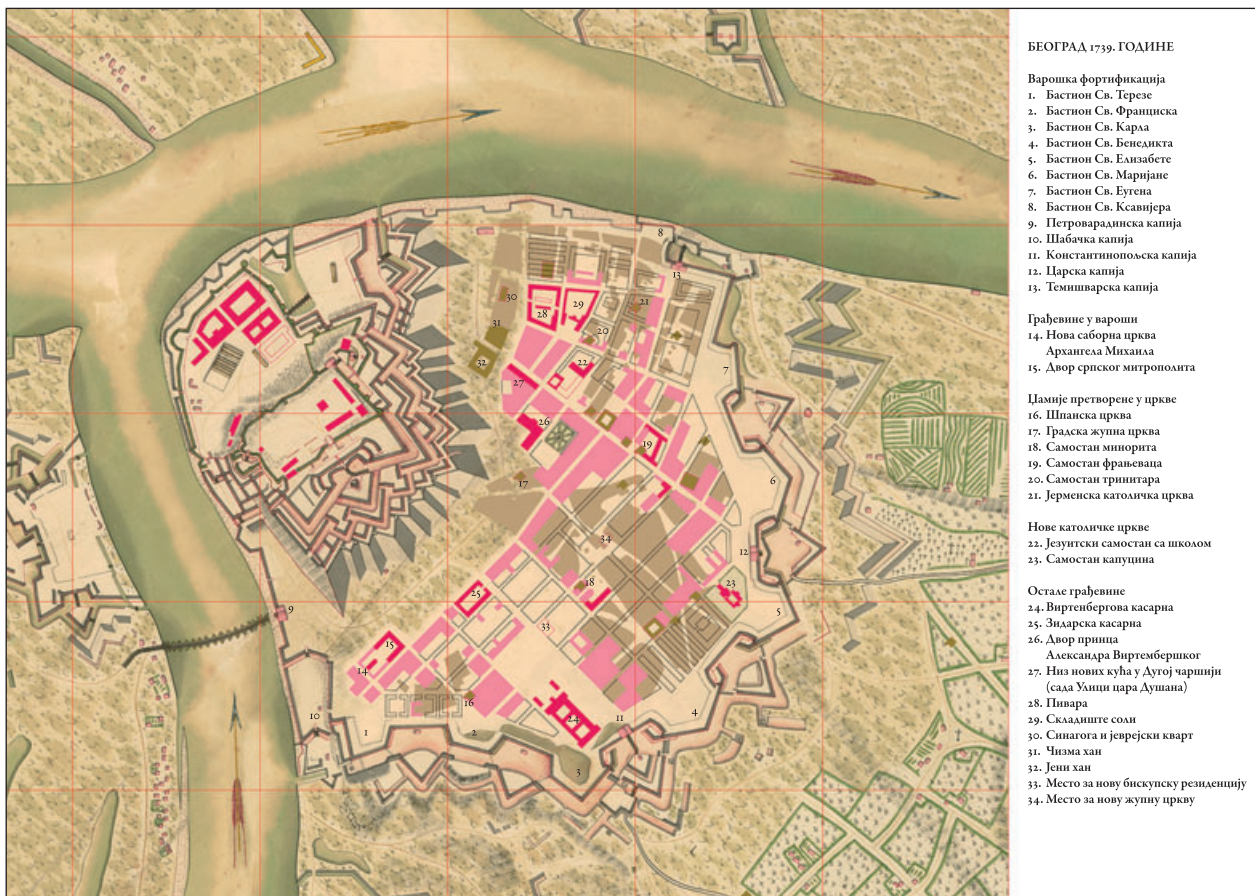
⁵ Idem, *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 226–243.

Сл. 16. Реституција плана Београда око 1700. године
(аутор: М. Поповић, техничка обрада: арх. Тихомир Дичић)

руководио познати фортификатор пуковник Де Беф (De Voeff). Њега је нешто касније наследио мајор Никола Сули (Obristwachtmeister Suly), аутор првог детаљног пројекта за изградњу нових београдских утврђења, не само тврђаве већ и варошких фортификација. Реализација овог пројекта започета је већ у другој половини 1718. године. У почетку се радило само на обнови и доградњи фортификација Горњег и Доњег града, које су Турци подигли крајем XVII века према замислима венецијанског фортификатора Андреа Корнара (Andrea Cornaro). Међутим, изградња нових фортификација према пројекту мајора Сулија обустављена је већ почетком 1721. године због неслагања принца Александра Виртембершког. Изнето је више

примедаба на његова пројектна решења, а било је и притужби због тога што је доста новца проневерено. Услед тога је поново започето трагање за најбољим решењима одбране града и целовите реконструкције затечене урбане структуре. У раздобљу до 1723. године израђено је више различитих пројеката. Неке су радили познати фортификатори те епохе, међу којима је био и пуковник Монтани, директор Војне академије у Бечу. Најзад, Дворски ратни савет прихватио је пројект пуковника Николе Доксата де Мореза (Nicolas Dohat de Marez), коме је поверено и руковођење радовима на изградњи система одбране и реконструкцији града. Изради овог пројекта, за разлику од претходних, приступило се знатно проми-

Сл. 17. Реституција плана Београда 1739. године, после аустријске реконструкције (аутор: М. Поповић, техничка обрада: арх. Тихомир Дичић)

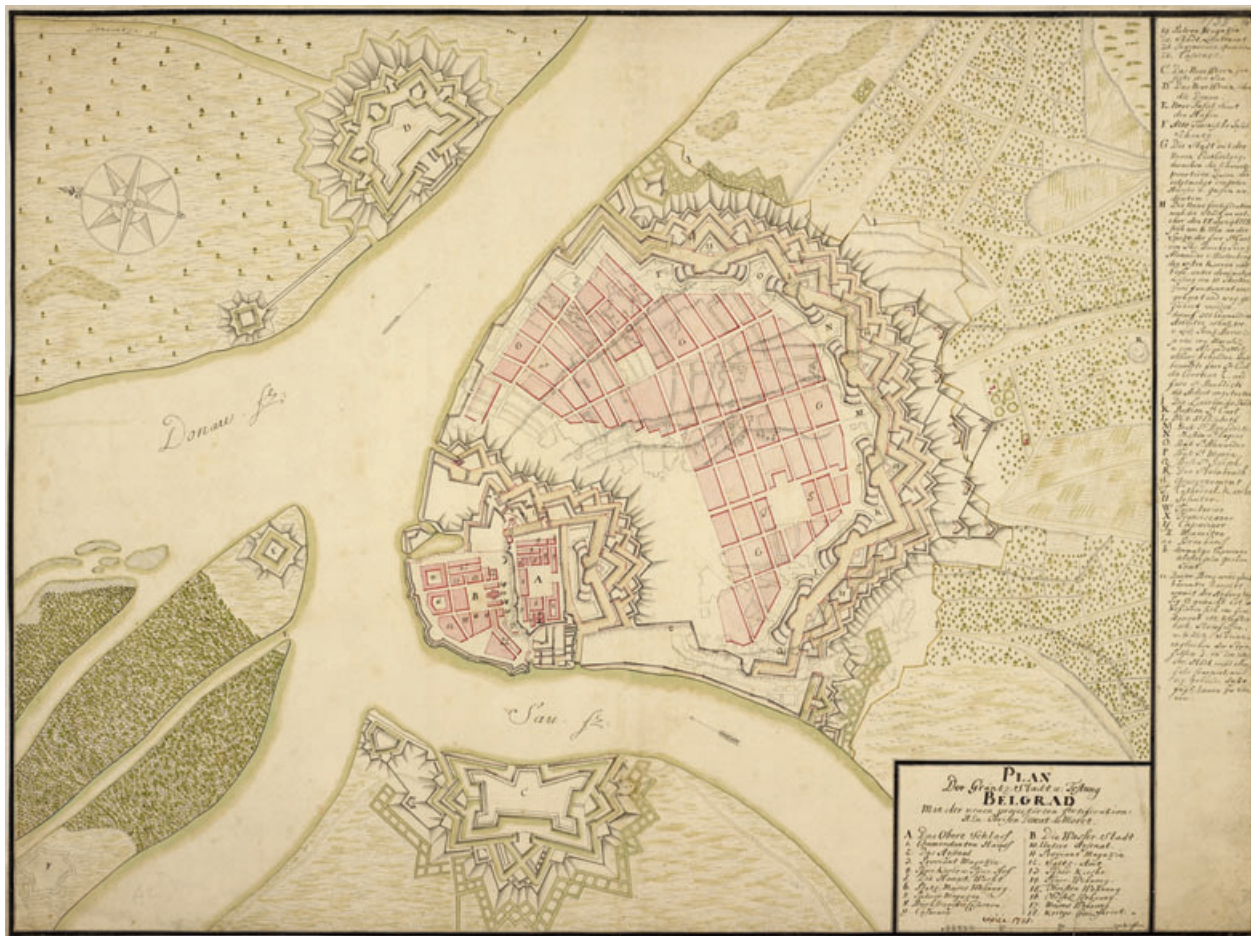
шљеније. Пре израде пројекта извршено је детаљно геодетско снимање Београда са широм околином.⁶ Посао је обавила група инжењера на чијем челу је био капетан Аман (Haubtmans Amman), ађутант принца Александра Виртембершког. То је омогућило да се пројекат за нове фортификације, као и град у целини, прилагоди стварном рељефу Београда, што није био случај с већином ранијих пројеката.

Реконструкција и трансформација Београда у утврђени барокни град обухватала је на првом месту предузимање читавог низа одбрамбених радова. Тај веома сложен и скуп захват ваљало је утемељити на тада нај-

модернијим фортификационим решењима за изградњу бастионих артиљеријских утврђења, заснованим на методама француског маршала и фортификатора Себастијана Вобана (Sébastien Le Prestre de Vauban). Изградњу сложених градских фортификација требало је да прати и комплетна реконструкција града, уз потпуну промену урбане структуре града са конфесионално и етнички измењеним становништвом.

У административно-политичком смислу Београд је током аустријске владавине био подељен на три целине – Тврђаву, Немачку варош и Српску варош. Обе вароши биле су организоване као општине, које су се даље

⁶ Шкаламера, *Маја једној дела Београдској дисјтриктиа*, 43–66.

Сл. 18. Пројекат Н. Доксата де Мореза за реконструкцију Београда 1723–1725. (Британска библиотека у Лондону, сиг. НЈ 35)

делиле на квартаве. Поред војне, постојале су и цивилне и црквене власти. Такво устројство и принцип субординације у целокупном поретку одражавали су се и на планиране промене урбане структуре града. Постојећу, затечену уличну мрежу и наслеђени грађевински фонд оријенталне морфологије требало је заменити унапред смишљеном правилном ортогоналном мрежом улица и новим здањима грађеним у духу барока.

Пројекат пуковника Николе Доксата де Мореза обухватао је управо те основне компоненте реконструкције града (сл. 18). Београдској тврђави намењена је улога средишта ширег система одбране, који су сачињавала варошка фортификација и истурена утврђе-

ња на супротним обалама Саве и Дунава. Грађењем нових фортификација, према принципима барокног урбанизма, била је предвиђена и темељна реконструкција утврђеног дела вароши, где су се, уз део становништва, налазиле главне градске институције.

Посматран у целини, Доксатов пројекат представљао је веома успешно фортификационо и урбанистичко решење. У њему је потпуно изражена основна замисао о претварању Београда у утврђени барокни град са војним, економским, управним и другим функцијама. Доксатова пројектна решења била су заснована на начелима такозваног првог система фортификационе школе маршала Вобана, која је у то време представљала

врхунски домет у развоју европских утврђења. Планирани систем београдских фортификација пружао је одличне могућности за одбрану града, и то како са копнене стране, тако и при евентуалном нападу са река.

Рад на реализацији Доксатовог пројекта одвијао се етапно, што се односи, такође, и на усвајање пројектних решења. Прво је израђен пројект за нова утврђења Београдске тврђаве, који је био завршен и потом усвојен од стране Дворског ратног савета најкасније у току прве половине 1723. године. Одмах по усвајању тог дела пројекта започети су радови на његовом остваривању – у јуну исте године.⁷ Преостали део пројекта, који се односио на варошку фортификацију, спољна утврђења, као и саму структуру вароши, завршен је у току наредне две године и усвојен од стране Дворског ратног савета 30. априла 1725. године.⁸

Београдска тврђава

У време опсаде 1717. године фортификације Београдске тврђаве, које су Турци обновили крајем XVII века према замислима Андреа Корнара, нису у већој мери биле оштећене. Највећа разарања претрпели су објекти у Доњем граду и то приликом експлозије турског барутног складишта које се налазило у некадашњем караван-сарају султана Сулејмана. Први радови које је нова аустријска посада морала да предузме били су они на рашчишћавању рушевина и обезбеђивању простора за смештај људства. Након тога уследиле су припреме за реконструкцију утврђења и пре усвајања основне одбрамбене концепције. У том раздобљу, између 1718. и 1720. године, обављани су велики нивелациони радови у Горњем и Доњем граду у оквиру припрема за подизање нових објеката. Тих година започета је у Горњем граду изградња две нове касарне, а убрзо потом и

Великог тврђавског бунара, како би се посада обезбедила водом у случају опсаде. У Доњем граду започето је укопавање Великог барутног магацина, са циљем да се залихе стрелива обезбеде од артиљеријских погодака и евентуалних експлозија. Према замислима мајора Сулија започет је и рад на обнови постојећих, као и изградњи нових фортификација, који је убрзо обустављен. Главне обнове изведене су на равелину испред Краљ капије, где је у целини изграђена нова западна фаса. Обновама је био обухваћен и источни угао Горњег града, где се услед ранијих разарања обрушио део нове куртине подигнуте крајем XVII века. У ту брешу, вероватно као привремено решење, уграђен је Блокхаус са великом латрином, чија изградња, како изгледа, није била првобитно предвиђена. Рад на започетим фортификационим трасама био је након одбацивања Сулијевог пројекта убрзо обустављен, најкасније 1722. године, а неки од изграђених делова су касније порушени.

Према Доксатовом пројекту, главно упориште одбране представљала је Београдска тврђава у средишту ширег система фортификација (сл. 19). Основна замисао је била да се њено основно утврђено језгро – Горњи и Доњи град – опаше системом нових бастионих траса, што је подразумевало да се у целини поруши затечен и делимично изграђен спољни бастиони фронт, који су Турци подигли крајем XVII века. На том простору, који је требало да брани најлакши прилаз Тврђави, подигнут је нов југоисточни фронт, који су сачињавала два полубастиона са ориљонима и лучно увученим фланкама, где су били положаји за шест батерија топова. Оба полубастиона повезивала је куртина са главном тврђавском капијом (на месту данашње Стамбол капије), испред које се налазио велики равелин. И у Доњем граду изграђен је простран бастиони фронт испред старог пристаништа, које је тако постало затворена

⁷ Стефановић Вилловски, *Београд, 1717–1739*, 273.

⁸ Податак са плана KAW, Sig. G I b 29; в. Поповић М., *Пројекти Николе Доксаија де Мореза*, 48–49, сл. 2.

лука за ратну флоту. Оба ова бастиона фронта са источне стране била су повезана куртинама и полубастионима, док је на савској падини изграђено неколико степенасто постављених полубастиона. Испред главне бастионе трасе формиран је дубок тврђавски ров пред којим се налазила предња линија одбране, коју су сачињавале контрагарде са линетама и скривени пут са гласијама.

У оквиру нових београдских фортификација посебна пажња била је посвећена новим капијама. Декоративно обликовање фасада капија, којима је код европских артиљеријских фортификација XVI–XVIII века посвећивана посебна пажња, било је мотивисано тежњом да се искаже моћ власти и силе оружја. То је посебно изражавано монументалним порталима тврђавских или градских капија, подигнутих у славу владара, које су заправо симболично имале и функцију славолука. Београдске барокне капије

ваљало би, стога, посматрати и у том контексту. Главна тврђава Царства на југоистоку Европе, којој је била намењена кључна улога у обрачуну са Турцима, требало је и декоративним детаљима своје архитектуре да покаже моћ државе у експанзији и војне силе спремне за даља освајања.

О барокним капијама Београда сада се, нажалост, може судити само на основу оних које су сачуване у оквиру бедема Горњег и Доњег града, јер су све остале које су се налазиле у оквиру бастионих траса тврђаве и вароши порушене још 1739–1740. године.

О изгледу и стилским одликама тврђавских капија сведоче до данас очуване Леополдова капија и Краљ капија у Горњем граду и капија Карла VI у Доњем граду. Првобитни изглед фасаде Водене капије I, која је порушена 1942. године, може се поуздано реконструисати на основу очуване документације.⁹

Сл. 19. Београдска тврђава после аустријске реконструкције 1736. године – макета (аутор М. Поповић)

Најмонументалнија међу њима јесте капија у оквиру Североисточног бедема Доњег града, подигнута у славу цара Карла VI (сл. 20). Обе њене фасаде грађене су у барокном стилу. Спољна, нешто рустичније обраде, са ратничким трофејима и монограмом цара Карла VI, била је осмишљена као славо-лук победе. Унутрашња фасада, надвишена полукружним фронтонем са грбом хабзбуршке *Краљевине Србије* – вепровом главом прободеном стрелом,⁹ стилски је била знатно успешније обликована. Символизовала је портал–славо-лук на улазу у главни град новозапоседнуте земље, са циљем да истакне снагу и тријумф нове власти – цара и његове крунске земље *Краљевине Србије*.¹¹

У оквиру горњоградских фортификација преостале су две капије, на споредним комуникацијама, са очуваним барокним порталима. Фасадни лук знатно скромније капије, подигнуте у славу цара Леополда у чије је време Београд први пут дошао под аустријску власт, стилски је сродан доњоградској капији Карла VI.¹² Унеколико различит и можда раскошнији јесте портал дограђеног дела Краљ капије, на западном прилазу Горњем граду, који је стилски био повезан са фасадом зграде „Страже” изнад унутрашњег дела капије.¹³

Није поуздано утврђено ко је осмислио барокне фасаде очуваних капија Београдске тврђаве. Уочено је да оне носе одлике немачког барока, са доста италијанског, односно тосканског утицаја.¹⁴ Стилско решење капије Карла VI, а посебно њен источни фронтон, као и портал Леополдове капије веома су

блиски делима Балтазара Нојмана (Johann Balthasar Neumann), једног од најпознатијих архитеката барока у Немачкој.¹⁵ У том смислу значајна је чињеница да је Нојман боравио у Београду непосредно после освајања града, и то више од годину дана. За време свог боравка радио је као војни инжењер, тако да се не може искључити могућност његовог учешћа у радовима на београдским капијама, а такође би му се, можда, могла приписати и израда пројекта за Велики бунар у Горњем граду.¹⁶

За разлику од фортификација Београдске тврђаве које су према пројектима Николе Доксата подигнуте у целини, његове амбициозне замисли за подизање објеката намењених смештају војне посаде, а вероватно и дела управног апарата *Краљевине Србије* у простору Горњег и Доњег града, остварене су само делимично. Мада је изградња неких од ових објеката била започета и пре усвајања коначних пројеката, изгледа да је подизање нових бастионих траса имало предност. У Горњем граду завршене су две касарне, издужених основа једнаког плана, које су започете убрзо након аустријског запоседања Београда. Уз њих је подигнута и нова зграда „Главне страже”, у којој се, по свему судећи, налазило и заповедништво Тврђаве. У непосредној близини поменутих касарни, у самом источном углу Горњег града, подигнут је нов барутни магацин. Истовремено са радовима на тим новим здањима настављени су и они започети на укопавању Великог бунара (сада „Римски” бунар), који су успешно окончани 1731. године.¹⁷ Ради бољег

⁹ Idem, *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 235–243.

¹⁰ Idem, *Београдска тврђава* (прво издање), 176, нап. 135; Поповић М., *Капија цара Карла VI у Београду*, 9–25.

¹¹ Uzelac, *Balthazar Neumann i Barokni Beograd*, 31.

¹² Поповић М., *Леополдова капија Београдске тврђаве*, 35–52.

¹³ Поповић М., *Краљ капија Београдске тврђаве*, 9–38.

¹⁴ Васић, *Барок у Београду 1718–1739*, 618–619.

¹⁵ Ibidem, 609; Uzelac, *Balthazar Neumann i Barokni Beograd*, 33.

¹⁶ Ibidem, 31–34.

¹⁷ Поповић М., *Велики бунар Београдске тврђаве*, 31–36.

Сл. 20. Капија цара Карла VI у Доњем граду, снимак из 1942. године
(Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда)

снабдевања водом, у Горњи град била је уведена и нова водоводна линија. Она се завршавала у резервоару старе чесме Мехмед-паше Соколовића.¹⁸ Осим ових значајнијих здања, на горњоградском платоу је постојао, сигурно, и читав низ привремених грађевина које нису приказане на плановима из тога раздобља.

За разлику од Горњег града, у Доњем граду је у време аустријске владавине знатно више грађено. У раздобљу између 1718. и 1721. године, према пројекту мајора Сулија, у стене дунавске падине укопан је Велики барутни магацин.¹⁹ Ово пространо и веома безбедно складиште барута чине две сале, са по девет стубова, које су исклесане у стени. Испред сала је приступни ходник, са масивним спољним зидом и сводом од опека. Изградња овог објекта, која је трајала само три године, била је велики технички подухват. У функционалном смислу Велики барутни магацин представља веома успело решење и свакако посебан домет у развоју фортификационе архитектуре свога времена.

Пре почетка изградње нових објеката, на доњоградском платоу је извршена нивелација терена уз уклањање не само рушевина већ и свих преосталих старијих објеката. Затечена конфигурација терена, у благом паду, са ниским и водоплавним приобалним делом, неизмењена у односу на средњовековно стање, више није одговарала новим потребама. Да би се изравнао и делимично проширио овај простор, после 1723. године извршено је засецање падине²⁰ на делу према Источној капији, уз истовремено наси-

пање појаса уз Приобални бедем.²¹ Тако је обликован релативно раван плато Доњег града, на коме су у времену од 1723. до 1736. године подигнуте: велика зграда арсенала,²² затим артиљеријска касарна,²³ као и две зграде за смештај хране са пекарном.²⁴ У истом периоду је поред поменуте касарне била започета изградња пешадијске касарне, која је, међутим, остала незавршена.²⁵ У непосредној близини Јужне капије Доњег града подигнут је један мањи барутни магацин, сличан ономе у Горњем граду.

Радови на новим бастионим трасама Тврђаве, који су трајали око 13 година, завршени су 1736. године, што је симболично обележено постављањем спомен-плоче на капију цара Карла VI у Доњем граду.²⁶ Према Доксатовом пројекту требало је да се изгради и читав низ објеката за потребе тврђавске посаде, међу којима је била и гарнизонска црква, али то до 1739. године није остварено.

Истовремено са првим радовима на фортификацијама Београдске тврђаве започета је изградња спољног утврђења на левој обали Саве, али су радови споро напредовали. До средине 1720. године тек су били постављени темељи, а већ следеће године радови су вероватно обустављени. Слично је било и са изградњом спољног утврђења на левој обали Дунава. Изгледа да су до средине 1721. године и овде били обављени само земљани радови. Ова спољна утврђења била су предвиђена и према Доксатовом плану, али нису изграђена до краја аустријске владавине у Београду.

¹⁸ Idem, *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 225, сл. 127.

¹⁹ Протић, *Путовање кроз Србију*, 620.

²⁰ Податак са плана BLL, Sig. HJ 35.

²¹ Поповић М., Бикић, *Комплекс средњовековне Миштролије*, 39–44.

²² План KAW, Sig. G VII 11–421.

²³ План KAW, Sig. G VII 11–420.

²⁴ План KAW, Sig. G VII 11–440.

²⁵ Поповић М., *Београдска тврђава* (прво издање), 171, нап. 107–110.

²⁶ Биргашевић, *Један нови документ о капији Карла VI*, 121; уп. Поповић М., *Утврђене средњовековне капије*, нап. 34.

Утврђени део вароши

У време запоседања од стране Аустријанаца Београд је представљао развијен оријентални трговачки шехер, који је по својој структури био сасвим супротан функцији европског утврђеног града и владајућим урбанистичким концепцијама у доба барока. То је указивало на потребу да се, осим нових фортификација, у целини реконструише и Београдска варош. Ради потпуне измене постојеће урбане, физичке и садржајне структуре, град је подељен на Српску и Немачку варош, односно савски и дунавски део. Убрзо после освајања 1717. године измењен је готово целокупан састав становништва.

Наместо одбеглог муслиманског живља дошли су углавном немачки досељеници, а у нешто мањем броју и католици других народности. Затечено и новодосељено српско становништво требало је да станује мањим делом у Горњој, а већим делом у новооснованој Доњој савској вароши. У делу града на дунавској падини, који је по пространству био неупоредиво већи од онога на савској падини, није било предвиђено становање Срба, већ искључиво новодосељеног немачког становништва. Већ у првом аустријском попису Немачке или Дунавске вароши 1718. године убележено је 500 новодосељених породица, разврстаних по кварталима, што указује на то да је већ тада била извршена нова просторна подела вароши. Будући да варош није значајније страдала приликом опсаде 1717. године, највећи део постојећег фонда зграда у прво време је коришћен за смештај војске и придошлица. Из детаљног аустријског пописа дунавског дела града из 1728. године види се да је од укупно уписаних 1.375 зграда било свега 85 новосаграђених, док су све остале зграде постојале одраније.²⁷

Обимним програмом трансформације Београда у утврђени барокни град затечени ареал турског шехера је у значајној мери смањен, што се посебно односи на српски савски део вароши. Новом трасом бастионих фортификација пресечена је затечена урбана структура, тако да се у оквиру нових бедема нашло тек нешто више од половине некадашње Српске вароши.

Радови на изградњи варошке фортификације започети су после коначног усвајања пројекта пуковника Доксата 1725. године. Почетак тог градитељског подухвата обележен је, у присуству принца Александра Виртембершког, свечаним полагањем камена темеља 18. јуна исте године у 6 часова ујутро.²⁸ У питању је био огроман подухват (сл. 21). Требало је изградити веома сложenu бастиону трасу чија је дужина према копненој страни износила преко 2.500 m, а у приобалним зонама око 1.500 m. Осим тога, у брањеном простору вароши требало је да се изгради готово у целини нови град, са новом мрежом улица. Да би се један тако велики градитељски захват могао остварити било је потребно, поред огромних материјалних средстава, великог броја градитеља, и доста времена. Није нам познато који је период био планиран за остваривање Доксатових пројектних замисли, које је после 12 година интензивних радова прекинуто. У том раздобљу варошка фортификација је већим делом била изграђена, али не и завршена. Према подацима са раније наведених планова из 1739. и 1740. године, може се поуздано утврдити да је до прекида радова у целини била изграђена само главна одбрамбена бастиона линија. Она је почињала на обали Саве и, пружајући се даље трасама данашњих улица Косанчићевог, Топличиног и Обилићевог венца, излазила је на садашњи

²⁷ Шкаламера, Поповић М., *Урбани развој Дорћола*, 229.

²⁸ Податак са плана BLL. Sig. HJ 35, ad h.

²⁹ После предаје за штампу овог рада, приликом радова на реконструкцији Трга Републике откривен је део темеља ове, односно Виртембергове капије.

³⁰ Поповић М., *Београдска њарђава* (прво издање), 173, нап. 115.

Трг Републике, где се налазила главна градска капија од које је полазио познати Цариградски друм.²⁹ Даље низ дунавску падину бастиона траса се спуштала преко простора данашњих улица Француске, Гундулићевог

венца и Дунавске све до речне обале. Ова основна бастиона траса састојала се, према копненој страни, од осам бастиона, повезаних куртинама, који су носили имена католичких светаца.³⁰ Испред сваке куртине

Сл. 21. План Београда из 1739. године
(Ратни архив у Бечу, сиг. Н IIIд 1410)

налазио се по један равелин. Ти равелини били су у целини озидани до прекида радова, али не и испуњени земљаним насипом.³¹ Ров испред главне одбрамбене линије био је уређен само на појединим деловима.

До прекида радова, фортификације спољне линије одбране, према пројекту предвиђене да чине контрагарде са лунетама и скривени пут са гласијама, нису биле ни започете. У оквиру главне бастионе трасе подигнуте су четири капије на правцима основних путева. Те комуникације одговарају трасама данашњих улица Дунавске (Темишварска или Смедеревска капија), Цара Душана (Царска, касније Видин капија), Васине (Виртембергова, касније Стамбол капија) и Карађорђево (Шабачка капија). Према Сави, уместо пројектованог зиданоземљаног бедема, изграђен је само земљани бедем.³² У оквиру њега налазила се Петроварадинска капија, која је излазила на понтонски мост преко Саве према Земуну. Са дунавске стране, у циљу одбране вароши, била су подигнута само три мања бастиона,³³ док је бедем предвиђен пројектом замењен палисадном оградом.

Пројекат урбанистичке реконструкције Вароши, чија је реализација започета у исто време када и изградња варошких фортификација, подразумевао је потпуну измену уличне мреже. Било је предвиђено да улице буду правилне, већих ширина и да се секу под правим углом, односно под углом који је условљавао положај тврђавских и варошких фортификација. У пројектованој уличној мрежи била је замишљена блоковска изградња спојених објеката по фронтонима улица. Према Доксатовом урбанистичком пројекту не само што је требало исправити

многе сокаке већ се предвиђало да се многи укину и да се тако формирају крупни блокови. Границу вароши, на рубу брисаног простора према Тврђави, требало је да чине први блокови зграда на линији данашњих улица Париске, Риге од Фере и Јеврејске. Предвиђало се да се до те линије проширене еспланаде поруше све старе махале, као и објекти попут Јени хана и Чизма хана. Такође, било је предвиђено и исељавање Јеврејске махале са синагогом из Дунавске вароши. До рушења тих чврсто грађених објеката, као и исељавања Јевреја ипак није дошло.

Као што је већ напоменуто, без обзира на касније планове реконструкције, у прво време коришћени су сви солидније грађени затечени турски објекти. Измене условљене демографским и религиозним променама уочљиве су у појави коришћења бивших џамија за цркве католичких редова и новодосељених верника. Једна од најзначајнијих, Јахја-пашина џамија, додељена је фрањевцима и они су је 1721. године претворили у цркву Успења Богородице. Осим џамије, фрањевци су за потребе манастира добили и друге објекте у њеном комплексу, међу којима стару медресу и два турбета. У једном турбету је била уређена капела са Светим гробом. У овом простору започета је 1730. године и изградња нове манастирске цркве посвећене св. Ивану Капистрану.³⁴

Бивша Шехитлук џамија била је додељена тринитарима, који су је претворили у самостанску цркву, док су за смештај редовника користили суседне куће.³⁵ Суседна Зејнудин-агина џамија претворена је у јерменску католичку цркву, док је у супротном, савском делу вароши позната Дефтердарова џамија постала шпанска црква.³⁶ Барјакли

³¹ Податак са плана МГБ, инв. бр. I1 325, ad 5.

³² Податак са плана КАВ, Sig. Н III d 1416, ad. с.

³³ Поповић М., *Београдска тврђава* (прво издање), 173–174, нап. 119.

³⁴ Шкаламера, Поповић М., *Урбани развој Дорћола*, 234.

³⁵ Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, попис бр. 106–110, 153.

³⁶ Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима*, 31–32.

цамија, која је једина до данас остала сачувана, постала је жупна црква Немачког Београда. Њој је уз мање преправке дограђена и олтарска апсида.³⁷ Фрањевачки ред Мале браће добио је за свој самостан Казлар-агину цамију.³⁸ Језуити, који су одмах после 1717. године добили на коришћење више турских објеката, поред осталог и једну цамију, започели су 1732. године изградњу новог манастира у непосредној близини старог Пиринч хана. Уз цркву у оквиру самостанских здања грађена је и школа. Камен темељац језуитске цркве, са повељом на оловној плочи, откривен је крајем XIX века на локалитету у данашњој улици Цара Уроша 39–41.³⁹ Остале солидније грађене цамије служиле су као магацини, а једна од њих, Ахмед-агина цамија, у Дугој чаршији, коришћена је за позоришне представе.⁴⁰ На сасвим новој локацији, уз новоподигнуту бастиону трасу, капуцини су градили свој самостан, окружен вртом, који до 1739. године још није био завршен.

Осим цамија, и већи солидније грађени ханови су у складу с новим потребама задржали старе или добили нове функције. Некадашњи Јени хан, караван-сарај Мехмед-паше Соколовића, задржао је своју некадашњу функцију, док су у Чизма хану биле смештене занатлије које су радиле на изградњи фортификација.⁴¹ И стари Пиринч хан је после опсежне реконструкције, како изгледа, добио нову намену.⁴²

За резиденцију гувернера Србије, принца Карла Александра Виртембершког, изабран је репрезентативни сарај са више објеката, грађен за неког истакнутог Турчина, у

коме је одмах по запоседању града био стан принца Еугена Савојског. У оквиру преправки за нову намену у том комплексу је после 1720. године дограђена и зграда кухиње. Испред резиденције уређен је репрезентативни парк, са правилним геометријским распоредом стаза, који је у градском ткиву Београда остао сачуван све до краја XVIII века.⁴³

Поред адаптације старих објеката, у вароши је коју годину после успостављања аустријске власти почела изградња и нових здања. На основу компаративне анализе картографских извора, затим сачуваног „Пописа зграда дунавског Београда из 1728. године”,⁴⁴ као и ранијих теренских истраживања, могуће је извршити идентификацију неких новосаграђених објеката. У бечком Коморном архиву сачувано је неколико планова за нове грађевине у Београду, од којих су само неки обрађени. У даљим истраживањима већину тих планова тек треба проучити, што ће сигурно допринети детаљнијем сагледавању обима барокне реконструкције и тачнијем убицирању свих новоподигнутих зграда.

Иако се у вароши градило и у првим годинама после запоседања града, интензивнија изградња започела је тек после усвајања пројекта пуковника Доксата. Тако је већ међу првим радовима, године 1724, започета регулација Дуге чаршије (данас Улица цара Душана). Услед тога је читав низ старих затечених кућа порушен како би се трасирала и проширила нова улица. Може се претпоставити да је управо на том простору започета изградња нових стамбених објеката.

³⁷ Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, попис бр. 163, 241.

³⁸ Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима*, 36–37.

³⁹ Валтровић, *Камен темељац једне језуитске цркве*, 123–127.

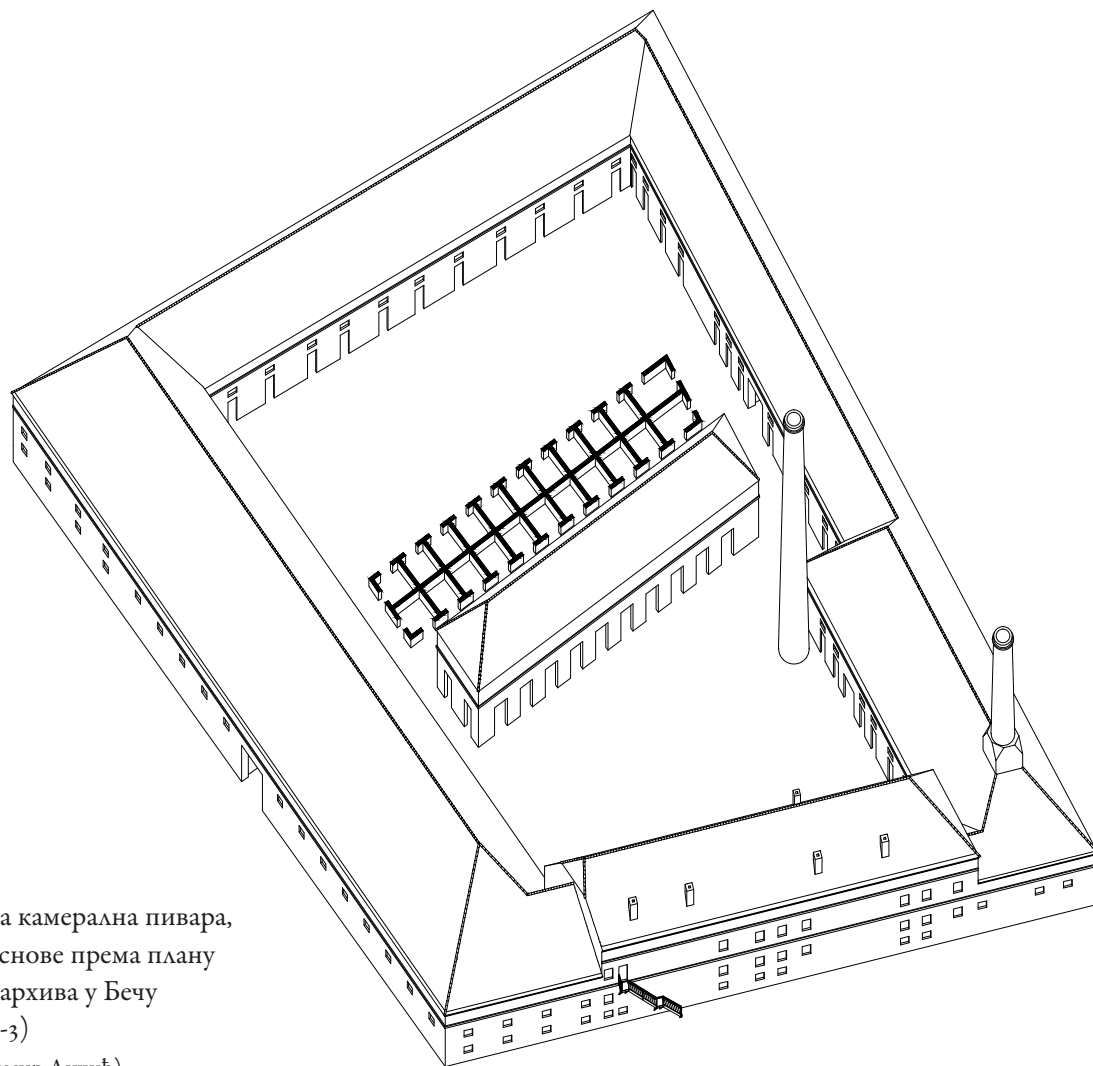
⁴⁰ Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, 153–156.

⁴¹ *Ibidem*, под 840 и 841.

⁴² Веселиновић, *Нека ишчашања из прошлости Београда*, 107–111.

⁴³ Шкаламера, Поповић М., *Урбани развој Дорћола*, 235.

⁴⁴ Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, 112–282.

Сл. 22. Царска камерална пивара, реституција основе према плану из Коморног архива у Бечу (сиг. N-047/1-3) (аутор: арх. Тихомир Дичић)

На основу сачуване изворне документације⁴⁵ може се доста поуздано претпоставити да је ту до 1727. године подигнуто седам нових стамбених зграда, чија локација одговара парцелама у Улици цара Душана 8–18. До нашег времена сачувана је само једна зграда, на броју 10, и то у великој мери преправљена. Њен конструктивни склоп у потпуности одговара барокној архитектури тога времена.⁴⁶ Поред ових, дуж Дуге чаршије биле су подигнуте и друге зграде о којима се располаже са знатно мање података. Једна од

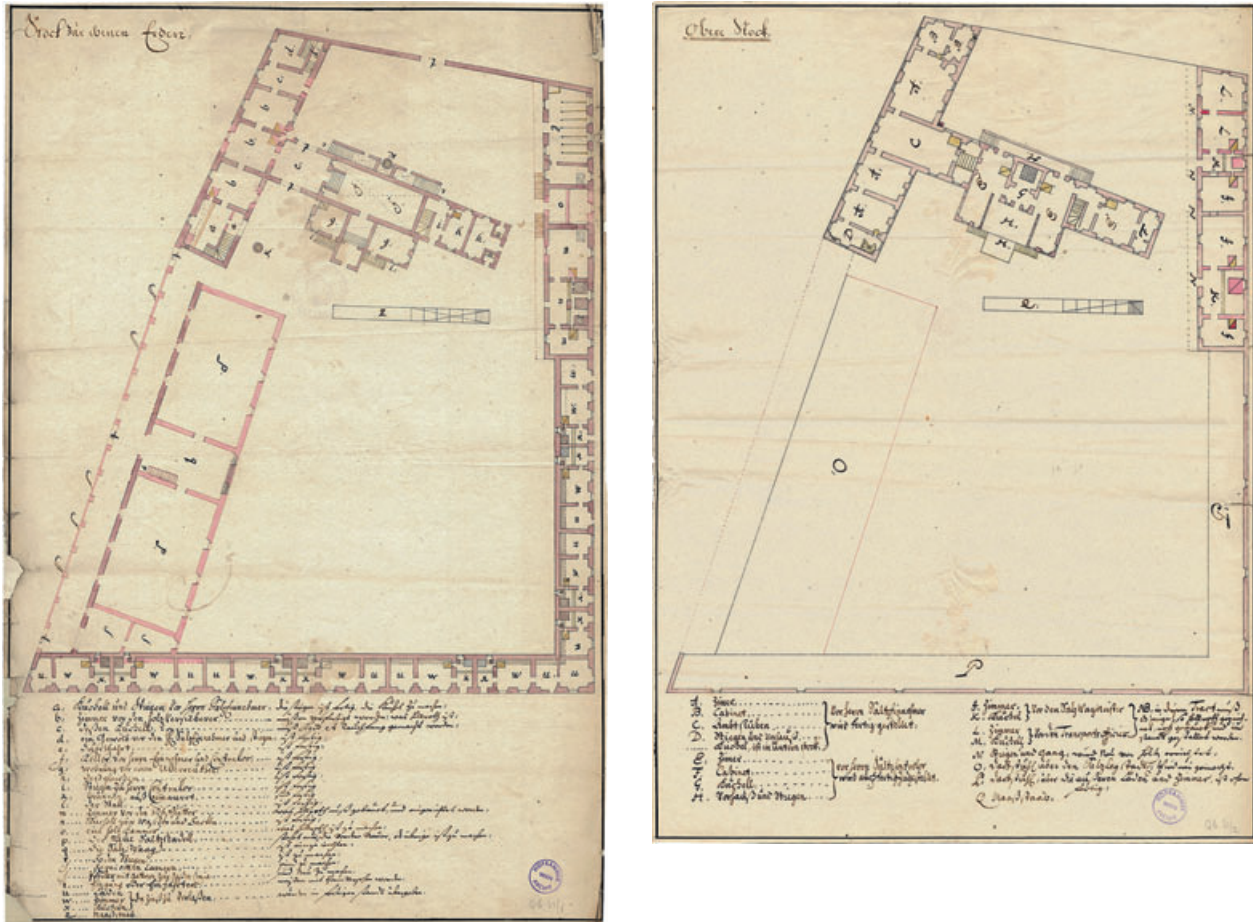
њих је вероватно била и зграда некадашње кафане „Код црног орла”, на углу улица Цара Душана и Капетан Мишине, порушена у шестој деценији XX века.⁴⁷

Најрепрезентативније и сигурно највеће барокно здање аустријског Београда била је Александрова или Виртембершка касарна, која је подигнута на делу некадашњег турског средишњег гробља, између данашње Змај Јовине улице и Трга Републике. Ова монументална двоспратна грађевина, правоугаоне основе, имала је са све четири

⁴⁵ Ibidem, попис бр. 1113–1121, стр. 112–282.

⁴⁶ Шкаламера, Поповић М., *Најстарија сачувана кућа у Београду*, 27–40.

⁴⁷ Павловић, *Једна од најстаријих очуваних грађевина у Београду*, 273–278.

Сл. 23. Царско складиште соли у дунавском делу вароши
(Коморни архив у Бечу, сиг. Q b 31/1-2)

стране фасаде обликоване у духу барока. Остало је забележено да је ту било смештено дванаест батаљона пешадије, а од 1726. године и двор принца Карла Александра. Испред касарне налазио се празан плац за вежбе и постројавање војске.⁴⁸

Друга велика грађевина била је Зидарска касарна, подигнута 1727. године, за смештај људства инжењерије које је радило на зидању утврђења. Налазила се на крају некадашњег турског гробља, ближе тврђави, у непосредној близини старе Мусале. Била је правоугаоне основе са унутрашњим двориштем и, по

свему судећи, једносратно здање. Према попису који је вршен убрзо после њене изградње имала је 50 соба и 15 кухиња.⁴⁹

Од значајнијих привредних објеката у дунавском делу Београда налазили су се Царска камерална пивара (сл. 22) и Главно складиште соли (сл. 23). Изградња пиваре започета је 1724. године на простору старог турског гробља. Обухватала је простор целог новопроектваног блока између улица Јеврејске, Солунске, Браће Барух и Високог Стевана, чији је облик готово без измена остао сачуван у плану града све до наших

⁴⁸ Васић, *Барок у Београду*, 573–584.

⁴⁹ Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, 265; Васић, *Барок у Београду*, 576.

дана.⁵⁰ Према оригиналним плановима који се чувају у бечком Коморном архиву може се у целини реконструисати њен некадашњи изглед.⁵¹ Била је солидно грађено приземно здање, неправилне трапезоидне основе, са централним двориштем. Испод већег дела објекта налазио се засведени подрум, а над приземљем јужног крила постојала је и мансардна етажа.

За Царски соларски уред и магацин соли у прво време аустријске владавине коришћене су старије затечене зграде и једна цамија.⁵² Ново складиште соли саграђено је у новом блоку, насупрот Царске пиваре, на делу турског гробља.⁵³ Поред приземних магацина соли и одговарајућих помоћних просторија, у оквиру централног дворишта налазила се и спратна зграда са становима за закупника, контролора, официра задуженог за дистрибуцију соли и мерача.⁵⁴

Осим за грађевине које су подигнуте до 1739. године, за сада постоји само делимично проучена грађа, односно пројекти за здања чија изградња није реализована. Планирана изградња нове жупне цркве, за коју је био предвиђен простор приближно на углу садашњих улица Вишњићеве и Господар Јованове, није остварена. Само у пројекту остала је и нова бискупска резиденција, коју је требало подићи на простору садашњег Студентског трга. То је требало да буде репрезентивно двоспратно здање, са декоративним барокним фасадама, на углу две новопројектоване улице.

За разлику од дунавског дела вароши, затечена Савска варош, претежно насељена Србима, била је готово у целости порушена

ради грађења градских фортификација.⁵⁵ Од старих солиднијих здања поштеђена је, како изгледа, само Дефтердарова цамија, која је у почетку служила као складиште,⁵⁶ а касније је претворена у цркву и уступљена Шпанцима из редова царских трупа. Пред новим бастионим трасама порушена је стара српска саборна црква Архангела Михаила, као и кућа у којој је столовао београдски митрополит. Према плану барокне реконструкције, за простор савског дела вароши било је предвиђено свега неколико блокова уклопљених у ортогоналну мрежу нових градских улица. У оквиру нових бедема остао је само њен мањи део око садашње Саборне цркве, који је у управној подели града сматран *Српском вароши (Raitzen Stadt)*, за разлику од знатно пространије *Немачке вароши (Deutsche Stadt)* на дунавској падини.⁵⁷ Због обимних рушења којима је била обухваћена не само владичанска резиденција већ и стара црква, једина коју су Срби имали у Београду, митрополит Мојсеј (Мојсије) тражио је од Дворског ратног савета да се одреди локација за нова здања која ће се подићи уместо порушених. Захваљујући тој интервенцији, Никола Доксат је већ 1726. године израдио пројекат за нови положај саборне цркве и владичанског двора. Према том пројекту, нови храм подигнут је на простору старог српског гробља, недалеко од локације порушене цркве, на месту где се и сада налази београдска Саборна црква Архангела Михаила. Уз цркву је у оквиру јединственог комплекса била одређена локација за митрополитски двор и српску школу.⁵⁸ Грађевински радови су одмах започели,

⁵⁰ Шкаламера, Поповић М., *Урбани развој Дорћола*, 235.

⁵¹ Hofkammerarchiv Wien (HKAW), sig. Ra 155, N47/1-3.

⁵² Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, 199.

⁵³ Шкаламера, Поповић М., *Урбани развој Дорћола*, 235-237.

⁵⁴ Hofkammerarchiv Wien (HKAW), sig. Q b 31/1-2.

⁵⁵ Поповић М., *Прилози истраживању београдске Српске вароши*, 145-172.

⁵⁶ Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима*, 31.

⁵⁷ Поповић Д., *Београд пре 200 година*, 68-70.

⁵⁸ Поповић М., *Прилози истраживању београдске Српске вароши*, 157-158.

али су се одвијали уз велике напоре ограниченим средствима која су цркви била на располагању, као и прилозима верника. Тек после више од десет година радова, који су се одвијали са прекидима, овај сакрални комплекс, духовно средиште Срба на подручју аустријске *Краљевине Србије*, био је највећим делом завршен.

Предграђа

Радови на варошкој фортификацији и реконструкцији урбане структуре проузроковали су расељавање знатног дела варошке популације која није напустила Београд после успостављања аустријске управе. Ради пресељења тих грађана, као и смештања дела колониста који су пристизали из хабзбуршких земаља, указала се потреба оснивања приградских насеобина, недалеко од спољне линије варошких фортификација.

За српско становништво расељено из порушених кућа на савској падини, као и оне грађане који су били исељени из Немачке вароши засновано је посебно предграђе изван ареала варошких фортификација, које је било познато као *Raitzen Vorstadt* или Доња српска варош.⁵⁹ За то ново предграђе планови су рађени 1723. или 1724. године, када је и почело насељавање, које је у највећој мери окончано до 1726. године. Речит је податак да су новонасељени Доњоварошани већ јуна 1725. године тражили одобрење за подизање нове цркве, што би значило да је тај нови део српске вароши тада већ увелико био насељен.⁶⁰

Доња српска варош била је смештена у Савском амфитеатру на падинама између данашњих улица Краља Милана, Сарајевске и Војводе Миленка. Ова нова варош била је изграђена са ортогоналном мрежом саобра-

ћајница. Две главне улице чиниле су основне координате, и то једна паралелна са обалом Саве, која се поклапала са деловима данашњих улица Сарајевске и Балканске, а друга са правцем Немањине улице. Центар вароши са тргом и црквом налазио се близу раскрснице улица Немањине и Балканске, односно добрим делом на простору данашњег парка на Хајдук Вељковом венцу. Одатле се Нова српска варош простирала даље према Цветном тргу. Главне везе са утврђеним делом вароши биле су Виртембергова или Цариградска капија и Шабачка капија на обали Саве.

О унутрашњој структури овог београдског предграђа нема детаљнијих података. Може се сматрати да је било изграђено као типично колонистичко насеље, без фортификација, каква су грађена у Војводини током XVIII века. Осим стамбених здања у оквиру правилних блокова, на главном тргу налазиле су се црква, школа и једна или две чесме.⁶¹ Било је окружено баштама и виноградима, а и отворено за слободно ширење. У оквиру блокова налазиле су се куће на ограђеним парцелама. Може се претпоставити да су куће биле већином приземне са двосливним или четворосливним крововима. Не зна се како је изгледала трговачка чаршија, која се сигурно налазила уз главни трг.

Нешто више података има о цркви и о школи која се уз њу налазила. У време грађења митрополитског двора, како се сазнаје из сачуваних докумената, у Доњој српској вароши подигнута је нова црква посвећена светом Јовану Претечи. Становници новог српског предграђа, Доњоварошани, молили су већ у јуну 1725. године Дворски ратни савет да им се одобри подизање нове цркве. Тој молби је веома брзо удовољено, тако да се у једном извештају који је пуковник Доксат, јула месеца 1726, упутио у Беч изричито

⁵⁹ Шкаламера, *Београдска Нова доња варош*, 53–75.

⁶⁰ Поповић М., *Прилози истраживању београдске Српске вароши*, 152.

⁶¹ Шкаламера, *Београдска Нова доња варош*, 62–63.

Сл. 24. Георгије Стојановић,
Свети Јован Превечча, икона из цркве
у Доњој српској вароши, 1738.
(Музеј града Новог Сада)

наводи „да је грађење српске цркве зайочейо”.⁶² Нова црква била је једнобродна издужена грађевина, правоугаоне основе, са полукружном олтарском апсидом. Судећи по приказима на очуваним плановима, била је дугачка до 30 m, а широка око 14 m. Грађена је у бондруку на каменим темељима и била је покривена дрвеном шиндром. Њено грађење се, изгледа, одужило, будући да је комплетно била завршена тек 1734. године.⁶³

Нова црква добила је иконостас, који је од јануара до маја 1737. године сликао Георгије Стојановић, тадашњи житељ доњоварошки (сл. 24).⁶⁴

Школа се налазила у једном углу црквене порте, на раскрсници главних улица и са црквом је чинила духовно средиште Доње српске вароши. Према расположивим подацима, школа је била приземна окречена чатмара на дрвеним темељима.⁶⁵ Имала је

⁶² Н. К. Р. 1726, Јули 502. Р. Ехр., наведено према: Стефановић Виловски, *Београд, 1717–1739*. Овај податак су неки ранији истраживачи погрешно тумачили – да се односи на грађење нове Саборне цркве, в. Шкаламера, *Београдска Нова доња варош*, 55.

⁶³ Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 146–156; Шкаламера, *Београдска Нова доња варош*, 63–64.

⁶⁴ Голубовић, *Георгије Стојановић*, 11–13.

⁶⁵ Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 151.

оцаклију, грађену каменом и опекама, а на прозорима капке и застакљена окна.

Друго београдско предграђе изван утврђене вароши – *Carls Thall*, засновано на подручју данашње Палилуле, било је знатно мање од претходног. Према Доксатовом пројекту требало је да има шест основних великих блокова дуж трасе широке главне улице, приближно на правцу који би се поклапао са данашњим улицама Двадесет седмог марта и Краљице Марије. Била је то заправо саобраћајница на старом комуникационом правцу која се од Дуге чаршије, кроз ново-подигнуту Царску капију у оквиру варошке фортификације, пружала паралелно са Цариградским друмом (сада траса Булевара краља Александра), с којим се даље спајала. Ово ново предграђе на благој падини ка Дунаву било је предвиђено за насељенике из немачких земаља, а о његовој структури зна се веома мало. Може се претпоставити да је по типу одговарало, као и Нова српска варош, колониистичком моделу насеља са приземним кућама окруженим баштама.

Прилаз утврђеној вароши дуж старог Цариградског друма, на заравни београдског гребена, судећи према пројектима барокне реконструкције града није био предвиђен за грађење нових стамбених блокова. Затечена стара урбана структура, која је остала изван варошких фортификација, изгледа да је у целини била порушена, са изузетком монументалне Ејнехен-бегове џамије, односно касније познате Батал џамије, која се налазила на Цариградском друму недалеко од данашњег Дома Народне скупштине. Као солидно грађено здање она је у време аустријске владавине служила као складиште војних униформи.⁶⁶

Недалеко од ове џамије, на данашњим Теразијама, ближе Старом двору, као усамљен објекат налазила се војна болница. Оста-

ло је забележено да је то била лепа зграда квадратне основе, са истуреним угаоним ризалитима, уз коју је било пространо двориште са још три мање зграде. Имала је приземље и спрат са већим бројем соба.⁶⁷

Општа оцена барокне реконструкције града

Основна замисао принца Еугена Савојског о претварању Београда у утврђени барокни град, изражена пројектом пуковника Доксата, до краја аустријске владавине није била у целини остварена. Тешко је стога говорити о значају и месту Београда у односу на утврђена упоришта и градове тадашње Европе. Да су пројектована утврђења у целини изграђена, Београд би се могао сврстати међу најбоље утврђене европске градове тога времена. Међутим, и поред тога, у време када је турска опсада 1739. године започела Београд је ипак представљао најјаче утврђење на југоистоку Европе. То се посебно односи на утврђења Београдске тврђаве, која су једина у целини завршена према пројекту пуковника Николе Доксата де Мореза. Ако се посматрају њена утврђења после завршетка радова 1736. године, јасно се да уочити склад између старих и новоизграђених делова, повезаних у јединствени одбрамбени систем, уз идеално коришћење предности рељефа. Као таква Београдска тврђава је представљала пример веома успешне примене фортификационих решења Вобанове школе, па се слободно може рећи да су она означавала одређени домет у развоју оновремених европских фортификација.⁶⁸ У односу на развој у претходним епохама, Београдска тврђава у овом периоду достиже свој највећи просторни опсег и врхунски домет у смислу одбрамбених решења, који у

⁶⁶ Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима*, 28–30.

⁶⁷ Васић, *Барок у Београду*, 582.

⁶⁸ Поповић М., *Београдска тврђава* (прво издање), 176, нап. 139.

каснијим раздобљима никада више неће бити достигнути. Варошка фортификација, од које је до почетка турске опсаде била завршена главна бастиона траса са равелинима, могла је и без спољних утврђења да пружи ефикасан отпор, али не у оној мери као што је то пројектом било замишљено.⁶⁹

Када је у питању обим изведене реконструкције урбаног ткива вароши са пројектованом мрежом улица и новоизграђеним објектима, још увек је тешко дати потпуније одговоре. Наша сазнања се углавном заснивају на читавом низу планова града из 1739. године као и ретким објављеним документима из Ратног архива у Бечу. Обимна непроучена грађа која се ту чува биће извориште нових сазнања о незавршеној трансформацији Београда у утврђени барокни град. Нова урбана типологија, само делимично остварена, потпуно је негирала ону претходну, означавајући тиме искорак ка западној цивилизацији и доминацију хришћанства над исламом. Та смена култура, одражена у структури града, општа је карактеристика и особеност урбаног развоја Београда, коме је сам његов положај одредио улогу међаша у европским културним просторима.⁷⁰

Турска опсада 1739. године

Нови рат између Аустрије и Турске, започет средином 1737. године, стигао је до бедема Београда у лето 1739. године. После аустријског пораза у бици код Гроцке Турци су започели опсаду града. До почетка августа биле су успостављене две турске опсадне линије. Са тих положаја започето је бомбардовање града, али, услед слабог дејства турске артиљерије, био је оштећен само бастион Св.

Елизабете, који се налазио у оквиру варошке фортификације.⁷¹

После претрпљених неуспеха и пораза у непосредној близини града, међу заповедницима аустријске војске дошло је до деморализације. У неверици да се Београд може одбранити, Аустријанци су започели преговоре са Турцима о склапању примирја, које је закључено 1. септембра 1739. године. Према првој тачки уговора о примирју Аустрија се обавезала да Турцима преда Београд, уз услов да се претходно поруше сва нова утврђења подигнута после 1717. године. Стара утврђења Београдске тврђаве, као и касарне, арсенали, барутни магацини и све јавне и приватне зграде у вароши морали су се предати Турцима неоштећени. Такође, било је договорено да се поруши и незавршено утврђење на левој обали Саве. Рушење бастионе трасе око вароши требало је обавити за три месеца, а рушење нових фортификација Београдске тврђаве у року од шест месеци. Након обављених рушења, почетком јуна 1740. године потписан је мировни уговор и Турци су поново запосели Београд. Тако је, готово без борбе, предат град који је током двадесет година, уз огромне напоре, утврђиван и изграђиван да би за Хабзбуршку монархију постао главна тврђава према истоку, а за Европу главно хришћанско упориште у борби против ислама.⁷²

Пред повратак Турака у Београд варош су напустили готово сви њени житељи са својим покретним добрима. Заједно са већином православног становништва, на аустријску територију северно од Саве и Дунава евакуисана је и имовина Београдске митрополије, па су, поред осталог, пренете и све иконе са новог иконостаса из доњоварошке цркве Св. Јована.⁷³ Успостављање османске

⁶⁹ Idem, *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 247–248.

⁷⁰ Шкаламера, Поповић М., *Најсјајарија сачувана кућа у Београду*, 28–29.

⁷¹ Податак са плана KAW, Sig. H III d 1416.

⁷² Поповић М., *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 248–250.

⁷³ Три иконе са овог иконостаса су сачуване – две у Галерији Матице српске, а једна у Музеју града Новог Сада.

власти пратила су и рушења, што је било предвиђено мировним уговором, али се на томе није стало. За разлику од Тврђаве, где су сачуване све затечене зграде неопходне за смештај нове војне посаде, у вароши су порушена готово сва новоподигнута здања која нису одговарала турским потребама. Међу првим великим грађевинама порушене су до темеља Александрова касарна и Митрополитски двор, док је нова српска Саборна црква, вероватно опустошена, ипак избегла рушење. Црква у напуштеној Доњој српској вароши претворена је у џамију.

Рушења барокних здања и поништавање урбане структуре настале током претходне две деценије аустријске владавине, која је у доброј мери изменила лик Београда, требало би разумети као један вид освете над пораженим хришћанима, али и као тежњу да се запоседнутом граду поново врати оријентални изглед. У садашњој урбаној структури

Београда тешко је уочити трагове делимично оствареног покушаја његовог претварања у утврђени барокни град. Осим Београдске тврђаве, која посредно сведочи о том амбициозном подухвату, једини преостали трагови могу се препознати у трасама неких савремених улица. Некадашњи положај варошке фортификације делимично је осликан у правцима данашњих улица Косанчићевог, Топличиног и Обилићевог венца, као и на парцели цркве Светог Александра Невског, која у потпуности оцртава положај равелина испред Царске, касније Видин капије, док о мрежи главних саобраћајница барокног Београда сведоче положаји улица Цара Душана и Краља Петра. Наслеђе барокног Београда, мада сачувано само у траговима, било је узор за изградњу новог српског града, после одласка Турака средином XIX века, и искорак ка усвајању тековина оновременог европског урбанизма.⁷⁴

⁷⁴ Јосимовић, *Објашњење изреклога за реулисање овог дела вароши Београда*; Максимовић, *Реконструкција и проширење града*, 307–312.

ВЛАДИМИР СИМИЋ

Папирни сјектакл и барокни рајни театар: освајање Београда 1717.

Барокна театарност и слике раја

Барокна уметност је развила призоре ратних дешавања кроз метафору театра, на сличан начин како се то под утицајем језуита и католичке реформације одвијало на пољу религиозне уметности.¹ Изрази *Theatrum belli* или *Kriegstheater*, који су се често јављали на графичким листовима и на насловним страницама књига, односили су се на различите аспекте ратних радњи: на просторе великих битака и опсаде градова, на херојска дела знаменитих личности, али и на моменте највећих тријумфа и трагичних падова. Апсолутистички владари XVII и XVIII века доживљавали су вођење рата као игру која се дешавала на бојишту-игралишту, а у којем су, као у свакој игри, важила унапред одређе-

на правила.² *Theatrum belli* је био одраз барокног начина систематизације и представљања знања, а сцена је увек била двострука – позорница стварног сукоба и позоришно дело.³ Битке и опсаде су већ ионако саме по себи садржале ноту театарности, што је посебно долазило до изражаја када су приказиване на уљаним сликама или на графикама. Такве представе су већ од XVI века имале облик позоришне инсцениације, у којој се бојно поље претварало у сценографију а војници у глумце, док је пораз добијао елементе класичне трагедије. Грозоте ратног насиља и смрти уздигнути су до нивоа јасне и утврђене кореографије, те су тако бивали поопштени и претворени у етичке примере, онако како је то већ вековима раније било разрађено у књижевности.⁴ За дворску елиту, која

* Чланак је резултат рада на пројекту *Представе идентитетна у уметности и вербално-визуелној култури новој доба* (бр. 177001) подржаног од Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Muller, *Jesuit Uses of Art*, 113–129; Кнаар, *Meditation, Ministry, and Visual Rhetoric*, 161–178.

² Füssel, *Der Krieg*, 207. Дobar пресек војне литературе из доба барока, са свим горе поменутиим елементима, дат је у: Sloos, *Warfare and the Age of Printing*, 274–369.

³ Füssel, *Der Krieg*, 215; Danelzik-Brüggemann, *Ereignisse und Bilder*, 173–179.

⁴ McLoughlin, *Authoring war*, 78–82; Meecham-Jones, *He In Salte Teres Dreynte*, 80–84.

је по својој вољи започињала и окончавала ратове, театрализација рата је била логична форма и наставак аристократске репрезентације присутне у сваком сегменту јавног живота. У складу с тим су главне водиче ратне естетике XVIII века били геометрија и јасноћа, што се боље откривало у визуелним представама.⁵

И повезивање географског простора и театра може се већ од средине XVII века уочити у појави бројних публикација које су тај однос изражавале већ у наслову. Насупрот „ратном театру”, постојали су и догађаји који су метафорички називани „позорницом мира” (*Friedentheaters, Theatrum pacis*).⁶ Ти поменути простори су се у изведби сликара и бакрорезаца претварали у барокну сценографију пред којом су војници-глумци изводили свој театрализован и до крајности стилизован ратни спектакл. Везе између афектације на сцени и корпоралне реторике којом су војници на слици исказивали унутрашњу драматику душе коју су изазивале грозоте бојишта, биле су и више него очигледне.⁷ Театрализација рата била је одраз културних схватања барокног човека вишег staleжа, који је кроз артифициране и естетизоване принципе сагледавао себе и своје место у свету. За то је користио језик који је публика XVII и XVIII века већ добро познавала из театра.

Како је у то време опсада града била најчешћи начин вођења рата, слике градова су већ од друге половине XVII века постале примарно место ратног театра. С обзиром на високе трошкове ратовања, по правилу су дуже опседани само градови који су имали стратешки значај, који су контролисали

кретање у некој области, или они који су нудили плен који би компензовао трошкове опсаде. Планове опседнутих градова, у виду ведута или картографских пројекција из птичје перспективе, најчешће су правили инжењери који су били саставни део војних јединица и неопходни приликом опсада. Припремне радње за опсаду неког града изискивале су прављење бројних топографских мапа, планова и ведута, којима би након успешног освајања уметници додавали бројне визуелне ефекте у циљу пропагирања догађаја или прослављања војних успеха. Свакако, бројности таквих призора погодовала је и жеља јавности за новијим и свежијим вестима о догађајима.⁸ Ни пропагандни аспект тих листова није био занемарљив, поготово у контексту односа Хабзбурговаца, аустријске владарске куће, и премодерне јавности чије потребе је креирала дворска елита са сувереном на челу, о чему је већ подробно писала Ана Милошевић.⁹

Иако су се јављале у различитим медијумима, најраширенији начин представљања опсада била је бакрорезна графика, понајвише због ниске цене израде. Такви бакрорези су посматрачу доносили двоструку корист: поред информација о стратешком вођењу рата, пружали су и задовољство уживања у страшном догађају са безбедне удаљености, попут савремених телевизијских извештаја о сукобима и природним катастрофама. Тако удаљен, приказ рата и опсаде преображавао се у папирни спектакл који је игром на граници између реалности и фантазије побуђивао интензивна осећања код посматрача.¹⁰ Због тога је пред бакроресцима стајао задатак да истовремено истакну и прославе

⁵ Füssel, *Der Krieg*, 216–217; Mérot, *Der Held in der französischen Malerei*, 30–38.

⁶ Милошевић, *Пожаревачки мир 1718*, 43–57.

⁷ Како је показао Маријан Фисел, идејно повезивање слике рата и барокне позорнице је откриће барокног доба, које је већ око 1700. године ушло не само у оквире дворске репрезентације већ и у популарну литературу и ратне извештаје намењене ширем кругу поданика, Füssel, *Der Krieg*, 205–206; Wolff, *The Singing Turk*, 313–315.

⁸ Pollak, *Cities at War in Early Modern Europe*, 109–110.

⁹ Milošević, *Propagandna kampanja bečkog dvora*, 102–104.

¹⁰ Pollak, *Cities at War in Early Modern Europe*, 110–111.

место (град), представе војну акцију, борбу сукобљених војника, или метеж који је произвођила артиљерија. Из истог разлога је опседнути град често смештан у широк панорамски пејзаж који је комбинован с војничким топографским планом. Овакав тип представа је посебно прославио швајцарски гравер Матеус Меријан (Matthäus Merian), а и његови настављачи, својим великим издавачким делом *Theatrum Europaeum*, које је излазило од 1630. до 1738. године. У њему је пејзаж представљао „позорницу рата”, а град његов „позоришни сет”.¹¹

Београд као позорница

Сценографија за ратну драму је брзо постављена у једном броју графичких листова који су приказивали Београд било као турски или средњоевропски град.¹² Како је већ примећено, ведуте Београда су веома личиле једна на другу, јер су се заснивале на копирању старијих представа, те биле засноване на идентичним писаним и ликовним изворима. То је доводило у проблем истраживаче који су у таквим делима тражили „документарност” и „историјску веродостојност”.¹³ Такав је био бакорезни лист са ведутом Београда који је нацртао Георг Андреас Волфганг Старији (Georg Andreas Wolfgang der Ältere, 1655–1716), а изгравирао Јохан Андреас Телот (Johann Andreas Thelott, 1655–1735). Лист је публикован у књизи *Neueröffneten Ottomanischen Pforten Fortsetzung*, коју је Пол Рико (Paul Rysaut) објавио у Аугзбургу 1700. године. На њој је приказао један типичан велики средњоевропски град са тврђавом и уређеним подграђем, са лепим и великим зградама, јасном структуром и правилним

улицама, окићен готичким кулама и звоничима, како се сместио на мирним и широким рекама. У картуши изнад, на којој је приказао главу неког Турчина са турбаном, а са страна лукове и тоболце са стрелама, именовао га је као *Belgrad* или *Griechisch Weissenburg*.¹⁴ Једнако тако добру сценографију приказује и ведута Београда из 1717. године коју је израдио Хајнрих Јонас Остертаг (Heinrich Jonas Ostertag) назвавши је: *Belgrad. Wie es Landwerts, nebst denen beederseits flüssenden Haupt: Strömen der Donau und Sau siehet*. Она је искоришћена као илустрација у књизи *Hungarisches Kriegs-Theatrum* коју је објавио Јохан Јакоб Лотер (Johann Jacob Lotter).¹⁵

Ипак, најбољи утисак Београда као сценографије за догађаје који су се одиграли пред њим постигнут је на бакорезу под насловом *Bellogradum VI Capitur* који је израдио аугзбуршки гравер Габријел Боденер Старији (Gabriel Bodenehr der Ältere, 1673–1765) (сл. 25). Иако изгледа као уобичајена представа тог типа, сценографију ипак одликују одређене специфичности. У доњем делу Боденер је са северне стране приказао ведуту Београда (*Belgrad oder Griechisch Weissenburg*), укључивши и слику Доњег града, као и предграђа, али и обе обале река на којима град лежи. Испод се налази подужи текст који појашњава да се приказани град назива Алба Грека на латинском или Нандор Алба на мађарском, те да се ради о једном лепом и славном граду који је помињао још римски писац Плиније. Део града и тврђаве овог великог, утврђеног и многољудног трговачког места у Србији, који лежи на рекама Сави и Дунаву, налази се на узвишењу, наставља Боденер. Испред града се налазе пространа предграђа, са великим бројем кућа у којима живе бројне нације, попут Турака, Јевреја,

¹¹ Ibidem, 132–133; Parshall, *Prints as Objects of Consumption*, 27–32.

¹² Васић, *Барок у Београду 1971*, 148–160.

¹³ Milošević, *Propagandna kampanja bečkog dvora*, 105–106.

¹⁴ Томић, *Бреј за размишљање*, Т. 32. Приказивање Турака и њихове културе и места у Европи кроз театарско-оперска дела анализирао је Wolff, *The Singing Turk*, 1–11.

¹⁵ Томић, *Бреј за размишљање*, Т. 37.

Сл. 25. Габријел Боденер Старији, Панорама Београда (*Bellogradum VI Capitur*), бакорез, Аугзбург 1717. (Музеј града Београда, инв. бр. И₁ 239)

Грка, Мађара, Далматинаца и многих других. Тврђава има пуно високих кула на страни супротно од река. Ово некадашње предзиђе хришћанства стајало је дуго против Турака – наследних непријатеља Хабзбурговаца, а посебно је одолевало под вођством славног Јаноша Хуњадија. Тек га је 1521. године освојио султан Сулејман, од када се налазио у рукама неверника све док га баварски кнез-изборник Максимилијан Емануел није 1688. године након тешке опсаде прео-

тео. На несрећу, године 1690. поново је изгубљен, закључује се у тексту.¹⁶ Међутим, са становишта приказа Београда као позорнице горњи део слике је знатно занимљивији. Наиме, Боденер је приказао четири анђела-пута како театрално подижу завесу откривајући ведуту Београда као сценографију за ратни епски комад, најављен симболима рата и фигурама у медаљону. У њему, украшеном траком и лаворовим венцима које анђели-пути носе у рукама заједно са палмовим

¹⁶ Ibidem, Т. 41. Више о Турцима као наследним непријатељима у пропаганди бечког двора, в. Wrede, *Das Reich und seine Feinde*, 188–216.

и маслиновим гранама као симболима постигнутог мира, приказан је неки антички херој, можда Херакле или Ахил. Док му мали анђеоло-путо приноси два медаљона са емблемима, он левом руком узноси мањи, хрстовим лишћем уоквирени медаљон, у којем текст саопштава да је Београд освојен – *Belogradum VI Capitur*.

Опсада и освајање града 1717.

Догађаји који су претворили Београд у ратну позорницу одигравали су се прилично брзо, па је тако рат који је 1714. године избио између Турске и Венеције врло брзо увукао и Аустрију у војне сукобе. Током априла 1716. године Аустрија и Млетачка република су склопиле савез, а већ 5. августа је принц Евгеније Савојски поразио турску војску код Петроварадина, да би до краја године освојио Темишвар, Панчево и Нову (Банатску) Паланку. Наредне године је са 140.000 војника кренуо ка Београду и, прешавши Дунав од 15. до 17. јуна, дошао са југоисточне стране, те је на тај начин, искористивши елемент изненађења, опсео град. Град је са реке угрожавало, поред мноштва шајки и дереглија, и десет аустријских ратних лађа са 370 топова, док га је бранило 30.000 турских војника и 70 различитих пловила на реци.¹⁷

Иако су сукоби почели већ 1. августа, одмах по доласку главнине турске војске под командом Халил-паше, у наредним данима су делови града и тврђаве у бомбардовању били веома оштећени. Ипак, кључна битка се одиграла 16. августа, када је један противнапад турске коњице мало уздрмао аустријске трупе. На чело војске је одмах изашао принц Евгеније Савојски, те је, нападши

непријатељске трупе са бока, одлучио победника. На бојном пољу је остало 13.000 мртвих Турака, а 5.000 је заробљено, док су царске трупе имале знатно мање губитке – мање од 2.000 мртвих и 3.412 рањених. До 18. августа предао се и остатак посаде у Београдској тврђави, када је Мустафа-паша потписао капитулацију и предао град победнику. Мир између зараћених земаља потписан је у Пожаревцу наредне године, 21. јула 1718, а на основу њега је Аустрија добила Банат, Доњи Срем, северну Србију до Западне Мораве, узан појас Босне уз Саву и Малу Влашку. Формирана је нова административна јединица са седиштем у Београду – Краљевина Србија, која ће трајати све до 1739. године и обнове турске власти.¹⁸

Аустријско освајање Београда је одјекнуло широм Европе и пробудило наде у скоро протеривање Турака са Балкана у Азију. Стога се појавио велики број бакрореза на којима су били представљени призори битке за Београд, а један такав је у Аугзбургу 1717. године направио Готфрид Рог (Gottfried Rogg) (сл. 26).¹⁹ Приказан је тренутак напада аустријске коњице на турску артиљерију и пожртвованог, али узалудног отпора који је пружила турска коњица. У првом плану је истакнута борба између аустријског заповедника, вероватно Евгенија Савојског, и неког паше, што се види по тугу окаченом на копље. Тај епски моменат дуела између двојице војсковођа оживљавао је на романтичан начин давно несталу традицију епског хероизма. Позадину и сценографију за тај догађај представља ведута утврђеног Београда, опкољеног са југа циркумвалационом линијом, са распоређеним аустријским и турским трупама и батеријама. Град преко Саве засипају артиљеријски пројектили

¹⁷ Веселиновић, *Београд под влашћу Аустрије*, 523–524; idem, *Србија под аустријском влашћу*, 107–111.

¹⁸ Idem, *Београд под влашћу Аустрије*, 525–527; Поповић Д., *Србија и Београд*, 11–31.

¹⁹ Детаљан наслов је дат у развијеном свитку у горњем делу листа и гласи: „Abbildung der ganze Niederlage der Türkische Haupt Armeewelche Selbige am 16. August 1717. bey tentiertem Entsatz von Belgrad unter dieser Vestung von den Keys. Waffen erlitten.” Лист је објављен у књизи Каспара Брехенмахера (Caspar Brechenmacher), *Glück und Unglücksfälle der in dem Königreich Servien gelegenen Haupt Vestung Belgrad oder Griechisch Weissenburg*, објављеној у Аугзбургу 1717. Томић, *Бреј за размишљање*, Т. 56.

Сл. 26. Готфрид Рог, Приказ опсаде Београда 16. августа 1717. године, бакорез, Аугзбург 1717. (Музеј града Београда, инв. бр. И₁ 3171)

наносећи му оштећења и изазивајући пожаре, услед чега се високо изнад вије дим. Сви важни елементи на слици, попут утврђеног града, моста на Сави, распореда аустријске и турске речне флотиле, пешадије и коњице, означени су словима и у виду легенде објашњени у дну листа.

На сличан начин је компонован и бакорезни лист Бењамина Кенкела (Benjamin Kenckel), који је 1717. године издао Јохан Давид Герхард (Johann David Gerhard), а на којем је такође приказана сцена битке код Београда 16. августа 1717. године (сл. 27). Подужа експликација објашњава како сâм догађај, тако и смисао настанка дела: „Представа величанствене победе царско-краљевског височанства Карла VI против наследног непријатеља под храбрим и јуначким

вођством принца Евгенија Савојског 16. августа, након чега је уследило преузимање веома значајне београдске тврђаве 18. августа 1717. године.”²⁰ На уобичајени начин означени су словима и бројевима битна места и догађаји на слици, док је легенда са разрешењима постављена уз десну маргину листа. У односу на претходни пример овај лист је нешто већих димензија, што је омогућило уситњавање призора и сцена и увођење већег броја ликова. У првом плану је приказ турског логора који нападају и освајају аустријски коњаници, и који обилује призорима борби, како фронталних, тако и појединачних. Кенкел илуструје херојске чинове хришћанских војника, наглашавајући пожртвованост и верност интересима владара као највишег вида хришћанског

²⁰ „Vorstellung des Herrlichen Sieges Ihre Röm. Kay. und König. Cathol. May. CAROLI VI. wider den Erbfeind die Türcken ohnweith Belgrad, unter Tapfer u. Heldenmüthiger anführung Ihre Hochfürst. Durch. Printz EVGENII von Savoyen & den 16. Aug. sambt gleich darauf erfolgten Übergab bemelter importanten Vestung BELGRAD. den 18dito Anno 1717.” Ibidem, T. 57.

Сл. 27. Бењамин Кенкел, Сцена битке код Београда 16. августа 1717. године, бакрорез, Франкфурт на Мајни 1717. (Музеј града Београда, инв. бр. И₁ 3170)

патриотизма.²¹ У доњем левом углу хришћански војник мачем пробада турског добошара, у средини се двојица отимају око заставе, док у десном углу један турски коњаник безглаво бежи са попришта. Двобој између Турчина са сабљом и аустријског војника са пиштољем наговештава победника читавог окршаја. По земљи лежи више пострадалих коња, а лирску ноту придодаје детаљ у којем један војник нежно милује по глави свог умирућег коња.²² Бојно поље између логора и опседнутог града у даљини испуњавају схематично приказане војне регименте које се позиционирају у складу са оновременим стратегијама и пра-

вилама ратовања. Посматран са јужне стране, Београд, са својим предграђима и реком која га лагано обавија, израња из дима изазваног бомбардовањем од стране Аустријанаца. Овај перспективни поглед на битку допуњен је топографским планом на карти која се отвара у левом горњем делу композиције. На њему је приказан положај града са утврдама које га бране, циркумвалационим и контравалационим линијама, распоредом војних јединица и кретањем ратних бродова по Сави и Дунаву.

Постоји и одређен број графичких листова из 1717. године на којима је приказан град са северне стране, у развијеном нападу

²¹ Disselkamp, *Barockheroismus*, 24–54.

²² Füssel, *Der inszenierte Tod*, 127–135.

Сл. 28. Непознати бакорезац, Изглед Београда под опсадом 1717. године, бакорез, 1717. (Музеј града Београда, инв. бр. И₁ 409)

са река. Таквих је неколико примерака који се чувају у Музеју града Београда и носе називе *Belagerung von Belgrad* (И₁ 409), *Belagerung und Eroberung Belgrad* (И₁ 278), *Prospect der Vestung Belgrad* (И₁ 410) (сл. 28). Они приказују артиљеријски напад који је аустријска војска извела на град са земунске и банатске стране. Заклоњени у шанчевима, са великим топовима за рушење бедема специјално допремљеним из Будима, аустријски војници немилосрдно испаљују бројне пројектиле. Град који над свима њима заузима истакнуто место, чиме је наглашен његов огроман значај, тешко је бомбардован, а често се и не види од густог дима из запаљених кућа и ђулади која долеће са свих страна. Илустратор није превидео ни велике битке

које су вођене на рекама, придодајући запаљене бродове, једрењаке и шајке.

Акћери и хероји

На широко постављеним ведутама Београда, у великој мери уопштеним и измишљеним, барокни ратни театар је прослављао своје највеће хероје – принца Евгенија Савојског и цара Карла VI.²³ Као славни ратник Савојски је имао лепо мишљење о српским војницима, јер се заједно с њима борио против Турака. И српске депутације које су ишле на бечки двор обично су прво посећивале њега, јер се знало да им је наклоњен. Обично би у име народа и свештенства захвалиле

²³ Милошевић, *Владарске врлине Карла VI*, 183–185; Gutkas, *Prinz Eugen von Savoyen*, 5–32.

Сл. 29. Непознати бакоррезац, Портрет Евгенија Савојског као војсковође, из књиге: *Eugenius nummis illustratus. Leben und Thaten des Großen und Siegreichen Printzen Eugenii*, бакоррез, Нирнберг 1738. (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, сиг. ТР1 138)

Сл. 30. Портрет цара Карла VI, бакоррезни фронтиспис књиге *Augusta quinque Carolorum historia augustissimo, invictissimo, maximo imperatori Carolo VI*, Беч 1735. (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, сиг. ТР 3111)

„свагдашњој његовој очинској љубави и милости и препоручиле се и надаље његовој протекцији”, изразивши спремност да за његову милост положи живот, крв и сва добра. Принц је признавао и истицао велике заслуге које је српски народ учинио цару, те је наглашавао да ће се увек, колико је у ње-

говој моћи, заузимати за њега.²⁴ То се одразило и на присуство његових портрета код Срба у јужној Угарској, где се они појављују како у приватним домовима, тако и у јавним и церемонијалним просторима манастира, попут оног из Крушедола.²⁵ Углавном се радило о графичким портретима, неретко из-

²⁴ Познато је да му је једном приликом посланство поклонило једну икону Богородице, оковану у сребру, један светогорски крст и „Божји гроб” (вероватно графички лист са представом Христовог гроба). Поповић Д., *Срби у Војводини*, 370–371.

²⁵ Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, 132–135.

рађиваним и за књиге писане о подвизима великог војсковође.²⁶ На једном таквом портрету, који се појавио као фронтиспис књиге *Eugenius nummis illustratus: Leben und Thaten des Großen und Siegreichen Printzen Eugenio*, објављене у Нирнбергу 1736. године, Савојски је приказан у пози војсковође, у три-четвртинском положају, са десном руком испруженом у класичном империјалном гесту, какав се јављао у скулптури још од антике (сл. 29). Потврду његовог статуса даје и командантски штап у левој руци, ослоњеној на гвоздену кацигу на столу. На грудима носи Орден Златног руна, највише хабзбуршко одликовање. Преко оклопа има раскошну хаљину, а на глави модерну перику, чиме јасно показује свој истанчан аристократски укус. Потпис испод портрета га управо идентификује као војног заповедника – *Eugenius Imperator Exercitus*.²⁷

На исти начин су га приказивале и бројне батаљистичке представе у којима је играо главну улогу, попут бакрорезног листа са приказом битке за Београд објављеном у књизи *Histoire militaire du prince Eugène de Savoie, du prince et duc de Marlborough, et du prince de Nassau-Frise*, коју је 1729. године саставио Жан Русе де Миси (Jean Rousset de Missy) (сл. 31).²⁸ Илустрацију је извео Јан ван Хухтенбург, познати амстердамски графичар, који се и потписао у доњем десном углу. Ову представу, под насловом *Vue et Representation de la Bataille de Belgrade donnée le 16 D'aoust 1717*, компоновао је у два плана: у првом је приказ битке, док други чини сценографија, односно место на којем се догађај одиграва, а то је ведута опседнутог Бе-

ограда са околином, посматрани са јужне стране. Динамичност слици даје општи ментеж у којем се налазе бројне фигуре из првог плана, узнемирени коњи, сукобљени јахачи, рањени и мртви војници. Између свих њих, са леве стране, на једном брежуљку представљен је Евгеније Савојски у иконографији тријумфатора, на пропетом коњу који гази штит са полумесеком погинулог турског војника. Његов костим је сличан оном са претходне илустрације, само што је овде више наглашен милитаристички тријумф.

Ако је Евгеније Савојски заузимао толики простор у јавној похвали, може се замислити колико је тек панегиричког материјала било посвећено ономе ко се налазио на челу читавог подухвата – Карлу VI, великом цару Светог римског царства.²⁹ На репрезентацију Хабзбурговаца су још од времена Карла V велики утицај имали развијени ренесансни фестивали и спектакли, а процесије, тријумфалне капије и дворски фестивали постали су главно средство царског самоприказивања. Пажљиво режирани и са изврсном сценографијом, они су уводили нов театрални елемент у царску репрезентацију, што је у највећој мери утицало на обогаћивање империјалне реторике.³⁰ И код Леополда I и код Карла VI доминирала је слика хришћанског монарха католичке вероисповести, а политичка репрезентација сваког од њих, побожност, или свечане јавне и приватне церемоније просуђиване су са становишта католичког схватања морала и доктрине.³¹ Са владавином Карла VI, који је у својој репрезентацији доследно следио барокну традицију величанствених и

²⁶ Најпознатију групу слика посвећену војним тријумфима Евгенија Савојског израдио је фламански сликар Јан ван Хухтенбург (Jan van Huchtenburgh), које су потом прегравиране и постале веома популарне. Gutkas, *Prinz Eugen von Savoyen*, 213–216, 223–244.

²⁷ Један примерак књиге са портретом се чува у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић” у Београду под сигнатуром ТР1 138.

²⁸ De Missy, *Histoire militaire du prince*, 114.

²⁹ Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 127–142; Vocelka, *Glanz und Untergang der höfischen Welt*, 154–162.

³⁰ Polleroß, *Zur Repräsentation der Habsburger*, 87–103; Silver, *Marketing Maximilian*, 2–30; уп. Goloubeva, *The Glorification of Emperor*, 39–40.

³¹ Ibidem, 191–211; Broucek, *Im Kampf gegen Franzosen und Türken*, 112–121.

Сл. 31. Јан ван Хухтенбург, Изглед и приказ битке код Београда 16. августа 1717, бакрорез из књиге: *Histoire militaire du prince Eugène de Savoie, du prince et duc de Marlborough, et du prince de Nassau-Frise*, Хар 1729. (Музеј града Београда, сип. И₁ 2862)

раскошних свечаности и церемонија, империјална култура је доживела свој последњи велики процват.³²

У оклопу или у униформи, на броду или на коњу, портретисан је као војсковођа и слављен као *homo militans*. Портрет још од раније постаје средство политичке комуникације владара са обичним поданицима.

Пропагандни механизам који је имао улогу да креира и одржава љубав поданика према владару слављењем његове личности и величањем добре владавине, једним делом се заснивао и на производњи јефтиног визуелног материјала – понајвише графичких копија владаревих портрета.³³ Засноване на званичним портретима који су имали статус

³² Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 78–95; Atzmannstorfer et al., *Much of the same?*, 237–248.

³³ Goloubeva, *The Glorification of Emperor*, 123–141; Schmoldt, *Die Nadelstiche des Kupferstechers*, 67–70; Hauenfels, *Visualisierung von Herrschaftsanspruch*, 106–125.

„профаних икона”, оне су носиле идеју о владару као оцу отаџбине и будиле династички патриотизам код поданика. Цар је био отелотворење државе, па је и уношење његових портрета у ентеријере државних институција обезбеђивало његово стално симболичко присуство.³⁴ Портрет владара је имао снагу култне слике, па је његова заступничка функција, какву су имале и иконе, био разлог да се током XVIII века све чешће среће и у приватним домовима.³⁵ Саставни део ентеријера српских грађанских кућа најчешће су чинили такви графички листови који се као *фијуре* помињу у савременим тестаментима и инвентарима. Исказивање династичког патриотизма путем излагања владарских портрета развило се међу српском етничком у Монархији још у току првих деценија XVIII века, када се портрети владара, симболи оданости династији, програмски уносе и у јавни и у приватни простор. Тако је у инвентару митрополијског двора у Београду, састављеном 1. марта 1733. године, одмах након смрти митрополита Мојсеја Петровића, забележено да су се у зеленом салону налазили портрети тада владајућег цара Карла VI и његове супруге царице Марије Кристине од Брауншвајга, као и портрет великог војсковође Евгенија Савојског (сл. 30).³⁶

Царева јавна слика била је инспирисана и креирана на идејама католичке барокне културе, о чему сведочи и графички лист из Музеја града Београда под називом *Апоџеоза хабзбуршке победне код Београда 1717. године* (сиг. И₁ 195) (сл. 32).³⁷ Њега је издао у Нирнбергу 1717. године бакрорезац Волфганг Магнус Гебхард (Wolfgang Magnus Gebhard), приказавши апотеозу цара Карла VI приказом вишестепеног мермерног постаментa споменика на којем је његов моно-

грам у виду преплетена два слова С. На иницијалима се налази круна Светог римског царства, па читав емблем представља симболичну замену за лик цара. На постаменту крај иницијала, као и у доњим зонама, налазе се мале лантерне са империјалним хералдичким орловима које потврђују идентитет симболично представљене личности. Апотеоза цара је исказана класичним језиком, односно његовим симболичним уздицањем и глорификацијом.

Ову централну симболичну представу прате четири наративне сцене, на којима су призори из аустријско-турског рата са одговарајућим натписима. Њихов редослед је назначен бројевима, а шира текстуална екпликација смештена је у горњи део листа. Први приказ се налази на страници постаментa и приказује окршај аустријске и турске коњице и освајање Београда. Тела погинулих војника на тлу сведоче о ужасним размерама рата, при чему је у први план издвојен двојој између двојице заповедника, аустријског и турског, који је на романтичан начин оживљавао изгубљену традицију витешког хероизма. Сliku која говори о поразу Турака прати натпис на латинском – „TURCIS FUSIS XVI. AVG. MDCCXVII”, који је горе у врху појашњен и на немачком језику – „Die Türcken sind geschlagen. d. 16 Aug. A. 1717.” На другој слици, лево од прве, представљен је моменат освајања непријатељског логора, када су аустријски војници упали међу шаторе турских великодостојника и натерали их у бекство. То потврђује натпис на латинском – „CASTRIS OCCUPATIS XVI. AVG. MDCCXVII” и појашњење на немачком – „Ihr Lager heimgetragen den 16. August A. 1717.” Десно од средишње представе приказана је предаја Београда Аустријанцима, са Турцима који клече пред

³⁴ О примерима портрета Хабзбурговаца код Срба у Карловачкој митрополији, в. Симић, *За љубав отаџбине*, 185–187.

³⁵ Моћ коју нуди политичка употреба слике, било да се радило о профаним или сакралним темама, позната је још од антике и употребљавана је у различите сврхе. Више о томе, в. Freedberg, *The Power of Images*, 1–26.

³⁶ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 126.

³⁷ Томић, *Бреје за размишљање*, Т. 73.

Сл. 32. Волфганг Магнус Гебхард, *Апоџеоза хабзбуршке победне код Београда 1717. године*, бакрорез, Нирнберг 1717. (Музеј града Београда, сиг. И, 195)

победником предајући му своје заставе и градом који слободно стоји у позадини. Текстурални делови – „BELGRADO RECEPITO. XVIII. AVG. MDCCXVII.” и „Belgrad ist eingenommen A. 1717.” – стоје у служби појашњавања визуелног. Последња сцена је у потпуности симболична и приказује тропејон, односно оружје, заставе и знамења одузета од поражених Турака. Као највидљивији облик Карловог тријумфа ова представа се

налази изнад иницијала са круном, у средишњој горњој зони листа. Пропраћена је латинским натписом „EN HAEC DE TURCIS FUSIS SUNT ARMA REPOSTA”, као и немачким „Die Stücke sind bekommen”. За овај лист је карактеристично да се заснива на фигури која је била честа у барокној монументалној уметности, а то је „слика у слици”.³⁸ Слични облици емблематизирајућих представа нису били ретки у то време, попут оног

³⁸ Bauer, *Barock*, 273–280.

који је саставио Антал Ваноси (Antal Vanossi) у делу *Poesis entheia* (Богонадахнуто песништво) из 1719. године. У њему се такође славе војни и политички подвизи Карла VI, а на насловној страни приказан је емблем којим се меморише закључење мира у Пожаревцу 21. јула 1718. године између Карла VI и султана Ахмета. На слици је представљен уређен врт у којем расте младо дрво, изнад кога густе облаке разгони сунце које се пробија. Сунце је у ствари симбол монарха и означено је великим словом С, које указује на име владара – Carlo. Мота која прате слику јесу цитати из дела Вергилија и Овидија, а пропратни текст је састављен у стиховима.³⁹

* * *

Аустријско-турски рат и освајање Београда 1717. године од стране хришћанске војске изазвало је буру одушевљења у јавности европских престоница, јер се то сматрало почетним кораком у коначном протеривању Османлија у Азију. Пажња усмерена на Београд допринела је појави бројних графичких листова који су приказивали ведуту града укомпоновану са призорима опсаде и војних окршаја. Уобличене према барокним визуелним обрасцима, ове представе су се неретко граничиле са маштом у комбиновању измишљене архитектуре са реалним еле-

ментима града. Простор ратних догађања је у уметничкој изведби постајао сличан позоришној сценографији, ратници са наглашеном корпоралном реториком деловали су као глумци, док су победа или пораз добијали карактеристике класичних епова. Битке су представљане кроз стандардне обрасце развијане у делима великих ренесансних уметника који су радили баталистичке сцене, које су потом копирали бројни европски графичари, као што су Габријел Боденер Старији, Готфрид Рог, Бењамин Кенкел или Јан ван Хухтенбург. Такви бакрорези су посматрачу пружали задовољство уживања у страшном догађају из безбедне даљине, при чему је долазио до изражаја и њихов пропагандни ефекат, поготово у контексту сложених односа између династије Хабзбурга и поданика којима су владали. Театрализација рата била је одраз културе елите доба барока, која је кроз артифицијелност и естетизацију потврђивала своје место у друштву. Ужаси ратног разарања и пустошења уздизани су на бакрорезима до нивоа јасне и утврђене кореографије, те препознавани као универзални етички примери. Тако се приказ рата и опсаде преображавао у папирни спектакл који је осећања посматрача побуђивао фином игром на граници између реалности и фантазије.

³⁹ Knapp, Tüskes *Emblematics in Hungary*, 78. Церемонијалне радње вршене приликом склапања Пожаревачког мира биле су део ефемерног спектакла у функцији глорификације победника. Албум Пожаревачког мира који је начинио Конрад Вајс 1719. године у ствари представља илустровану књигу свечаности, а као типичан производ дворске уметности и средство владарске репрезентације. Више о томе у: Milošević, *The Festival Book for the Exchange*, 239–240.

АНА МИЛОШЕВИЋ

Београдски митрополији на барокној позорници

Као главни град новоосвојене Краљевине Србије, аустријски Београд је представљао административни, војни и верски центар као и средиште речног и друмског саобраћаја, трговине и индустрије. У светлу актуелног барокног културног модела, који подразумева општу театрализацију како простора, тако и главних актера, њиховог понашања и представљања у јавности, могуће је сагледати урбанистичко-идејну концепцију Београда и његову јавну сферу. Простор града као позорнице био је дефинисан архитектонским и симболичким маркерима који су чинили урбану топографију састављену од места и објеката, али понајвише од различитих простора. Они су служили као полигони за репрезентацију и саморепрезентацију главних актера или пак представљали *mise en scène* за брижљиво режиране представе у форми јавних догађаја извођених пред становништвом као публиком. Током двадесет година аустријске владавине, Краљевина Србија и њен главни град Београд добили су сопствену јавну сферу која је имала своје учеснике и хијерархију. Главни носиоци моћи тадашњег Београда били су представници државе –

администрација и војска, поглавари Католичке цркве и монашки редови, православни митрополити. Они су путем сложених система барокне репрезентације потврђивали свој статус, или су се борили да га задобију, рефлектујући стварну или жељену моћ и такмичећи се између себе.

На трону Београдске, а затим и уједињене Београдско-карловачке митрополије налазили су се Мојсије Петровић и Викентије Јовановић. Једно краће време у Београду је резидирао, најпре као администратор након смрти првог митрополита а потом и као коадјутор другог, темишварски владика Никола Димитријевић. У престоници је неко време, пред сам крај аустријске владавине Србијом, провео и патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента.

Принчеви цркве

Преласком у Хабзбуршку монархију српска црква са митрополитима на челу наша се унутар новог културног модела, потпуно другачијег од оног у Османској царевини. Иако

је имала повластице загарантоване привилегијама, традиционална црквена организација није била способна да се суочи са ударима државне администрације и агресивног католичког прозелитизма. Прихватање барокног културног модела показало се као питање опстанка.¹ Како је Београдско-карловачка митрополија у то време била једино јавно тело српске етнице, митрополити су се, као и пећки патријарси, сматрали и духовним и световним поглаварима. принуђени да проводе доста времена у Бечу због различитих народних послова, они су имали прилике да се упознају са „позорницом моћи” у царској престоници, на којој су се исказивали различити актери – почевши од владара и његове породице, великих принчева и аристократије, преко достојанственика Католичке цркве, до чиновништва вишег ранга, дипломата итд. Међу општеприхваћене моделе понашања спадала је и политика *magnificenze*, која у бароку постаје једна од најважнијих принчевских врлина.² Права моћ владара се не заснива само на расположивој војној сили и финансијској снази, већ и на перцепцији реалности од стране јавности: јак владалац биће још јачи ако вешто пројектује своје величанство – тј. ако створи ауру ауторитета. Ђовани Ботеро (Giovanni Botero) посебно као врлину владара истиче великодушност, која је даље повезана са величајношћу и патронажом. „Владар треба да покаже

величајност у свим својим поступцима”, да се ангажује на „часним и величанственим подухватима”, нарочито јавним грађевинама и делима.³ Иста правила важила су и за принчеве и друге владаре, којих је, нарочито у Царству, било много, али и за црквене достојанственике почевши од папе, преко кардинала, па све до локалних бискупа. Црквени достојанственици, који су неретко потицали из племићких породица, морали су да парирају световним владарима нарочито у сфери визуелне репрезентације у јавности: у одевању, понашању, по величини и раскоши резиденција, по броју послуге, уметничкој патронажи и колекционарству и сл.⁴

Прихватајући политику *magnificenze*, београдски митрополити су се упустили у такмичење са државним и верским достојанственицима, нарочито у тадашњем Београду. Протоколи барокне репрезентације налагали су нашим црквеним јерарсима нов начин одевања и уопште приказивања у јавности. Идеју *magnificenze* илуструју и грађење митрополитове резиденције која је требало да буде једно од најраскошнијих и најлепших здања тадашњег Београда,⁵ као и ефемерни спектакли организовани поводом сахрана или устоличења високих црквених прелата, или приликом канонских визитација.⁶ Исте идеје почивале су у основи тежње митрополита Викентија Јовановића да оснује илирско-расцијанску хусарску регименту.⁷

¹ Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 27. Први знаци запажају се у понашању неких народних првака још од времена патријарха Арсенија III, Самарцић, *Барок и Срби*, 15; Тимотијевић, *Визитација манастира Шишајовца*, 357.

² Политика *magnificenze* је своје теоријско оправдање добила још у XV веку, на двору Медичија. Ibidem, 258, 259, са литературом о теми.

³ Höpfl, *Jesuit Political Thought*, 92.

⁴ Ово је нарочито било изражено у Светом римском царству, где су црквена лица била уједно и суверени мањих држава. Највиши црквени званичници имали су често и државне функције. На пример, примас Угарске био је уједно и председник Угарске дворске канцеларије, Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 422, 423.

⁵ Двор је био изграђен по угледу на племићке дворове на Западу. Осим придворног свештенства и послуге, на двору је обитавало и друго особље, како је то био обичај и на световним дворovima. За изглед и уређење двора, в. Поповић Д., *Србија и Београд*, 350; Васић, *Барок у Београду 1971*, 163–164; Медаковић, *Српски митрополијски дворови*, 194–205.

⁶ Тимотијевић, *Визитација манастира Шишајовца*, 361.

⁷ Букић, *Нешто за историју царске краљевске српске хусарске рејименте*; Руварац, *Историјско-критична црња о Викентију Јовановићу*, 64–66; Павловић, *Административна и црквена историја*, 197.

Сл. 33. Непознати аутор, *Митрополић Мојсије Пејровић*, уље на платну
(Музеј Српске православне цркве)

Сл. 34. Непознати аутор, *Митрополић Викентије Јовановић*, уље на платну
(Музеј Српске православне цркве)

Одевање и представљање у јавности чинили су важан сегмент слике коју су митрополити желели да створе о себи (сл. 33, 34).⁸ Осим традиционалне одеће, они су прихватили и начин одевања високих прелата Католичке цркве. Приликом званичних аудијенција и уопште наступања у бечкој јавности није било примерено да се митрополити појављују у традиционалном епископском руху – мантији са звонастим рукавима, већ су своју одећу све више уподобљавали по кроју и материјалима оној католичких великодостојника.⁹ Набављано је веома мно-

го одеће која се шила углавном у Бечу и Карлсбаду (ређе у Београду) и која је била израђена од изузетно финих тканина и материјала. Изгледа да је нов начин одевања београдских митрополита испровоцирао васељенског патријарха да напише оштро писмо у коме каже да духовном staleжу није дозвољено да носи скупочено, помодно и богато украшено одело – противно канонима, већ треба да се носи уредно и како пристаје црквеном уређењу и законима.¹⁰ *Попис имовине митрополијске резиденције у Београду* из 1733. године сведочи да се, поред скупо-

⁸ О схватању да лепа одећа представља оквир за лепу душу, као што богати рам истиче лепо огледало, в. Melchior-Bonnet, *The Mirror*, 146.

⁹ Поповић Д., *Србија и Београд*, 350.

¹⁰ *Ibidem*, 351.

цених и богато декорисаних богослужбених одежди, у двору налазио и велики број летњих и зимских митрополитових хаљина које су биле смештене у библиотеци.¹¹ Мантије и мантроси били су углавном црне или тамноплаве – „мор” боје, од „кредитора”¹² или камилота.¹³ И друге хаљине као и одећа уопште били су од скупоцених материјала – свиле (венецијанске, московске, дамаске), кадифе, чоје, „хаме венедичке” и сл. На пример, мантрос који је митрополит Викентије носио на аудијенцији код цара био је од црног кредитора, постављен црвеном „таласли” свилом. Било је и хаљина у боји, попут црвених од московске свиле са цветним дезеном, плаве од кредитора, ћурдија од „плаветне чоје” или црвене свиле. Одећа у црној или тамноплавој боји често је имала веома живописну поставу или украсне бордуре.¹⁴ Већи број ћурдија био је постављен крзном куне, самура, твора, лисице и „морског миша”,¹⁵ док су летње хаљине имале поставу или синцев, најчешће од црвене обичне или „таласли” свиле, атласа, „клонд лаимента” и зелено-црвеног тафта, али и од јефтинијих материјала попут богасије или порхета. Од покривала за главу било је камилавки, калуђерских капа, неколико луксузних калпака, шешира и ћелепуша. И доње одеће која се носила испод мантије било је прилично.¹⁶ Осим о одећи, митрополити су бринули и о

коси, бради и брковима, као и о личној хигијени, о чему сведочи већи број чешљева и различитих алатки за личну тоалету.¹⁷

Београдски митрополити су због државних послова често боравили у Бечу где су се састајали с највишим државним званичницима. У тим приликама митрополити су морали достојно да представљају не само себе већ и институцију на чијем су се челу налазили – Православну цркву у земљама под царском влашћу. Осим већ поменуто одеће, правила репрезентације коју је њихов положај изискивао подразумевала су поштовање статусних норми попут држања послуге, начина опхођења, обичаја давања поклона и сл. Током боравка у Бечу 1718. године Мојсије Петровић је, у циљу добијања конфирмације свог избора за београдског митрополита, потрошио 7.000 форинти на плаћање такси, а још и више на поклоне – „дишкреције” за бројне бечке званичнике.¹⁸ Важнијим државним чиновницима најчешће су давани поклони у новцу или вину, док су највишој господи и самом владару поклањани различити култни предмети који су истовремено имали и симболичку вредност. На аудијенцији код принца Еугена Савојског 1731. године митрополит је, у име народа и клира, захвалио принцу на очинској љубави и милости, и том приликом му је поклатио Богородичину икону у сребро

¹¹ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 111–113. Посебну тему би представљала архијерејска богослужбена одежда која је била начињена од најквалитетнијих материјала јарких боја и богато декорисана везом и чипком.

¹² Кредитор или крадитор је, по свој прилици, представљао врсту тежег сукна од којег су израђивани одећа, богослужбени текстил, па чак и зидне облоге, Михајловић, *Грађа за речник сѣраних речи*, 310.

¹³ Камилот (камелот) – скупоцена тканина од камиље, козје и касније овчије вуне, која се могла мешати и са свилом, па је сходно томе камелот могао бити вунени и свилени (сличан тафту), Andersson, *Foreign Seductions*, 21.

¹⁴ Постава (или синцев) била је најчешће од црвене обичне или „таласли” свиле, атласа, „клонд лаимента”, зелено-црвеног тафта, али и од јефтинијих материјала попут богасије (црвеног памучног платна) или порхета, Грујић, *Прилози за историју Србије*, 112, 113. Богасија – танко памучно платно, најчешће „алеве” боје, Поповић Д., *Србија и Београд*, 393.

¹⁵ Вероватно нека врста глодара.

¹⁶ Било је, на пример, два пара чакшира жуте боје, разнобојних чарапа и сл., Грујић, *Прилози за историју Србије*, 112.

¹⁷ На пример, помињу се инструменти за резање ноктију, чишћење зуба и сл., *ibidem*, 127. За основне хигијенске навике и прихватање западноевропског концепта здравствене културе, в. Милошевић, Крајновић, Ваџић, *Како су се лечили београдски митрополиити*, 435–445.

¹⁸ Руварац, *Мојсије Петровић*, 86. Митрополит Викентије Јовановић морао је да чини и ситније поклоне стражарима и лакејима различитих бечких званичника, Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 15.

оковану,¹⁹ леп светогорски крст и „Божји гроб”.²⁰ И приликом аудијенције код цара, и њему и царици дарована је на поклон икона. Чекајући на одговоре од различитих државних инстанци, митрополити су у Бечу проводили и више месеци. Током боравка 1731. године Викентије Јовановић је, због свог здравственог стања, неколико месеци боравио у Карлсбаду (Карловим Варима), где је, осим у лечењу, време проводио у шетњи и забави.²¹

За разлику од Беча, где је било свакојаке велике господе, у Београду су митрополити имали истакнутију позицију и равноправније су се могли такмичити с другим носиоцима моћи. Иако од стране државе ни на који начин није помагана, Православна црква је ипак морала бити толерисана, са својим поглаварима који су уважавани као представници најбројнијег верског ентитета у Краљевини Србији. Митрополит Мојсије се трудио да одржава добре односе са господом, на првом месту са принцом Александром Виртембершким (Karl Alexander von Württemberg), кога је посећивао у Београду и Јагодини када је тамо одлазио у лов.²² Митрополит је давао презенте у вину „господствујушчима” – принцу Александру, генералу Марулију (Francesco-Saverio Conte Marulli), кригсекретару, вицекоманданту,

оберсту Доксату (Nicolas Dohat de Morez).²³ У митрополитским тефтерима забележени су издаци за дишкреције господске поводом Нове године.²⁴ С друге стране, и митрополитима се много поклањало. Након њиховог успешног повратка из Беча долазили би им на подворење свештеници и игумани из околине, као и народни представници, који су им поклањали свеће, сапуне, лимун, кафу, главице шећера, вино, колаче, одевне предмете и сл.²⁵ Нарочито вредни поклони били су они донети са хаџилука у Јерусалиму – свеће, сапуни (велики, средњи и мали, пљоснати и округли), бројанице, тканице, кутијице са земљом из светих места, мараме, погребни покрови, којих је у митрополитовом двору било много. Када су путовали или ишли у посете, митрополити су се извозили у кочијама у које је било упрегнуто шест коња, док су зими користили саонице. У инвентару митрополитског двора из 1733. године налазимо велики број кола – једна црвена, лако покривена и једне црне каруце које су припадале покојном епископу Максиму Гавриловићу, још троје велике каруце, двоје саонице (једне велике оковане за шест коња и једне мале), нов велики хинтов са кабином, покривен и два мања црвена. Амови су били оковани или начињени од црвене свиле, са вуненим и свиленим китама, а покрива-

¹⁹ Јакшић, *О Вићентију Јовановићу* (књ. 199), 30. У попису издатака митрополита Викентија у Бечу од маја до октобра 1731. године, види се да је голдшмиту плаћено за оков иконе 18,40 форинти, молеру за једну икону 32 форинте и опет голдшмиту за икону принцу Еугену 9,23 форинте, Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 71–72.

²⁰ Могуће је да је „Божји гроб” био гавира са представом кувуклије Светог гроба, Симић, *За љубав оцацбине*, 436. Мања је могућност да се радило о кивоту – „гробници” за тело Христово какву је цркви Светог Јована Крститеља, у име целог бакалског руфета, приложио 1735. године Петар Јоцковић, Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 151. У *Попису целе имовине Београдске Митрополије* помињу се три гроба од седефа, Грујић, *Прилози за историју Србије*, 111.

²¹ Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 72–74. Митрополит и Партеније Павловић посетили су тада и Праг.

²² *Ibidem*, 32, 37. Само за једну посету господину „принципу” потрошено је, на пример, целих 18 форинти!

²³ *Ibidem*, 39.

²⁴ *Ibidem*, 35. Уз честитке са најлепшим жељама често се слала и кафа, *ibidem*, 50. Слање поклона „господствујушчим” у стварима и новцу, као и честитање празника била је, по инструкцији митрополита Викентија, дужност намесника двора, Грујић, *Прилози за историју Србије*, 102; *Инструкција о дужностима*.

²⁵ За поклоне дате митрополиту Мојсију од јула 1728. до јануара 1729. године, в. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 99–100. У *Тештер од презенте* који се водио од 1731. до 1737. године записивани су сви поклони које су митрополиту Викентију Јовановићу или од њега овлашћеним лицима поклањали свештеници и угледни појединци из Београда и околине. Митрополиту се са поклонима долазило у двор и о Васкрсу, како сведоче рачуни цркве у Новој српској вароши, Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 148, 150.

чи за коње (абаније) били су од црвене чоје, везени златом и украшени златним китама.²⁶ Митрополитове кочије пратило је придворно свештенство у другим кочијама или каруцама.

Средство репрезентације али и одраз политичких прилика представљала је и титулатура коју су митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић користили у комуникацији. Она је често прилагођавана тренутним околностима, адресанту коме се званичан документ или писмо упућује и с којим митрополити стоје у одређеном односу моћи. На пример, у сачуваној преписци између митрополитâ карловачког Викентија Поповића и београдског Мојсија Петровића могу се пратити промене како у ословљавању, тако и у потписивању, које се крећу од братских поздрава и потписа именом до инсистирања на званичној титули – што је изазвано царским потврђивањем Мојсија Петровића за београдског митрополита и стварањем још једне аутокефалне црквене организације, поред Карловачке митрополије, на територији под хабзбуршком влашћу.²⁷ Након уједињења митрополија, у званичној комуникацији са црквено-народним сабором, у наредбама и другим документима намењеним клиру или црквеним општинама, митрополит Мојсије се потписује као „православни Архиепископ и митрополит Белиградски и всег народа хришћанскога источније цркве под властију прјасветлаго римскога Цесара” или „православни архиепископ и митрополит белиградски, баната Тамишварскога, и цесарског оугровлахији...”²⁸ Титула „Иего величества совјатник” додаје се након 1727. године, када је митрополит именован за царског саветни-

ка.²⁹ Након 1735. године митрополит Викентије Јовановић се потписује као „православни Митрополит Белградски и всего народа хришћанскога под властију пресветлеиаго римскога цесарскога Архиепископ, и его цес. вел. совјатник, илирскорасцијанскија регименти Хусарскога гавалерскога полка Протектор”.³⁰ Митрополит се у неким документима на латинском и немачком језику титулирао и као „примас” илирског народа грчког обреда.

Суочен са критикама владика, митрополит Викентије Јовановић је истицао да са оснивањем хусарске регименте није био упознат и да му је она накнадно била наметнута.³¹ Оснивање регименте познате као Српска хусарска регимента започето је 1734. године, као део ширег плана који је подразумевао проширење царских војних снага. Тако је у току 1733. године основано 14 регименти, а током 1734. формиране су још три. Оснивач и пуковник регименте био је Магнус Готлиб барон Хелддорф (Magnus Gottlieb von Helldorff), али се, изгледа, од почетка рачунало на то да ће митрополит преузети њено финансирање, што се и догодило. Митрополит је прихватио протекторат под условом да сви официри буду Срби, осим двојице главнокомандујућих страних, а да и они с временом буду замењени српским војним кадром. Дозвола за оснивање регименте сматрана је владаревом великом милошћу коју је указао српском народу. Митрополит је мислио да се таква прилика више неће указати, па није желео да одустане од њеног оснивања и поред тога што су се од самог почетка појавили велики проблеми, у првом реду финансијски. Капитулацијом од 26. јануара 1735. године цар Карло VI

²⁶ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 111, 139.

²⁷ Руварац, *Мојсије Петровић*, 159–180.

²⁸ Ibidem, 199.

²⁹ Ibidem, 133.

³⁰ Витковић, *Споменици из будимској и њештанској Архива*, 220.

³¹ Ову тврдњу митрополит наводи и у свом тестаменту, Руварац, *Тестамент Вићентија Јовановића*, 683; Јакшић, *О Вићентију Јовановићу*, 236 (књ. 202 и 203), 184 (књ. 184).

је дозволио финансирање регименте прилозима српског народа, а она се од тада назива Илирско-расцијанска хусарска регимента, чији је власник (протектор) митрополит Викентије Јовановић. Обавеза коју је митрополит преузео састојала се у томе да сноси трошкове регрутације и опреме и да спремну регименту преда владару на услугу, а она би под својим именом и својом заставом, где год да се борила, проносила и прослављала илирско-расцијански национ и самог митрополита. Издаци за регименту били су огромни, јер је требало обезбедити униформе, оружје, коње, барјаке и сл.³² Првих шест компанија било је спремно када је у јуну 1735. године митрополит дошао у Будим да свечано освешта барјаке.³³ Пре него што је прикључена царској војсци на Рајни, Српска хусарска регимента је прошла кроз Беч, где је цар свечано примио тих шест формираних компанија. Тада су изговорене изузетно ласкаве речи на рачун српског народа и његове пожртвоване борбе.³⁴ На сабору у Карловцима, у августу исте године, објављено је оснивање регименте, изражена је захвалност цару и одређен је начин њеног финансирања путем прикупљања средстава од народа.³⁵ Као власник пука митрополит је имао право да именује официре у одређени ранг, као и да поклони барјаке свакој од компанија.³⁶ Хусарска регимента допринела је даљем колапсу финансија Београдско-карловачке митрополије. Крајем 1735. године њен дуг је био 159.660 форинти, а крајем

1736. године регимента је предата принцу Рудолфу Кантакузену, који је дуг додатно увећао. Иако је укинута одмах по потписивању Београдског мира, региментски дуг се још отплаћивао у време митрополитства Павла Ненадовића.³⁷ Хусарска регимента као пројекат митрополита Јовановића показала је, можда чак и више од репрезентативног митрополитског двора, раскорак између захтева које су наметале потребе барокне репрезентације једног принца цркве, то јест слике коју су митрополити желели да створе у јавности и стварних могућности које су биле више него скромне.

Идеја *magnificenze* видљива је и у наручивању репрезентативних портрета намењених за излагање у митрополијском двору. На сачуваним портретима Мојсија Петровића и Викентија Јовановића (сл. 33, 34) те идеје су уочљиве у истицању акцесорног симболизма усмереног на презентовање статуса. Митрополити се сликају у најсвечанијем орнату, са истакнутим атрибутима свог положаја и у пози која реплицира оне са портрета чланова владајуће династије и племића.³⁸ Логично је претпоставити да су, осим портрета митрополита, и други портрети наручивани или наменски куповани (портрети цара и царице, принца Еугена, Георгија Бранковића, грб цара Душана).³⁹ Судећи по великом броју икона рађених у разним техникама, али и портрета, ведута и географских карата које налазимо у *Попису имовине митрополијске резиденције у Београду* из 1733.

³² Витковић, *Споменници из будимској и иештијанској Архива*, 221.

³³ Митрополит Викентије пише будимском епископу Василију Димитријевићу из Беча да му због предстојећег освештања барјака требају књиге и типик, *ibidem*, 207. Четири региментска барјака налазе се у Војноисторијском музеју у Бечу. О њиховој иконографији у контексту политичких интенција Викентија Јовановића, в. Годоровић, *Заставе илирско-расцијанске рејименте*, 79–86.

³⁴ Митрополит изражава своју срећу због тог великог успеха и жељу да се то поверење сачува, *Писмо од 27. августа 1735*.

³⁵ Точанац, *Српски народно-црквени сабори*, 240.

³⁶ Acerbi, *The Austrian Imperial-Royal Army*.

³⁷ Ђукић, *Нешто за историју царске краљевске српске хусарске рејименте*, 59.

³⁸ Тимотијевић, *Портрети архијереја*, 165, 166; Васић, *Портрети српских архијереја*, 52–66.

³⁹ Убедљива је претпоставка да је портрет Георгија Бранковића наручио за нову резиденцију управо митрополит Мојсије и да је то иста слика која се помиње у попису карловачке резиденције из 1744. године, Тодић, *Јов Василијевић у Карловцима*, 191. Овај портрет је послужио као узор каснијим сачуваним портретима из XVIII века, Костић, *Децимот Георгије II*, 177–191.

године, видљива је горућа потреба да се велики репрезентативни простор двора испуни како адекватним мобилијаром, тако и уметничким делима. Митрополити су тако наступали са позиције наручилаца, што им је омогућавало да у простору прикажу односе моћи и да се позиционирају унутар постављених оквира,⁴⁰ док је колекционирање уметничких предмета и луксузног мобилијара представљало секундарно средство владарске пропаганде.⁴¹

Двор

У свом тестаменту митрополит Мојсије Петровић износи околности и разлоге због којих се одлучио да подигне резиденцију у Београду. Он констатује да ју је почео зидаати али да и поред свег труда није успео да је заврши. У тај велики посао није се упустио себе ради, већ мислећи на опште добро – требало је да митрополитски двор засвагда остане темељ и знамење српског народа у Београду који је главно место земље и отаџбине. Даље митрополит каже да, иако се двор подиже на добро целог народа, за њега ван Србије није добијена никаква помоћ.⁴² Двор је замишљен као „обшчи дом” при ко-

ме би били школа, семинарија, црква и где би заседао духовни суд.⁴³ Као време почетка градње узима се 1726. година, и то одмах након завршетка народно-црквеног сабора 8. августа, када је постављен фундамент новом двору, мада се из сачуваних докумената види да је намера постојала и раније, јер су припреме и набавка материјала започели још у новембру 1725. године.⁴⁴ Надзорни инжињер био је Штендл (Ständl), палир-официр при грађењу Београдске тврђаве, а архитектонско решење уклапало се у планове Николе Доксата де Мореза за регулацију београдске вароши између тврђавских и спољних утврђења. Пре грађења нове резиденције већ је постојао Стари двор, као и „Стари двор ниже сланој чесми”.⁴⁵ За живота митрополита Мојсија, од нове резиденције подигнути су основа и приземље са подрумом.⁴⁶ Грађу није било лако набавити (креч је, на пример, набављан из Будима и Сентандреје).

Истовремено, митрополит је молио различите државне инстанце (принца Александра, Угарску дворску комору, Ратни савет) да му се дозволи приступ одређеним ресурсима или дају позајмице.⁴⁷ Са даљим радовима наставио је Викентије Јовановић, који је наследио и огромне дугове направљене

⁴⁰ У науци је истакнуто двојство јавног и приватног, државе и цркве и сл. кроз распоред уметничких дела у просторима митрополитског двора, Тодоровић, *Концепт и приватној на позорници јавној*, 670–671. О брижљиво осмишљеном окружењу у коме су уметничка дела имала важну улогу приликом сабора 1744. године у Карловцима, в. Тодић, *Јов Василијевић у Карловцима*, 179–196.

⁴¹ Schnapper, *The King of France as Collector*, 201–202. И митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић наручивали су различито посуђе са својим грбом и годином, већином од калаја, Грујић, *Прилози за историју Србије*, 132–133.

⁴² Руварац, *Мојсије Петровић*, 131–132, 187.

⁴³ Витковић, *Своменници из будимској и њештанској Архива*, 23.

⁴⁴ Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 32; Руварац, *Колико је истрошено*, 85. Од 1. новембра 1725. до 31. децембра 1732. године потрошено је чак 39.972,07 форинти. Митрополит је Дворском ратном савету упутио молбу да му се исплати надокнада за рушење старог двора који се нашао на новој фортификационој линији. Одобрено му је само да може користити грађевински материјал са порушене грађевине, Стефановић Виловски, *Београд, 1717–1739*, 16, 17.

⁴⁵ Руварац, *Непокретна имања Миширополије београдске*, 209. Да је Стари двор и 1730. године био у функцији види се из информације да је митрополит умро 27. јула 1730. године у Београду, у старој кући у малој соби, на црвеној постели, Јакшић, *О Вићенцију Јовановићу* (књ. 199), 5. О проблематици прецизније убикације митрополитских дворова, старе и нове Саборне цркве, али и развоју српске вароши у целини у овом периоду, в. Поповић М., *Прилози и роучавању београдске Српске вароши*, 145–172.

⁴⁶ Изгледа да је приземље било готово већ 1728. године, када се бележи издатак мајстору за грб (вопи) изнад врата, Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 6.

⁴⁷ Руварац, *Мојсије Петровић*, 131.

Сл. 35. Николас де Спар, *Пољед на Горњи и Доњи брџа, на Савску кайију и српску цркву и митрополију*, литографија

(Ратни архив у Бечу, сиг. ВІХb_113_Taf. 11_fol.26)

ради подизања резиденције.⁴⁸ Један део двора био је завршен и опремљен већ 1731. године, па се митрополит у њега уселио.⁴⁹ Из сачуваних рачуна се види да је већину зидарских радова обавио зидар-палир мајстор Матијаш Симон (Matthias Simon) са својом екипом, у периоду од 1730. до 1733. године. Са њим је 1733. склопљен уговор да се цео спрат двора озидва споља и изнутра, заједно са салом и предсобљем, да се доње

одаје омалтеришу и окрече и да се обави још много мањих радова. Мајстор је, по уговору, требало да у савршено стање доведе целу грађевину, као што је већ било учињено са крилом у коме се налази капела, коју је довршио током 1730. године.⁵⁰ Из касније документације се види да је изнад спрата постојао таван. Двор је имао и башту, коју је одржавао баштован и која је била нека врста оранжериие, а постојао је и рибњак. На рачуне за

⁴⁸ Рачуна се да су у време смрти Мојсија Петровића дугови Митрополије били већи од 17.000 форинти, док су 1732. године достигли суму од скоро 40.000 форинти, Точанац, *Српски народно-црквени сабори*, 173; Руварац, *Колико је појрошено*, 85. Дугови око новог двора били су често предмет расправе између митрополита и владика, Јакшић, *О Вићенију Јовановићу* (књ. 200), 99, 108.

⁴⁹ Гарић Петровић, *Митрополијски намесници и придворни служитељи*, 90.

⁵⁰ Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 323–335.

Сл. 36. Николас де Спар,
План Београда, цртеж
(преузето из: Васић, *Барок у Београду*)

остале радове на двору, столарске, браварске и стакларске, налазимо све до 1735. године.

О спољном изгледу митрополитске резиденције сазнаје се понешто на основу сачуваних цртежа Николаса де Спара (Nicolas François de Spar), док се унутрашњи распоред и просторна организација могу донекле сагледати из *Пописа целе имовине Београдске Митрополије* из 1733. године.⁵¹ На једном Спаровом цртежу (сл. 35) види се да је зграда

резиденције била спратна и да је на источној страни имала централни испад крунисан фронтонем, са високим кровом налик на оне са кућа у немачком Београду које се запажају на другим цртежима.⁵² На другом Спаровом цртежу је видљив и тамбур куполе, који се дизао изнад придворне капеле.⁵³ На плану Београда што га је начинио исти аутор, међутим, митрополитска резиденција се приказује као комплекс затворене, правоугаоне

⁵¹ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 160.

⁵² Васић, *Барок у Београду 1971*, 174–175.

⁵³ Купола над капелом направљена је 1733. године, од дрвета „по нацрту”, Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 343.

основе који обухвата неколико грађевина (сл. 36),⁵⁴ што би више одговарало детаљима из поменутог уговора мајстора Матијаша Симона у коме се помињу два крила и „затварање двора зидовима са обе стране”.⁵⁵ Двор је имао око четрдесет одељења, од којих су у приземљу биле репрезентативне просторије, намењене за пријем званица, рад и боравак митрополита и његовог особља, као и кухињски и подрумски део. Горњи спрат је имао сличну намену – у *Појиси* се наводи свечана сала као и већи број соба које у том тренутку нису биле довршене. Приземље и спрат били су повезани храстовим ступеништем. Капела се протезала кроз приземље и спрат, с тим што је спратни део чинио хор.

Нововековни двор требало је да испуни више улога: да буде резиденција у којој борави владалац, да буде седиште власти и њених институција и да буде позорница за церемоније и ритуале који владоца окружују.⁵⁶ У складу са двоструком природом власти, тј. постојањем два владарева тела – „природног” и „политичког”, и двор је ту дихотомију морао да изрази путем сложеног односа приватног и јавног који је видљив у функцији различитих простора, у њиховом распореду и узајамном односу.⁵⁷ Из назива просторија, а још више из описа њиховог изгледа и онога што се у њима налазило могуће је распознати и њихову намену.

Најважнији део приземља чинила је митрополитова соба са кабинетима, која је била замишљена и као радна и као спаваћа. У њој се, поред радног стола са прибором за писање и другим неопходним канцеларијским материјалом, налазио и митрополитов кревет са балдахиним, завесама и луксузном свиленом постељином. Било је ту и доста предмета намењених митрополитовој хигијени (чешљеви, прибор за чишћење зуба, за резање ноктију, бритве итд.) и личној побожности (на долапу су се налазили јерусалимски крст и две иконице, светог Николе и свете Катарине, као и бројанице, крстови и сл.). Соба је, као и кабинет испред ње, имала зелене „шпалировате” зидове и дрвену зидну оплату.⁵⁸ Ту се, као и у већини других репрезентативних просторија, налазила и фуруна у истој боји.⁵⁹ Зидове су красиле слике цара Карла VI и царице, без рама, икона Мајке Божје на платну, у плавом раму са златним цветовима, представа Синајске Горе на свили, под стаклом и у раму, две иконе на „огледалном” стаклу, огледало. У соби су се налазила још три различита и веома лепа стола, као и већи број столица, сатова, чирака. Све ово је сведочило о томе да је, поред основне приватне резиденцијалне функције за одмор и рад, соба била намењена и за пријем пробраних званица.⁶⁰ Кабинет из ког се улазило у собу имао је такође раван свод (штукатор) од дасака, зелене зидове

⁵⁴ Основу сличну Спаровом плану даје и *План аустријске реконструкције и београдских ујиврђења 1717–1739*, непознатог аутора, МГБ, ГИ1/324. На овом плану, као и на Спаровом, Саборна црква није уцртана.

⁵⁵ Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 335.

⁵⁶ Adamson, *The Making of the Ancient-Regime Court*, 10.

⁵⁷ О односу јавног и приватног у митрополијским дворевима, в. Тодоровић, *Концепцији приватној на изозорници јавној*, 655–686. За двоструку природу краљевске власти, в. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 7–23.

⁵⁸ Поповић „шпалир” објашњава као зидни украс у виду лозе, Поповић Д., *Србија и Београд*, 286. Будући да се израз шпалир користио и за врсту тканине са златним нитима и вежим цветовима, могуће је да је он у митрополијском двору био нека врста или зидног дезена или тапета, што потврђује навод да се у библиотеци чувало пет комада шпалаира „индијаниши молераи” и седам обичног, Грујић, *Прилози за историју Србије*, 112, 126–127.

⁵⁹ Сачуван је уговор са Антониом Зутнером из Немачког Алтенбурга, из априла 1735. године, за куповину и допремање четири угаоне пећи за митрополијску резиденцију. Требало је да једна пећ буде бела, две таласасто зелене и једна зелена као море, Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 349, 350.

⁶⁰ О томе нарочито сведоче слике владарског пара, као и на видном месту изложен бели крст од лепих дијаманата окован златом, на црвеној пантљици, који је митрополиту даровао цар Карло VI, Грујић, *Прилози за историју Србије*, 127.

Сл. 37. Антиминс митрополита Мојсија Петровића, 1727.
(Музеј Српске православне цркве)

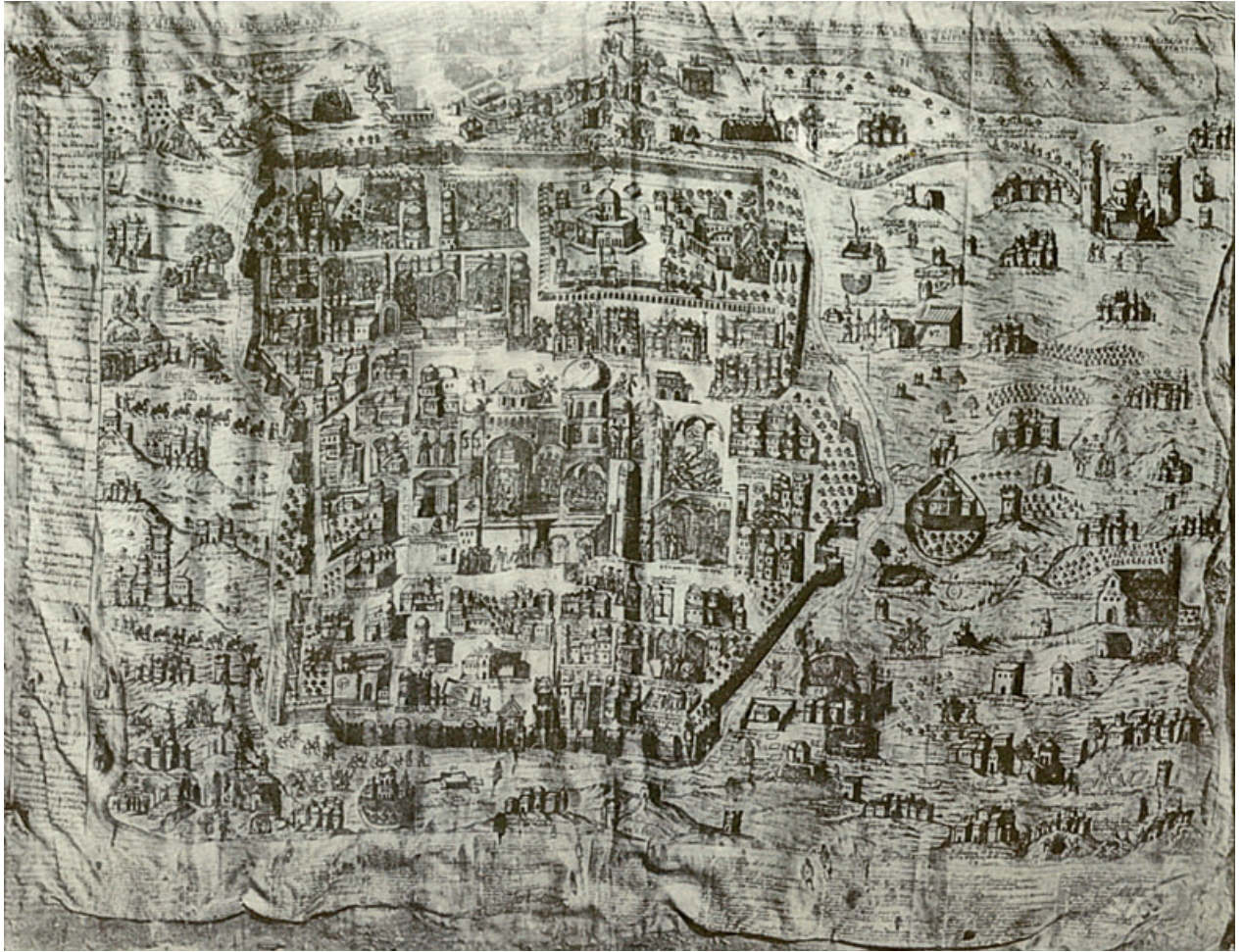
(шпалир) са жутом шаром, испод чега је била дрвена бојадисана зидна оплата. И овде су се налазили зелена фуруна и столови различитих величина, столице и канабе, као и долапи – један велики и три мала, а од украса само огледало, музички сат и неколико великих дрвених чирака.⁶¹ На зелени кабинет настављале су се собе у којима су боравили митрополитови служитељи. У великој соби, на пример, из које се директно улазило у кабинет и у којој таваница још није била завршена, било је пет кревета, полица и

канцеларијски сточић. На зидовима су, у црним рамовима, висиле ведуте Рима, Венеције, Амстердама и Беча.⁶² У соби до ње, такође незавршеној, била су два велика кревета, а осим тога, само дугачка клупа, два чивилука за вешање амова, једна столица и на зидовима „фигуре на хартии раздрте”. Следе коморица, у којој се складиштила сува риба, и крајња соба, до великог подрума, у којој је спавао столар (тишлер). У соби са турским сводом (на ћемерли) налазили су се само сто, две столице и један долап⁶³, као и

⁶¹ У једном долапу се чувало 14 малих икона на хартији у позаћеним рамовима и осам различитих географских карата, *ibidem*, 126.

⁶² *Ibidem*, 125.

⁶³ Долап је ормар са полицама причвршћен за зид или у зид узидан, Škaljić, *Turcizmi u srpsko-brvatskom jeziku*, 222.

Сл. 38. Франгиско Амвросиос Дител (Frangiskos Amvrosios Dietell), *Свети град Јерусалим*, бакрорез на свили, око 1723, Беч, издат у време патријарха јерусалимског Хрисанта и митрополита београдског Мојсија Петровића, под надзором јеромонаха Германоса, архимандрита Светог гроба (преузето из: Papastratos, *Paper Icons*, 531)

две иконе Матере Божје, од којих једна „врло лепа” светогорска. До библиотеке је била соба (кабинет) која је од намештаја имала само један долап, сто и четири столице, док су зидове красиле слике на хартији у рамовима (12 синаксарних икона, две са приказима Христових мука, ведуте Лондона, Јерусалима и Беча, једна сцена лова) и једна икона Христовог нерукотвореног образа.⁶⁴ Библиотека је била засвођена и патосана циглом, а судећи по *Појису*, била је и најнеобичнија

од свих просторија, јер, осим великог броја долапа и сандука припремљених за слање у Будим, у њој није било никаквог намештаја. На зидовима су биле окачене три неидентификоване ведуте на хартији и пет московских икона. Ова просторија је функционисала као врста складишта у коме су се, поред књига, чували најразличитији предмети – иконе, панагије, бројанице, свеће, крстови, различити јерусалимски производи, затим есцајг и сервиси, одећа, тканине, пиштољи

⁶⁴ Ibidem, 124, 125.

и пушке, чак 39 антиминос (сл. 37) и један Јерусалим на атласу (сл. 38). У једном делу су се налазиле митрополитове летње и зимске хаљине и остала одећа, које је било јако много. Књиге, смештене у једном дугом долапу, биле су разврстане у словенске, којих је било највише, грчко-латинске, грчке и латинске, и немачке. Поред сваке пописане књиге стајао је број примерака који се налазио у библиотеци. Највише је било примерака, чак 44, *Буквара* Теофана Прокоповича, такозваних десетословија (сл. 39). Због великог недостатка московских и кијевских богослужбених књига, митрополит се трудио да их на сваки начин набави, највише од путујућих трговаца, московита. Купљене књиге чуване су у митрополијским седиштима, а потом су по потреби продаване епископима и свештеницима.⁶⁵ Ту су се чували и пакети са штампаним привилегијама, великим и малим. У библиотеци се налазило још шеснаест сандука, разних величина, све док 1734, са већином књига, нису послати у Будим. Они су били пуни најразличитијих ствари, понајвише архијерејских и јерејских одежди, црквених мобилија, сребрнице, скупочених сервиса, различитих драгоцености, па чак и неколико куриозитета, али и обичнијих ствари попут свакодневне одеће, доњег веша, пешкира и мараме.⁶⁶

И у митрополитову собу са кабинетом и у црвену собу са кабинетом улазило се из простране свечане сале са таваницом од цигле, са два камина и 18 зидних светиљки, два долапа у зиду, са 24 кожне столице и са шест столова. На зидовима су биле окачене Спаситељева икона, Богородичина икона, Успе-

ње Богородичино, житијна икона светог Николе (сл. 40), Страдања Христова и још једна Богородичина икона – све велике, рађене на платну и у богатим рамовима. Ту су се налазили и портрет митрополита Мојсија Петровића у архијерејској одежди, у црном позлаћеном раму, и једна представа Јерусалима. У овој сали биле су смештене Света трпеза, са покривачима, антиминосом и свећњацима, као и иконе Спаситеља, Претече и Богородице, као и две светог Николе – мала и велика. Ту су стајале и проскомидија са белом плаштаницом од мисирске свиле, свећњацима и чирацима, икона Богородичина са Распећем и оруђима страдања, која је припадала митрополиту Мојсију, Богородица у златном окову, Свети Никола и Деизис окован сребром.⁶⁷ Даље се у *Попису* детаљно наводе свештеничке одежде и богослужбени предмети који се „налазе у капели”,⁶⁸ као и један долап у коме су различите врсте чаша, сервиса и прибора за јело, есцајга и велики број пешкира. Изгледа да је и велика сала, поред основне функције примаћег простора за већи број званица, служила и као привремена остава за предмете из капеле.

До сале је била црвена соба са зидовима од белог цветног шпалира, оперважена дрвеном оплатом и постављена даскама. У њој су се од намештаја налазили само један велики сто, дванаест столица и канабе. На зидовима су биле три велике иконе на платну – Скидање са крста, Распеће и Деизис, великих димензија и урамљене. Из ове собе се улазило у црвени кабинет, слично украшених зидова, с тим што је шпалир био од жутих

⁶⁵ Из преписке митрополита Јовановића са владикама из 1734. године види се да су владике ову његову наредбу кршиле купујући књиге на вашарима, Јакшић, *О Вићенцију Јовановићу* (књ. 199), 101. За историјат библиотеке, в. Дурковић-Јакшић, *Најстарија библиотека у Београду*, 1–11.

⁶⁶ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 116–124. Осим два парчета и једног целог рога једнорога и чаше од оклопа (?) једнорога, међу стварима у сандуцима наша су се и 24 „пера” (бодље) од морског јежа и један зелени камен – сви коришћени у медицинске сврхе, Милошевић, Крајновић, Вацић, *Како су се лечили београдски митрополијити*, 439, 440. И ваљевски владика Доситеј Николић имао је панагијар од „инорога”, једну чашу оковану сребром и једно парче инорога са чашом, Радосављевић, *Ваљевска епископија*, 47.

⁶⁷ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 128.

⁶⁸ Ту су се налазила чак и два звона.

Сл. 39. Буквар Теофана Прокоповича, штапан у Римнику 1726.
(Педагошки музеј, Београд)

цветова. У кабинету су се налазили кревет са балдахином и завесама од црвеног штофа са жутим чипкама, 12 столица пресвучених жутом чојом, половина „цветаста астала” и један долап са стаклом, а на зидовима: један портрет покојног митрополита Мојсија, са позаћеним рамом, један портрет принца Еугена, без рама, једна представа грба српског цара Стефана и једно огледало. У великој соби до капеле било је 12 столица и четири кревета, један иконостас са кубетом, стакленим крилима и завесом од зелене раше, икона Богородице на платну, са рамом украшеним цветовима, портрет деспота Георгија Бранковића (сл. 41), четири Богоро-

дичине иконе, Христ и Јован Крститељ – све са богатим оковом. Из ове собе гледао је један прозор у капелу Светог Николе. У соби која је служила као канцеларија налазили су се један велики сто, застрт ћилимом и 12 столица, једна постеља, велико огледало, једна икона – панагијар московски са два крила. У великој трпезарији стајали су сто, прекривен ћилимом и 18 столица, један долап и једна икона Богородичина, на зиду.

Придворна капела Светог Николе имала је два спрата, равну таваницу и под од цигле. Олтарска преграда била је зидана, такође од цигле. Постојао је велики број прозора на оба спрата.⁶⁹ До капеле су биле три

⁶⁹ По једном рачуну браварског мајстора из 1735. године види се да су олтар, као и крст, сунце и месец били од ливеног гвожђа, Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 362.

Сл. 40. Свѣтѣи Николѣ са жѣтѣиѣм, руска икона, уље на платну (Музеј Српске православне цркве)

собе, у којима су стајали углавном столови и столице, а у једној и постеља. Трећу собу украшавале су три иконе на дрвету и две на хартији, као и три урамљене географске карте. У просторији пописаној као трпезарија, а у којој су боравили ученици, било је пет кревета. Кухињски комплекс чиниле су хлеббарница, коморица за хлеб, ракиџиница, кухиња и соба са кухињском опремом. Постојали су и подруми – један велики и три мања, од којих је један коришћен за затвор.⁷⁰

Предворје се налазило испред велике сале и из њега је водило степениште на спрат. Ту је била још једна велика сала из које се улазило у собе, две велике и две мале, све недовршене. Део спрата заузимао је и хор капеле на коме су стајали људи и деца. Једна од мањих соба била је изгледа коришћена за становање – у њој су се налазили кревет, долап, столице и икона Мајке Божје на пергаменту. У „најкрајној” соби такође су се налазили кревет, сто и столице, као и

⁷⁰ Иако се у *Попису* не помињу, познато је да је у резиденцији постојао већи број тоалета, један чак у затвору, који су цевима били повезани са септичком јамом у дворишту, Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 334–335, 340, 343, 350, 363.

Сл. 41. Непознати аутор,
Гроф Георгије Бранковић, уље на платну,
прва половина XVIII века
(Музеј Српске православне цркве)

многу материјала (нпр. 25 комада жутог шпалера и 35 жутог са црвеним цветовима који се стављао на зидове), различитих делова и сл. У дворишту, које је било ограђено даскама, стајала су под дугачком надстрешницом једна црвена кола, једне каруце (од покојног Гавриловића), велика кола за вучу воде, двоја товарна кола, троје каруце, двоје саонице. У зиданој штали, обложеној храстовим даскама, налазиле су се преграде за коње, с великим бројем амова. Митрополит је имао двадесетак коња, коњску опрему, једне нове покривене кочије и још двоје мањих црвених.⁷¹

У почетку свог митрополитства под аустријском влашћу Мојсије Петровић је око себе имао мали број служитеља: помињу се

егзарси Никола Димитријевић и Максим Несторовић, обојица потоње владике и ђакони Георгије и Јован.⁷² Како се крајем треће деценије број служитеља – придворног свештенства и послуге прилично повећао, Мојсије Петровић је, ради боље организације и прецизнијег одређења њихових дужности, издао 1729. године *Правила за дворјане и дворске служитеље*.⁷³ Од духовних служитеља најважнији су били: генерални егзарх, који је био митрополитов заменик у верским и материјалним питањима, али и главни дворски службеник који води канцеларију и званичну преписку; дворски саветник капелан или ефемерије, који је имао задужење да координира функционисање двора и послуге, као и да се брине о црквеним церемо-

⁷¹ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 139, 140.

⁷² Гарић Петровић, *Митрополитски намесници и придворни служитељи*, 96.

⁷³ Руварац, *Дужности и права дворјана и дворских служитеља*, 417–421, 452–454.

нијама; архиђакон, који је помагао ефемерију, водио протокол и старао се о митрополитовој гардероби.⁷⁴ Његов пример следио је 1731. године и Викентије Јовановић, с тим што је број особља повећао.⁷⁵ У његовим *Правилима*, најважнији придворни служитељ био је намесник и иконом, пређашњи генерални егзарх (архимандрит Исаија Антоновић),⁷⁶ а затим егзарх за подизање двора (протосинђел Софроние Димитријевић), параиконом (поп Симеон), помоћник параиконома (Максим Радковић, који је био постављен за пожаревачког егзарха). Постојало је још дужности које нису биле поменути у *Правилима*, као што је дужност дворског проповедника или писара.

По организацији и расподели задужења послуге, митрополитов двор је наликовао дворовима других европских племића.⁷⁷ Бројно дворско особље, састављено углавном од Немаца, ангажовано је да задовољи нове, знатно веће потребе које је наметао како друштвени живот у престоници Краљевине Србије, тако и статус митрополита као поглавара Православне цркве у Монархији и једне од најважнијих личности тадашњег Београда. Најважније функције вршио је камердинер, који је бринуо о митрополитовој тоалети и постељи, служио га за трпезом, био у непрестаном контакту са фелчером, чувао тајне и у свему био уз митрополита. Њему је помагао ордонац-лакеј. Као важна занимања срећу се и хофмајстер, сталмајстер и већ поменути фелчер. Даље се помињу ку-

вар (било их је неколико), пекар, келермајстор, кухљунг, тофелтакер, хаузкнехт, лакеј, кучер, форајтер, баштован итд. Дворска послуга је била обавезна да носи ливреје.⁷⁸

Устоличења, дочеци и сахране

Церемонија устоличења архиепископа, као и сахрана била су два веома важна догађаја која су обележавала делатност архијереја на јавној позорници. Оба догађаја имала су много већи значај од чисто религиозне церемоније и претварана су у јавне спектакле који су имали за циљ да истакну и потврде позицију митрополита као верско-политичког поглавара православних хришћана под царском влашћу.

Избор архиепископа на народно-црквеном сабору завршавао се узвикивањем његовог имена од стране депутира, а хиротонија⁷⁹ и свечана инсталација обављане су потом у најскоријем времену у Саборној цркви уз присуство представника аустријских власти, црквених великодостојника и свештенства, народних првака војног и грађанског staleжа и још много окупљеног света. Нови митрополит полагао је заклетву верности Цркви (обет) и цару (јурамент верности), након чега су га епископи подизали увис, узвикујући три пута *Живео! (Vivat!)*. У свечаности је понекад учествовао и народ. На пример, устоличење Мојсија Петровића 1726. године изведено је пред грофом Јозефом Одвијером

⁷⁴ Позната су имена духовних служитеља у време издавања *Дужности*, али не и то ко је коју службу имао. Набројани су: Исаија Антонович, Теофан, Андреј Атанасиевич, Никанор Павлович, Софроние Јоанович, Софроние Димитриевич, Петр Ненадович, Симеон, Георгие Савич, Јосиф Стојанович, Димитрије, *ibidem*, 418. У једном документу из 1730. године наведени су као егзарси Петар Ненадовић и Јован Михаиловић, а као ефемериј архиепископски Партеније Павловић, Руварац, *Мојсије Пејровић*, 191.

⁷⁵ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 101–105; *Иништрукција о дужностима служитеља*. Митрополит Јовановић наследио је углавном све служитеље од свог претходника, Гарић Петровић, *Митрополички намесници и придворни служитељи*, 96.

⁷⁶ Након одласка Исаије Антоновића у арадску епископију 1732. године, дужност намесника и генералног егзарха поверена је Павлу Ненадовићу.

⁷⁷ Питање држања двора и многобројне послуге било је, на пример, код кардинала питање достојанства, чак и кад је превазилазило материјалне могућности, уп. Fragnito, *Cardinals' Courts*, 27.

⁷⁸ Руварац, *Уговори митрополичја Вићенција Јовановића*, 49–53; *idem*, *Годишњи шрошак митрополичја београдско-карловачкој*, 279.

⁷⁹ Обред хиротоније састојао се од миропомазања, облачења архијереја у свечане одежде и примања светих знамења.

(Joseph O'Dwyer), командантом Славоније и пред господином Александром Јоханом бароном од Каленка (Alexander Johann Kallenek), коморским директором славонским.⁸⁰ Њега су након избора за митрополита обеју митрополија и након инсталације, поред епископа, поздравили и остали присутни представници народа подигавши га три пута увис.⁸¹ Епископи су затим испратили митрополита до цркве и архиепископског престола, чиме су симболично признали његову власт. Потом је митрополит служио литургију, уз саслужење двојице епископа и неколико свештеника и ђакона, а после тога је свечано испраћен до двора, чиме се церемонија завршила и наступиле су уобичајене светковине, у првом реду свечани банкет у митрополитској резиденцији. Након инсталације Викентија Јовановића за архиепископа београдско-карловачког, у Карловцима, било је присутно толико народа да су се морали изабрати представници који ће га отпратити у двор.

После избора и свечане инсталације било је неопходно добити сагласност од владара, која се за Београдску митрополију добијала преко Дворског ратног савета, а за Карловачку преко Угарске дворске канцеларије. Због тога су митрополити одлазили у Беч да би порадили на убрзању добијања потврде, на коју се могло чекати више месеци, па и година.⁸²

Архиепископска устоличења била су изузетно скупи догађаји. За инсталацију Мојсија Петровића 1726. године, на пример, Максим Суворов јавља у једном писму Синоду

да је коштала 20.000 форинти, што је у оно време била огромна сума.⁸³

Приликом повратка са важних државничких мисија у Бечу, српским архиепископима су приређивани свечани дочеци у митрополитским седиштима Београду и Карловцима. Они су имали форму свечаног уласка владара у град, који је схватан као позорница за организовање ефемерног спектакла. Како су аустријске власти нарочито подзриво гледале на било какво исказивање владарских претензија митрополита, изостајала је дворска помпа, са свом симболиком и пратећим детаљима, која је била уобичајена на европским дворовима.⁸⁴ Ова тема била је посебно осетљива у мултиетничком и мултиконфесионалном Београду, средишту администрације и најважнијој тврђави на југоистоку Царства. У Карловцима, где се присуство власти није осећало тако изразито, било је могуће митрополиту Викентију Јовановићу, протектору хусарске илирско-расцијанске регименте, приредити 1735, након повратка из Беча и потврде привилегија,⁸⁵ тријумфални улазак достојан каквог немачког принца. За организацију дочека приређеног митрополиту у част био је задужен ректор латинске школе, учени Мануил Козачински, у сарадњи с придворним калуђерима. Митрополитов долазак праћен је звоњавом звона и певањем појаца. Са обе стране стазе којом је митрополит долазио стајали су ђаци са цвећем и бројни народ. Свештенство је требало да буде обучено у најлепше одежде и да изађе пред епископа носећи рипиде, небо и заставе. Митрополит је

⁸⁰ Поповић Д., *Србија и Београд*, 311–312.

⁸¹ Точанац, *Српски народно-црквени сабори*, 102–103.

⁸² Точанац, *Српски народно-црквени сабори*, 104. Мојсије Петровић је 1718. године добио од Карла VI конфирмациону диплому којом се потврђује за београдског митрополита. Како је он још од 1713. године био митрополит београдски, изостао је обред хиротоније, те га је након свечане литургије, пред земаљским суцем Хомутом (Homuth) и уз присуство народних првака, заповедник Србије гроф Одвијер свечано у цркви инсталирао – тј. прогласио за архиепископа београдског, Руварац, *Мојсије Петровић*, 89, 90.

⁸³ Поповић Д., *Србија и Београд*, 311. Овај податак се мора узети с резервом будући да су позната Суворовљева претеривања у извештајима.

⁸⁴ Тодоровић, *Енциклопедија у сенци*, 157–158.

⁸⁵ Јакшић, *О Вићентију Јовановићу* (књ. 201), 136.

требало да сиђе из кочије и прође ка цркви, благосиљајући присутне, који би се за њим прелили у поворку и ушли у храм. Тамо би било одржано свечано богослужење и митрополит би одржао пригодну проповед, а затим би Козачински прочитао своју похвалну песму која је величала митрополитову личност и дипломатска постигнућа кроз старозаветне паралеле, његово прегалаштво на културно-образовном пољу и, нарочито, на утемељењу српске цркве и вере.⁸⁶

Након бекства из Пећи патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента нашао се на аустријској територији. Један део његове пратње пожурио је за Београд да најави његов долазак. У тешкој ситуацији у којој је била Београдско-карловачка митрополија након смрти митрополита Викентија Јовановића, услед неслоге епископа и немогућности да се због новог рата сазове црквено-народни сабор, појава патријарха на територији Хабзбуршке монархије схваћена је као Божја милост.⁸⁷ Мада патријархов протосинђел Партеније Павловић извештава о томе да су их браћа примила с љубављу како у Београду, тако и у Карловцима и Шанцу, сам дочек не помиње.⁸⁸ Да је свечани дочек и тријумфални улазак патријархов у Београд 16. септембра био организован, видимо из похвалне песме састављене и прочитане том приликом.⁸⁹ Из самог панегирика сазнајемо да су патријарха – спасиоца изашли да дочекају архијереји и свештеници и сви људи – му-

шкарци, жене и деца, и стари и млади, свих узраста и сваког достојанства, то јест паства која му је поверена. На основу аналогија може се претпоставити да се дочек патријархов завршио у Саборној цркви, где је служена литургија и где је та похвална песма прочитана.⁹⁰

За време аустријске владавине Србијом (1717–1739) у Београду су преминула и била сахрањена два митрополита – Мојсије Петровић и Викентије Јовановић. Сахране митрополита биле су конципирание као јавни догађаји, типа барокног спектакла, који су следили западноевропске формулације, што се, како се на основу сачуване грађе види, посебно односило на сахрану Мојсија Петровића.⁹¹

Како један оновремени запис сведочи, митрополит је умро 27. јула 1730. године у Београду, у старој кући, у малој соби на црвеној постели. Другог августа однесен је у цркву, а трећег дана тог месеца сахрањен је уз велико учешће клира и народа.⁹² По књизи трошкова, у којој се налазе и рачуни за сахрану митрополита Мојсија, види се да је потрошена за то време енормна сума од 21.804 форинте.⁹³ Само на „жалосне хаљине” за родбину и духовне служитеље и на ливреје за послугу дато је 1.850 форинти; за чоју којом су била прекривена погребна кола и коњи – 174 форинте; за сандук, крст и „окол” митрополита – 98 форинти; за покров од кадифе – 192 форинте; за барјак,

⁸⁶ Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј*, 203–208; Тодоровић, *Енишијет у сенци*, 159–160.

⁸⁷ Грујић, *Свечани њоздрав*, 60.

⁸⁸ Стојановић, *Стари српски записи и најписи*, 112–113 (2720).

⁸⁹ Грујић, *Свечани њоздрав*, 60–63.

⁹⁰ Ерчић ову поздравну песму приписује Козачинском, што прихватају и други аутори, Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј*, 210–211; Тимотијевић, *Визитација манастира Шишајовца*, 361. Сумњу у атрибуцију изразио је Тодоровић, *Енишијет у сенци*, 161.

⁹¹ За фунерарну праксу која се односи на епископе у Карловачкој митрополији, в. *Ibidem*, *Енишијет у сенци*, 162–171.

⁹² Јакшић, *О Вићентију Јовановићу* (књ. 199), 5.

⁹³ Ова сума је, према књизи трошкова, била поднета општеном сабору 1731. године, али се није, како се види из наведених ставки, цела односила на трошкове сахране, већ је обухватала и поклоне које је о прошлом сабору митрополит обећао „господствујуштим”, а које је требало исплатити по његовом последњем завештању, као и неке заостале текуће трошкове, Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 42.

трон,⁹⁴ амвон и иконостас – 186 форинти; за воштане свеће – 620 форинти; за флор – 777. Доктору, фелчеру и апотекару, за погреб и опела дата је 1.151 форинта. Трошак за капелу износио је 670, а за резиденцију 4.469 форинти итд.⁹⁵ Неки закључци могу се донети посредно на основу ових штурих података али и на основу паралела са сачуваним описима временски блиских архијерејских сахрана.⁹⁶ Од митрополитове смрти до сахране прошло је шест дана. С обзиром на велике трошкове за лекара, фелчера и апотекара, може се претпоставити да је митрополит био балзамован, а затим изложен у новом двору.⁹⁷ На основу сачуваних сведочанстава о сахранама из тог времена у Темишвару, може се реконструисати ко су били учесници и како је изгледала погребна поворка на сахрани митрополита Мојсија. Прво су ишли ђаци са наставницима, затим цела београдска општина са флоровима и свећама, па свештенство и ђакони са свећама, кадионицама и барјацима. Архијереји, у најсвечанијим одежама, ишли су испред ковчега на погребним колима, па за њима родбина и народ. Није познато којом се рутом кретала погребна поворка митрополита Мојсија Петровића, али је сигурно то да се завршила на сахрани у београдској Саборној цркви. Од архијереја, осим темишварског епископа Николе Димитријевића, присутни су били и будимски, ваљевски, себешки и сигетски владика, као и бивши печујски владика Никанор. Сахрани су, осим прин-

ца Александра који се задржао у лову у околини Јагодине, присуствовали и заповедник Београда, генерал Марули и његов заменик, маркиз Бота д'Адорно (Anton Otto Marchese Botta d'Adorno), као и мноштво официра, а да не помињемо представнике српског народа, „духовне и мирске, велике и мале”.⁹⁸ Да би се схватиле грандиозне размере спектакла митрополитове сахране, илустративно је рећи да је за сахрану, ако су се у просеку користиле стандардне воштане црквене свеће са ценом од 12,75 форинти за 150 комада, било купљено, судећи по утрошеној суми, нешто мање од 7500 свећа! Очевици су сведочили да су сви дућани Дунавске и Савске вароши остали без црне чоје и флора, као и да је маркиз Бота, кад је видео како се носе чоја и свила из велике чаршије, изјавио да ни једном цару нису толики трошкови сахране колики су за рацког епископа.⁹⁹ Међутим, оно што је уследило након сахране граничило се по скандалозности са неумереним трошковима. У цркви је прочитана наредба коју је оставио покојни митрополит, за коју се касније сумњало да представља фалсификат, па затим „принципова књига”,¹⁰⁰ коју је са амвона прочитао Петар Ненадовић, а онда је за администратора инсталиран архиепископ темишварски Никола Димитријевић. Народ и клир примили су наредбу Мојсијеву, а након тога је поп Партеније проклео оне који је се не буду придржавали, што је изазвало револт присутних владика. Затим је народ изабрао депутире

⁹⁴ М. Тимотијевић сматра да је „трон” конструкција на коју је у Саборној цркви положено митрополитово тело, Тимотијевић, *Визиџација манастира Шишајовца*, 359.

⁹⁵ Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 41, 42.

⁹⁶ На пример, сахране темишварског владике Георгија Кириловића, одржане 1717. године у Темишвару, Костић, *Грбови епископа и грађана темишварских, XXXV–XXXVI*.

⁹⁷ За балзмовање као прихваћену западноевропску праксу у новом веку, в. Arics, Weaver, *The Hour of Our Death*, 361.

⁹⁸ Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 187, 188.

⁹⁹ Ibidem, 188. У *Попису целе имовине београдске митрополије* из 1733. године, у библиотеци наилазимо на покров од црне кадифе са китама постављен „клонламентам”, који је био на гробници покојног митрополита Мојсија Петровића, док је у једном од сандука спакован црни тафт са стола на коме је митрополитово тело било изложено, Грујић, *Прилози за историју Србије*, 113, 122.

¹⁰⁰ Принципова књига или принчевско писмо је препорука принца Александра Виртембершког, гувернера Краљевине Србије, којом се изјашњава у корист администраторства владике Димитријевића и позива клер и народ да га у том звању признају, Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 187.

који ће отићи у Беч да измоле дозволу за одржавање изборног сабора.¹⁰¹

О сахрани митрополита Викентија Јовановића немамо сачуваних података. Последње године његовог митрополитства биле су испуњене сукобима са владикама, суђењима и тешким стањем финансија, које су додатно нарушили неисцрпни трошкови подизања резиденције у Београду и „пројекта” Хусарска регимента. Митрополитова политика је доживела пораз на свим пољима, што је кулминирало постављањем за коадјутора никог другог до старог митрополитовог опонента – темишварског владике Николе Димитријевића.¹⁰² Изложен понижењима и већ озбиљно нарушеног здравља, митрополит Викентије је умро у јуну месецу у Београду. О скромној, малтене недоличној сахрани, коју је организовао коадјутор, сазнајемо из једног писма које су тим поводом упутили неки епископи. Они се у писму жале и љуте због тога што је Никола Димитријевић сахранио митрополита на брзину, пре него што су се владике скупиле на погреб да га последњи пут целивају, а и зато што је митрополит сахрањен без омофора и епитрахиља као прост човек, а не као архијереј.¹⁰³

Краљевина Србија представљала је у периоду 1718–1739. године позорницу на којој су се репрезентовали најважнији носиоци моћи. Путем визуелне културе, схваћене у смислу широког дијапазона визуелних манифестација различитих идеја и односа – преко грађевина и продуката материјалне културе, али и у понашању, протоколу, одевању и појављивању у јавности, представљала се и хијерархијски организовала јавна сфера аустријске Србије на којој су београдски митрополити морали да се боре за своју позицију. Цитирамо овде Д. Поповића: „Наћи средњи пут између репрезентовања цркве у савременом духу и верске осетљивости нашег народа, није било лако. Митрополит Мојсије Петровић, а нарочито Викентије Јовановић, труде се да остану и добри православни митрополити, али и да се прикажу као црквени кнезови. То се осећа и у начинима дописивања и потписивања, у одевању, у животу на двору, у односу према нижем свештенству, као и према пастви... митрополијски двор у Београду требао је и својом спољашњошћу и уређењем да достојно репрезентује нашу цркву пред иноверцима у Београду и Србији.”¹⁰⁴

¹⁰¹ Јакшић, *О Вићенцију Јовановићу* (књ. 199), 5.

¹⁰² Руварац, *Одношај митрополијска Вићенција Јовановића*, 501, 525.

¹⁰³ Јакшић, *О Вићенцију Јовановићу* (књ. 202 и 203), 200.

¹⁰⁴ Поповић Д., *Србија и Београд*, 230.

МАРКО ПОПОВИЋ

Почеци барокне војне архитектуре на Београдској тврђави

После заповедања северне Србије и Београда, крајем лета 1717. године, образована је привремена војна управа са генералом грофом Јосифом Одвијером на челу. Један од њених првих задатака била је организација радова на реконструкцији и изградњи Београда. Ради тога је основана посебна Управа за градњу тврђаве, која је за свој рад одговарала Дворском ратном савету у Бечу.¹ Интензивни радови на обнављању старих и изградњи нових утврђења могли су започети тек после закључивања мировног уговора са Турцима 21. јула 1718. године. Тадашњем команданту Београда и Србије, генералу Одвијеру, наређено је да приступи изради пројеката и затим поднесе детаљне планове за изградњу нових утврђења у Београду.² У прво време је за тај посао био ангажован пуковник Де Беф (De Voeff), али убрзо је рад на изради пројеката за реконструкцију старих и изградњу нових утврђења био поверен

мајору Николи Сулију (Obristwachtmeister Suly),³ који је на положај главног инжењера дошао пре краја 1717. године. Не залазећи у анализу Сулијевих пројектних решења, о чему је већ расправљано на другом месту,⁴ задржаћемо се само на радовима који су били планирани и изведени у источном делу Горњег града, укључујући и привремену обнову обрнутог дела Југоисточног бедема, односно изградњу Блокхауса, о коме нема података на плановима и пројектима Тврђаве из тога раздобља.

У унутрашњости горњоградског утврђења, које је било намењено за смештај војске, наоружања, муниције и залиха хране, предвиђала се изградња касарни, арсенала и одговарајућих складишта, затим зграде за команду, као и гарнизонске цркве. Приликом разматрања решења из пројекта мајора Сулија веома је тешко закључити која пројектована здања представљају део његове зами-

¹ Веселиновић, *Београд под влашћу Аустрије*, 536.

² Стефановић Виловски, *Београд, 1717–1739*, 246.

³ Веселиновић, *Београд под влашћу Аустрије*, 574; Поповић М., *Београдска тврђава* (прво издање), 158, нап. 24.

⁴ Ibidem, 157–161; idem, *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 212–226.

сли, а која су можда преузета из нешто старијег пројекта пуковника Де Бефа.⁵

Веома обиман програм изградње објеката у Горњем граду, замишљен пројектом мајора Сулија, само је делимично остварен. Било је предвиђено да се пре изградње нових грађевина изврши нивелација читавог платоа Горњег града.⁶ До 1723. године она је делимично урађена, а нешто касније и у целини завршена.⁷ На источној половини заравни Горњег града ниво терена спуштен је местимично за 2–3 м, односно уклоњено је природно узвишење завршетка такозване „београдске греде”. На денивелисаним просторима изграђене су две касарне и зграда „Главне страже”, које су овом приликом предмет нашег посебног интересовања, а касније, крајем треће деценије XVIII века, и један барутни магацин.⁸ Према расположивој грађи која се чува у Ратном архиву у Бечу, подизање касарни је у пролеће 1721. године већ увелико било у току, а завршено је сигурно пре 1723. године. Изградња зграде „Главне страже” могла је започети у току 1721. године, а разложно је претпоставити да је и то здање завршено до краја 1723. године.⁹

Пешигајске касарне

Ова, могло би се рећи најстарија, здања барокног Београда заузимала су већи део источне половине Горњег града. Обе касарне, у основи једнаког облика и димензија, биле

су постављене паралелно са унутрашњим куртинама Североисточног и Југоисточног бедема, на одстојању између 10 м и 15 м. На средишњем простору испред касарни налазила се зграда „Главне страже” (Haupt Wacht). Од ових здања су до наших дана остали очувани само темељи и остаци зарушених подрума, који нису детаљније археолошки ни истражени ни документовани. О њиховом некадашњем изгледу може се судити на основу једног аксонометријског изгледа из 1723. године, са приказом замисли за нове бастионе фронтоне око горњоградског утврђења, који је чинио део пројекта пуковника Николе Доксата де Мореза (сл. 42).¹⁰ Постоји, такође, и детаљни план касарне уз Североисточни бедем сачињен у време краткотрајне аустријске окупације 1789–1790. године, када је ово здање још било сачувано, највероватније у свом изворном стању.¹¹

На основу расположиве грађе о овом здању могу се изложити основни подаци и изнети нека запажања. Касарна, паралелна са Североисточним бедемом Горњег града, била је издужене правоугаоне основе, димензија 81,80 м x 13,50 м (сл. 43).¹² Имала је укопан подрум, приземље и две етажне. Подрум се није налазио испод целе грађевине, већ само на деловима испод ужих страна, северне и јужне.¹³ Имао је једнако, односно симетрично решену основу на обе стране, са унутрашњим простором издељеним у четири одаје, од којих су три биле засведене

⁵ Idem, *Београдска тврђава* (прво издање), 159, нап. 34.

⁶ KAW, Alte Feldakten, Mem. 22/182, ст. 31, ad. 6.

⁷ Подаци са плана KAW, Sig. K I f 23–71.

⁸ Поповић М., *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 234–235, сл. 133. Овај барутни магацин, добро очуван готово до нашег времена, пострадао је приликом немачког бомбардовања Београда у априлу 1941. године.

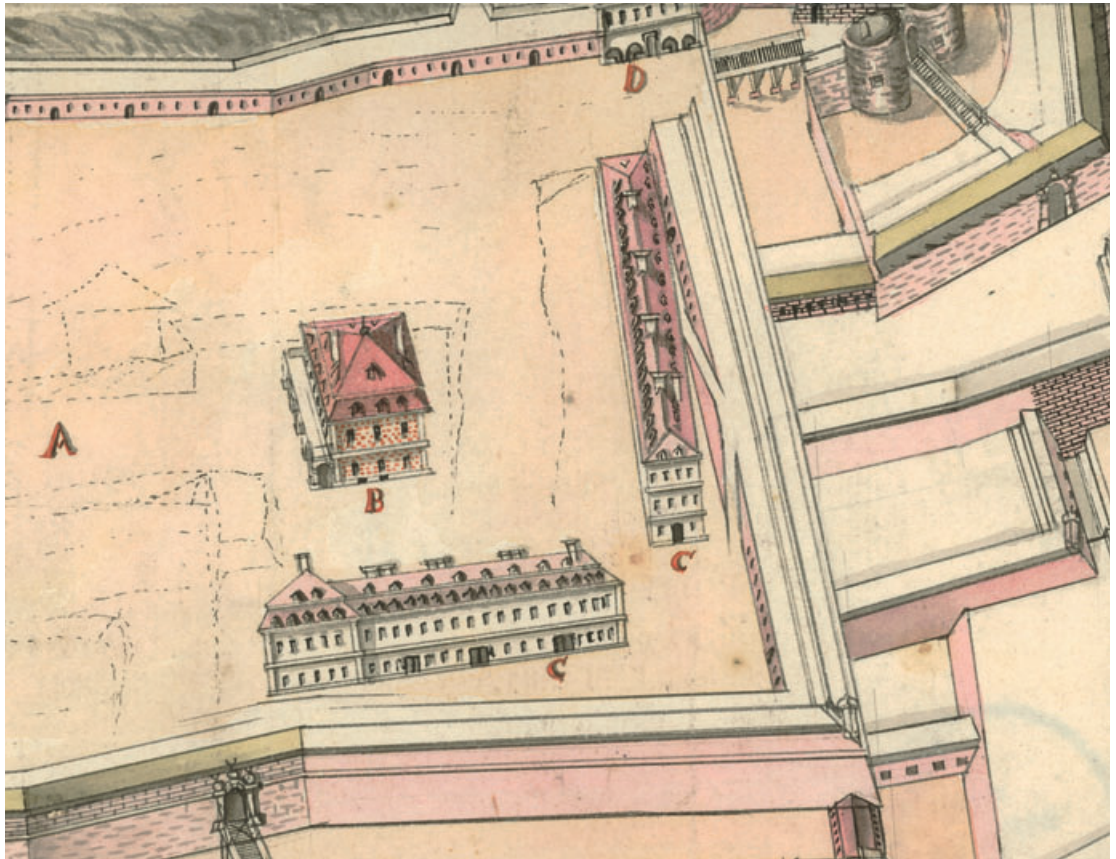
⁹ Idem, *Београдска тврђава* (прво издање), 164, нап. 71–74.

¹⁰ План KAW, Sig. K I f 23–71; Поповић М., *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 228–229, сл. 129.

¹¹ План KAW, Sig. G VII 11–422; Поповић М., *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 224, сл. 126.

¹² Димензије са детаљног плана, Sig. G VII 11–422: дужина – 43 клафтера, ширина – 7,2 клафтера.

¹³ На остацима касарне, који су делимично откопани 1952. године, очувани су зидови подрума са северне, уже бочне стране, местимично и до висине некадашњих сводова. Са супротне, јужне стране нема видљивих површинских трагова другог подрума. Остаци касарне, нажалост, нису приликом поменутих откопавања технички снимљени нити документовани.

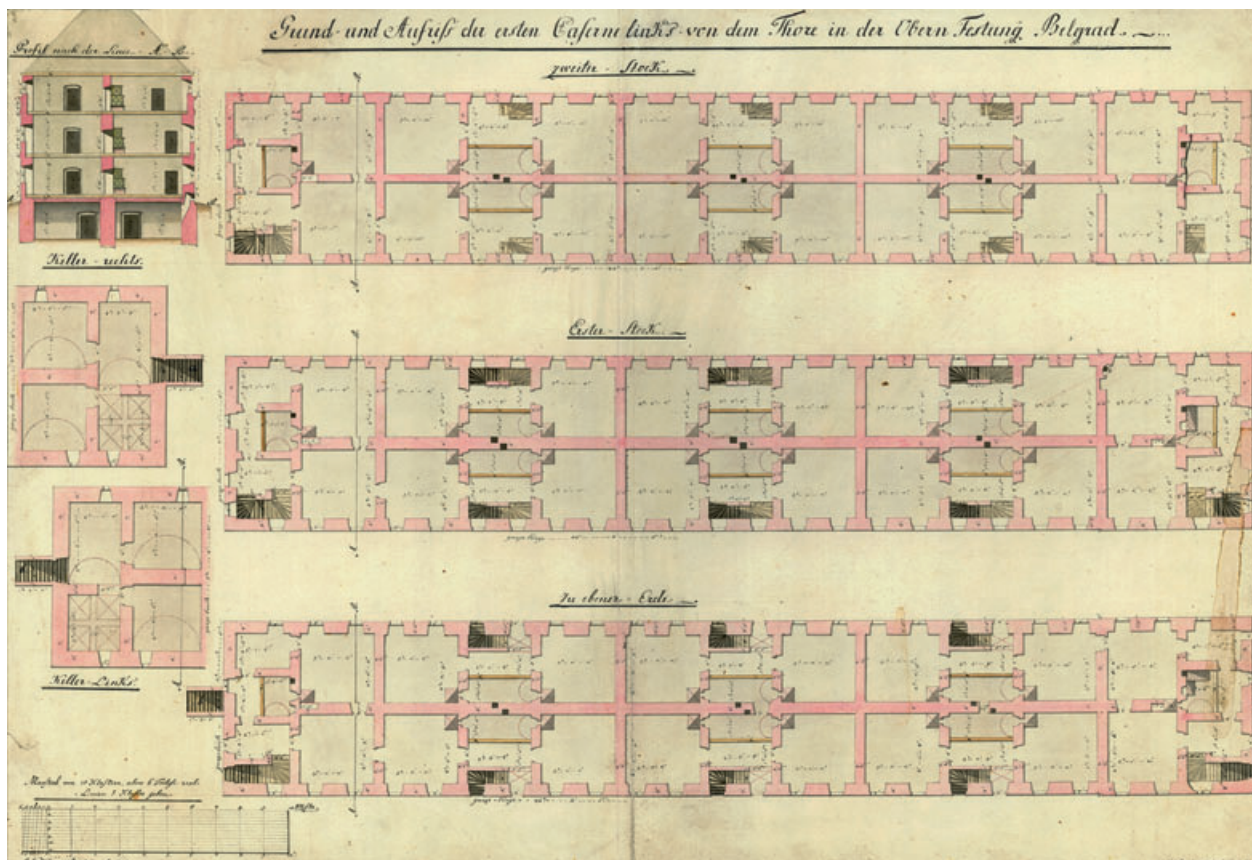

Сл. 42. Детаљ из пројекта Н. Доксата са приказом касарни и зграде „Главне страже” (Ратни архив у Бечу, сиг. К I f 23–71)

полуобличастим сводовима, док је четврта имала нешто сложенију конструкцију са луковима, на које су се ослањали мањи крстасте сводови. Оба подрума, унутрашње висине око 2,40 m, у целости су била испод равни околног тла, а прилазило им се спољним степеништима укопаним испред ужих бочних фасада.

Унутрашњи простор приземља и оба спрата био је једнако решен. На свакој од ових етажа налазило се по 16 пространих одаја, од којих већина није била међусобно повезана у хоризонталној равни. Главна конструктивна и функционална подела постојала је по вертикали, где се уочава осам посебних међусобно неповезаних сегмената са сопственим улазима – по три са обе дуже стране и два која обухватају уже бочне

стране. Сваки од тих сегмената био је једнако решен у сва три нивоа. Повезивало их је зидано степениште које је полазило од посебног улаза са спољне стране. На свакој етажи, раздељеној дрвеним међуспратним конструкцијама, постојале су по две собе, којима се прилазило са простора пред степеништем. У свим собама касарне постојале су зидане каљеве пећи, ложене из посебних помоћних просторија – ћилера (собица), без прозора, којима се такође прилазило са степенишног подеста. Ове пећи биле су зидане од зелено глеђосаних пећњака, међу којима је било и комада са рељефним украсима у појединим зонама (сл. 44). Важно је истаћи и то да је свака од ових помоћних одаја, осим димњака, имала и посебан вентилациони канал, не само због проветрава-

Сл. 43. Касарна уз североисточни бедем Горњег града, план са основама и пресецима из 1790. године (Ратни архив у Бечу, сиг. GVII_11_422)

ња већ и струјања ваздуха ради бољег сагоревања у пећима.

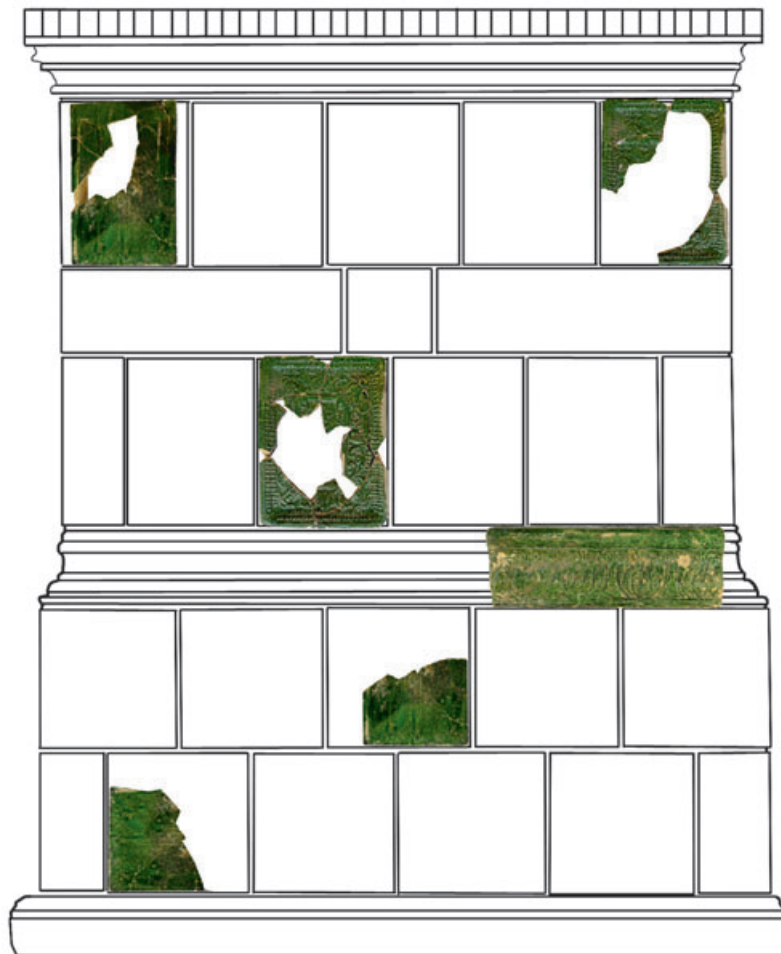
Свих 48 соба, колико их је било у овој касарни, обухватале су приближно једнаке површине, око 29–30 m²,¹⁴ и имале су висину између 2,50 m и 2,60 m. Све су имале по два прозора и већина њих није међусобно била повезана. Посматрано у целини, касарна уз Североисточни бедем имала је укупно 149 прозора и осам улаза са одговарајућим степеништима. О обради њених фасада тешко је говорити на основу само једног цртежа са приказом изгледа. Јасно је уочљиво да су етаже здања споља биле назначене хо-

ризонталним подеоним венцима, али нема индикација да је постојала декоративна обрада прозорских отвора и портала.

Друга, истовремено грађена горњоградска касарна, паралелна са Југоисточним бедемом, била је према димензијама и облику основе једнака са претходном. Будући да се о овом здању, осим поменутог цртежа и скромних остатака на терену, ништа више не зна, могу се изнети само неке претпоставке.¹⁵ И овде је постојао дубоко укопан подрум са уже бочне стране, исти као и код суседне касарне. Остаци овог давно порушеног здања нису откопавани, па стога остаје

¹⁴ Просечне димензије: 2,59 x 3,05 клафтера.

¹⁵ Ова касарна је највећим делом била порушена још пре почетка XIX века. Преостао је био само знатно преправљен део над подрумом уже бочне стране према Сахат капији, који се види и на фотографији из 1867. године, в. *ibidem*, 284, сл. 176.

Сл. 44. Пећњаци

из конструкције каљевих пећи
из касарни у Горњем граду

(према: Böhmert, *Keramikfunde*, Abb. 26;
обрада: У. Војводић)

отворено питање да ли је сличан подрум постојао и са супротне уже бочне стране. Судећи према раније поменутом цртежу, ово здање је над приземљем имало спрат и изнад њега још једну мансардну етажу. Будући да о овој касарни није сачувана оригинална документација са основама и пресецима, о унутрашњој организацији простора могуће је изнети само неке претпоставке. Сасвим поуздано је утврђено да су обе горњоградске касарне, као што је већ истакнуто, биле једнаке по димензијама и облику основе, што би могло да укаже на то да им је и унутрашњи простор био слично или једнако решен. На овакву претпоставку, такође, наводи и изглед дуже, јужне фасаде према Југоисточном бреду приказан на раније помињаном цртежу, где се јасно уочавају три

посебна улаза. На основу те појаве могло би се закључити да је унутрашњи простор био по вертикали подељен посебним степеништима, као и код суседне, боље познате касарне. Не би требало искључити ни могућност да је и мансарда била слично решена као и други спрат поменутог здања. И код касарне паралелне са Југоисточним бредом постојао је хоризонтални подеони венац, али, судећи по појави угаоних пиластара, могло би се закључити да је ово здање имало нешто декоративније обрађену фасаду.

На сачуваним плановима из раздобља аустријске владавине обе поменуте горњоградске грађевине означене су као пешадијске касарне. Њихова организација простора, са вишестажним вертикалним сегментима, посебним улазима и степеништима, одгова-

ра функционалном типу војних објеката који су грађени према правилима маршала Вобана. Нема изворних података о томе колики је број официра и војника био смештен у горњоградским касарнама. Неке рачунице би се могле извести за боље познату касарну према Североисточном бедему, где се на оба спрата налазило по 16 соба за смештај војника. Слично је вероватно било и са 10–12 одаја у приземљу, док су остале могле имати и другу намену – за кухињу, амбуланту и слично. Будући да се у оно време рачунало да у једној соби треба да буде смештено 12 војника, добија се број који указује на могући капацитет касарне за смештај око 500 људи.¹⁶ Уколико слично претпоставимо и за суседну касарну, нећемо погрешити ако кажемо да је у Горњем граду у та два објекта било смештено укупно око 1.000 војника.

Зграда „Главне страже”

Ова грађевина, подигнута испред пешадијских касарни, налазила се у средишту денивелисане источне половине Горњег града. На више планова из Ратног архива у Бечу приказана је у основи као једно од здања у Горњем граду. За разматрање њеног некадашњег изгледа веома је значајан цртеж, где је приказана заједно са пешадијским касарнама, на раније поменутом прилогу из Доксатовог пројекта.¹⁷ Такође, постоји и једна фотографија из 1867. године¹⁸ која сведочи да је ово здање, касније дограђено и претворено у цамију султана Махмуда, тада још увек било у целини сачувано.¹⁹ Зграда је имала квадратну основу, приближних ди-

мензија 16 m x 16 m. Испод целог здања налазио се укопан подрум са две подужне просторије, засведене сегментним сводом, ка којима је водило степениште с мањим приступним ходником. Над приземљем, које је вероватно било засведено, постојале су сигурно још две етаж са дрвеном међуспратном конструкцијом. Како је првобитно изгледала друга етажа тешко је рећи, будући да се на поменутој фотографији јасно виде два низа прозора на равном фасадном платну, док је на Доксатовом цртежу над првим спратом приказана мансардна етажа. Цело здање имало је четвороводни пирамидални кров покривен црепом. Зграда „Главне страже” имала је главну фасаду окренуту према југозападу, односно главној комуникацији која се пружала од Сахат капије и која је делила горњоградску зараван. Са те стране, у нивоу приземља дуж целе фасаде постојао је трем са шест зиданих стубаца повезаних луковима од опека. Изнад трема, у равни прве етаж, налазио се отворени балкон. Изглед фасада, према расположивим подацима, могу се само наслутити. Између приземља и прве етаж постојао је јасно истакнут подеони венац, а на угловима су били плитки пиластри.

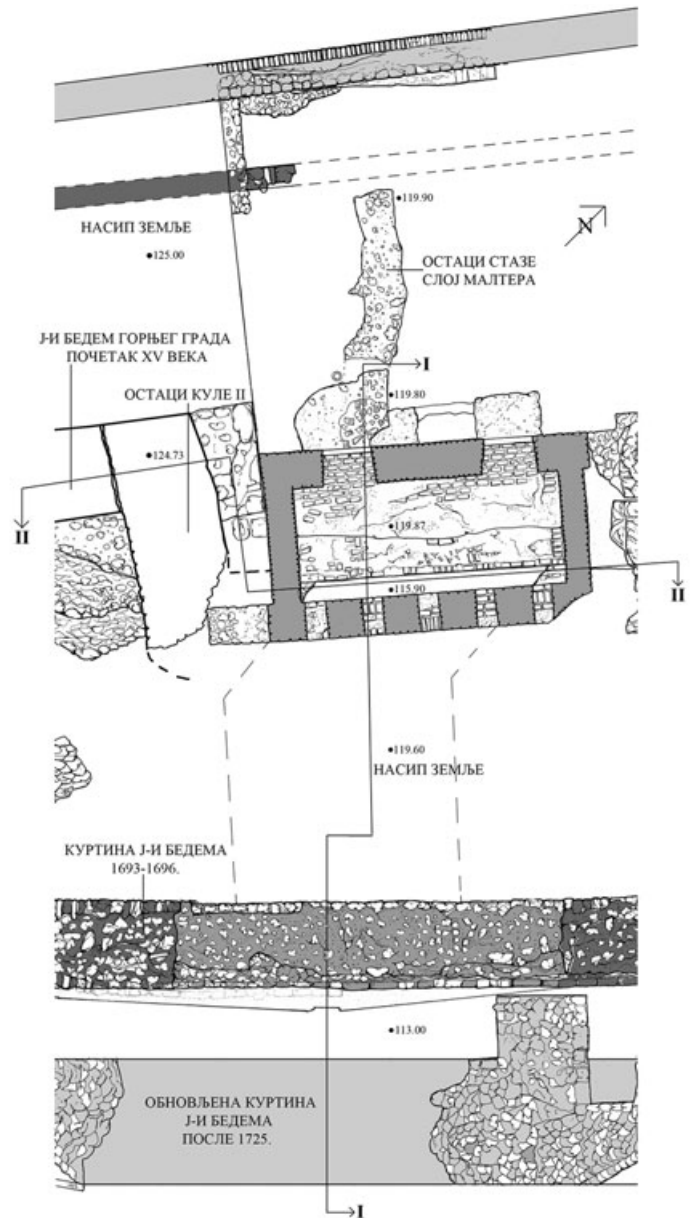
О томе како је био уређен и подељен простор у згради „Главне страже” нема података. У овом здању се, на основу назива означеног на плановима из времена аустријске владавине, налазио штаб тврђавске посаде, а ту је, по свему судећи, било и седиште команданта Тврђаве. Сличну функцију је имала и исто означена грађевина у центру „Немачке вароши”, односно дунавског дела Београда, где се вероватно налазила команда посаде варошког утврђења.

¹⁶ Према подацима из: Војна енциклопедија, том 4, Београд 1972, 275.

¹⁷ Ратни архив у Бечу, сиг. K I f 23–71; Поповић М., *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 228, сл. 129.

¹⁸ *Ibidem*, 284, сл. 176.

¹⁹ После 1740. године зграда је преуређена за цамију султана Махмуда. У време Првог српског устанка служила је за излагање ратних трофеја, а након коначног одласка Турака из Тврђаве ту се налазило складиште муниције српског гарнизона. Страдала је у пожару и експлозији средином осамдесетих година XIX века, а њени остаци ископани су 1952. године.

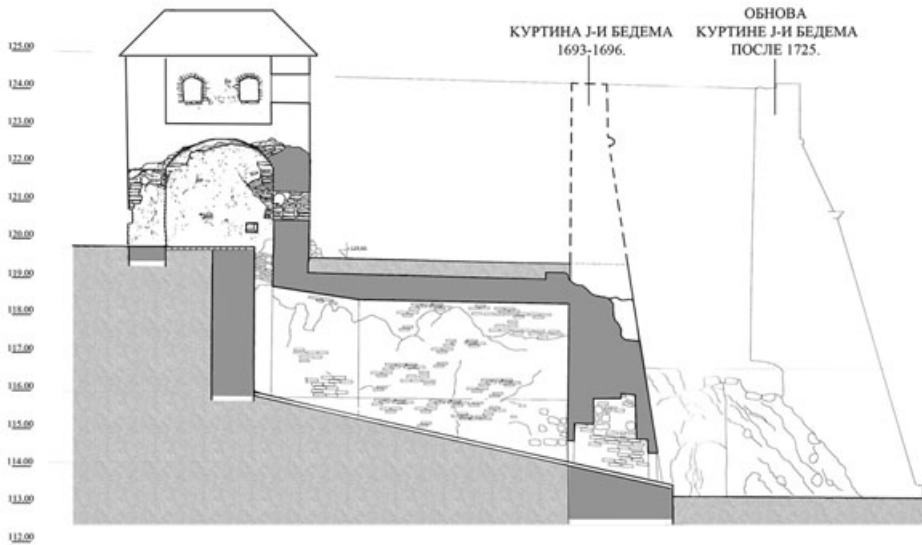

Сл. 45. Остаци Блокхауса, основе, пресеци и изглед (P = 1:200) (према документацији Археолошког института и Завода за заштиту споменика културе града Београда)

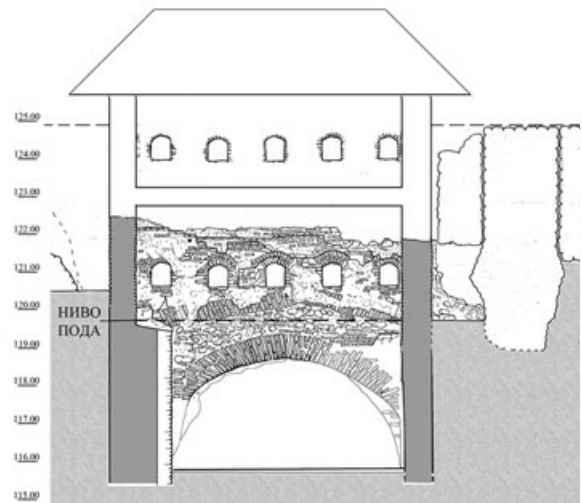
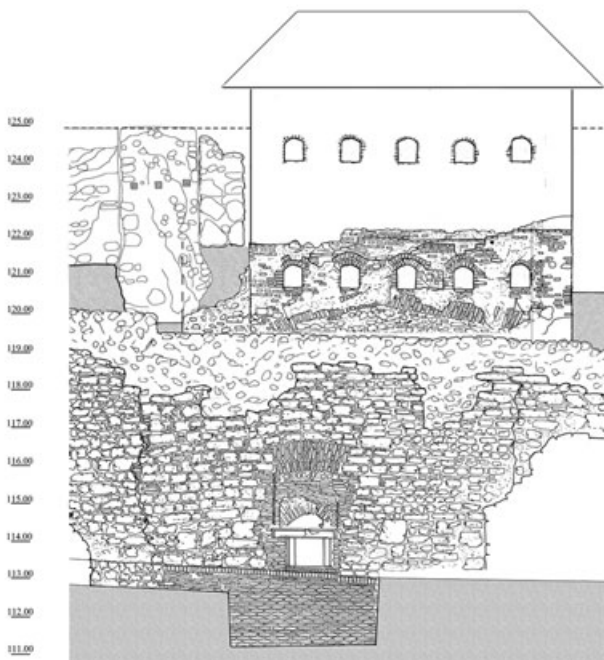
Блокхаус у оквиру Југоисточног бедема

Приликом аустријске опсаде Београда у августу 1717. године, у току ратних дејстава, утврђење Горњег града није претрпело већа разарања. Међутим, део фортификација које су Турци подигли две деценије раније, према пројекту Андреа Корнара, затечен је у рушевном стању. На првом месту, у питању је био источни угао Горњег града, где је део куртине Југоисточног бедема био обр-

шен или склон паду, док су на суседној деоници старог средњовековног Североисточног бедема постојале велике пукотине. Будући да је ово био део горњоградских фортификација који је највише пострадао приликом раније опсаде Београда 1688. године, може се претпоставити да је ту нова куртина била слабије утемељена. Било је, стога, неопходно да се што пре приступи обнови тог дела фортификација. Међутим, обнова поменутог оштећења, судећи према

ПОДУЖНИ ПРЕСЕК I-I

ПОПРЕЧНИ ПРЕСЕК II-II

сачуваним плановима из Ратног архива у Бечу, реализована је тек после 1722. године.²⁰ По свему судећи, чекало се коначно решење за изградњу нових тврђавских фортификација, а до њега је дошло 1723–1725. године са усвајањем пројекта пуковника Николе Доксата де Мореза.

У међувремену, на оштећеном делу фортификација је ипак рађено. До нових сазна-

ња дошло се у току археолошких истраживања Југоисточног бедема у сектору према источном углу Горњег града, који је колоквијално познат под називом „Пролом”. Део Југоисточног бедема, источно од данашње Сахат куле, оштећен и делом обрушен директним авионским поготком у априлу 1941. године, касније није обновљен, што је омогућило да се ископом земљаних насипа

²⁰ Детаљи пројекта за обнову источног угла Горњег града из 1722. године, Ратни архив у Бечу, сиг. К I f 23–61.

у испуни бедемске трасе истраже остаци старијих фортификација и културних слојева очуваних у структури садашњег бедема.

У простору „Пролома” откривени су остаци средњовековних фортификација, као и зарушени део бедемске куртине подиг-

нуте 1693–1696. године, у време Корнарових радова на реконструкцији Југоисточног бедема. Изнад ове рушевине откопани су остаци једног фортификационог здања, сложене структуре, које би се могло идентификовати као Блокхаус (нем. Blockhaus, у

Сл. 46. Остаци Блокхауса, општи изглед, фото из 2008. године (Документација Археолошког института)

значању мале војне куле, карауле; сл. 45). Ради изградње овог објекта просечен је преостали део куртине Југоисточног бедема са старијим фортификацијама у ширини од око 12 m, и то од горњоградског платоа па све до дна рова испред бедема. У тај простор је према рову уграђена једна подземна засведена просторија, која у структуру бедема залази око 10 m. Пресведена је масивним сводом од опека, а предња страна јој је у равни са зидом старије куртине. На том делу, у нивоу рова, налази се мали правоугаони отвор кроз који се у њу једино могло ући. Њено спољно лице уклопљено је у старију куртину, од које се по начину грађења, претежно обрађеним каменим квадерима, битно разликује. Уочљиво је да међу том грађом има сполија, од којих је обликован и сам отвор. Судаћи према обради горње површине овог фасадног зида, односно његове круне, завршавао се на коти око 119,50. На тој равни је у просеченом бедему постојала платформа, образована на земљаном насипу изнад свода поменуте подземне просторије. Горња површина свода била је малтерном масом и опекама обликована „на две воде” и прекривена насипом дебљине 0,50–1 m. На тој равни, повучена у дубину бедема, налазила се приземна етажа Блокхауса. Њена предња фасада је у односу на лице спољне куртине била увучена за око 8,5 m. У том смислу, горња и доња етажа овог објекта преклапале су се за свега 1,5 m.

Блокхаус је у својој приземној етажи имао просторију правоугаоне основе, површине 21 m², која је била пресведена полуобличастим сводом, ослоњеним на подужне зидове. Судаћи према очуваним остацима, висина овог свода је у темену износила око 3 m (сл. 46). У подужном зиду према фасадној страни налази се пет прозора – широких пушкарница, пресведених сегментним луковима. У зиду са супротне стране, окренуте ка Горњем граду, који је у знатној мери порушен, налазила су се двоја врата, вероватно

надвишена такође плитким сегментним луковима. Према откривеним отисцима може се закључити да су имала дрвене прагове и, вероватно, дрвене оквире. Под у просторији био је од опека и завршавао се са подужне југоисточне стране окомитим зидом, који се спуштао до дна подземне просторије чинећи тако њену северну чеону страну. Над поменутим зидом, око пола метра изнад пода, стајала је масивна дрвена греда, чија су лежишта остала очувана у бочним зидовима горње етаже. Овим уским процепом, ширине свега 0,50 m, подземна засведена просторија била је повезана са горњом етажом Блокхауса.

Зидови Блокхауса били су грађени опекама уз местимичну употребу тесаника, али и грубо отесаног камена. Све унутрашње површине биле су обрађене релативно грубим малтером са крупним гранулатом песка. Трагови грубог малтерисања постоје и на спољним зидовима. Јужни фасадни зид Блокхауса, који је био грађен над сводом подземне просторије, у својој доњој зони има растретни лук, а једним продужетком према западу ослањао се на зарушене остатке бочног зида средњовековне куле II. Слична појава уочена је и код северног фасадног зида, на чијем је источном крају остављен превез за спајање са унутрашњим лицем преосталог дела главног средњовековног бедема.

Блокхаусу се прилазило са простора Горњег града кроз просечену трасу Корнароровог Југоисточног бедема. На том простору откривени су остаци приступне стазе од набијеног ситног камена, уломака опека и малтера, која је од равни прага била у благом успону до нивоа заравни Горњег града, где јој се губе трагови. Приликом истраживања тог дела откопне површине, према садашњој унутрашњој куртини бедема, у западном профилу јасно су уочени и трагови денivelације горњоградског платоа, која је изведена, као што је познато, у првим годинама аустријске владавине.²¹ У односу на затечени старији

²¹ Поповић М., *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 222–226.

ниво тла уз унутрашњи подзид-куртину Корнаровог бедема (кота 122,00), на прилазу Блокхаусу терен је спуштен за 0,50–0,80 m, што приближно одговара и садашњем нивоу терена.

Описани археолошки остаци Блокхауса представљају једино сведочанство о овом здању које није забележено ни на једном оновременом плану тврђаве и о коме нема ни података у обрађеној историјској грађи из Ратног архива у Бечу, што не значи да их током даљих трагања неће бити. Откривени остаци зиданих структура, као и шира стратиграфска ситуација упућују на закључак да је ово здање било врло брзо негирано радовима на том делу Југоисточног бедема. У том смислу, његова изградња би се могла датовати на сам почетак аустријске владавине, односно у време фортификационих радова који су извођени између 1718. и 1721. године, под руководством мајора Николе Сулија. Разлог за просецање бедема подигнутог само две деценије раније, који је на том месту био оштећен, али не и знатније порушен, тешко је рационално објаснити, иако је познато да је то било време без јасне концепције о утврђивању запоседнутог Београда и раздобље трагања за новим фортификационим решењима. Сврха подизања овог здања чини нам се нешто јаснија ако имамо у виду то да је оно могло служити за одбрану прилаза бочној страни затеченог источног дворожног бастиона подигнутог према пројекту А. Корнара. Међутим, Сулијеве концепције о фортификацији Београда убрзо су одбачене, а започети радови највећим делом обустављени. Посматрани у светлу наведених сазнања, откривени остаци Блокхауса, њихова судбина и даљи грађевински радови у истраживаном сектору „Пролома” унеколико постају јаснији. Идеја о поменутом Блокхаусу одбачена је, по свему судећи, истовремено са одлуком да се уклони целокупна старија Корнарова спољна одбрамбена линија испред Горњег града,

укључујући и дворожни бастион, и да се граде сасвим нови спољни бастиони фронтони.²² До тога је могло доћи најкасније 1721. године, што би представљало *terminus ante quem* за обуставу даљих радова према ранијим концепцијама. Отворено је питање да ли је у то време Блокхаус био завршен у целости или само делимично. На основу запажања до којих се дошло приликом археолошких ископавања може се претпоставити да је грађење Блокхауса прекинуто пре него што је остварена првобитна пројектна замисао, тако да ово здање није добило намену због које је грађено. На то би, поред осталог, указивала и чињеница да у подземној просторији није откривен археолошки слој који би указивао на њено коришћење.

Откривени остаци ове грађевине, без обзира на то да ли је она у целини била завршена, пружају довољно елемената за разматрање првобитне замисли њеног изгледа и конструктивног склопа, као и предвиђене намене. Као што је већ истакнуто, био је то објекат сложене структуре, односно двонаменско здање које је у свом доњем делу требало да служи као *лајрлина*, то јест војнички нужник, док би у горњем делу имало функцију Блокхауса са циљем да се спречи евентуални продор непријатеља у Горњи град кроз брешу у оштећеном бедему. У том смислу, засведена подземна просторија имала би функцију простране септичке јаме која се изливала у тврђавски ров. У приземном делу, уз подужни зид, дрвена конструкција са поменутом масивном гредом требало је да чини функционални део постројења нужника, над уским отвором према доњој засведеној просторији – септичкој јами.

Осим те намене, приземна етажа је имала и своју, може се рећи примарну, одбрамбену функцију. Ту је, судећи према очуваним широким пушкарницама, у случају потребе за одбрамбеним дејствима могло да буде смештено осам до десет чланова посаде. Сличан број бранилаца могао је да се налази и на

²² Idem, *Београдска тврђава* (прво издање), 160.

Сл. 47. Блокхаус, детаљ подземне засведене просторије, фото из 2008. године
(Документација Археолошког института)

првој етажи, где би се могле замислити и пушкарнице у оквиру бочних зидова. Отворено је питање да ли је Блокхаус у Југоисточном бедему имао и слично решен још један спрат. Постојање друге етаже одговарало би том типу одбрамбеног објекта, али би такво решење можда било неусклађено са висином куртина Југоисточног бедема. Изнад горњих етажа, без обзира на то да ли их је било замишљено једна или две, требало је да постоји покривена галерија са зиданим грудобранима.

После промене концепције одбране Горњег града и обустављања раније започетих радова, у наредној етапи, која је уследила, по свему судећи, после 1722. године, испред порушеног дела Корнарове куртине изграђено је једно истурено ојачање којим је затворена цела бреша и коначно уобличен тај простор у оквиру бастионе трасе Југоисточног бедема. Грађено је каменом и битно се не разликује од старијег зидног платна ове бедемске трасе. Остаје нејасно како је након тих аустријских радова и денivelације платоа Горњег града изгледала супротна страна, односно унутрашња куртина, будући да нема поузданих трагова који би указивали на то да је у овом раздобљу на том делу бедемске трасе било шта рађено. Унутрашња

структура обновљеног и ојачаног бедема, као што је то било и уобичајено, попуњавана је земљаним насипом, којим су засуте и преостале структуре Блокхауса. До значајних сазнања о етапама тог засипања дошло се приликом археолошких истраживања.

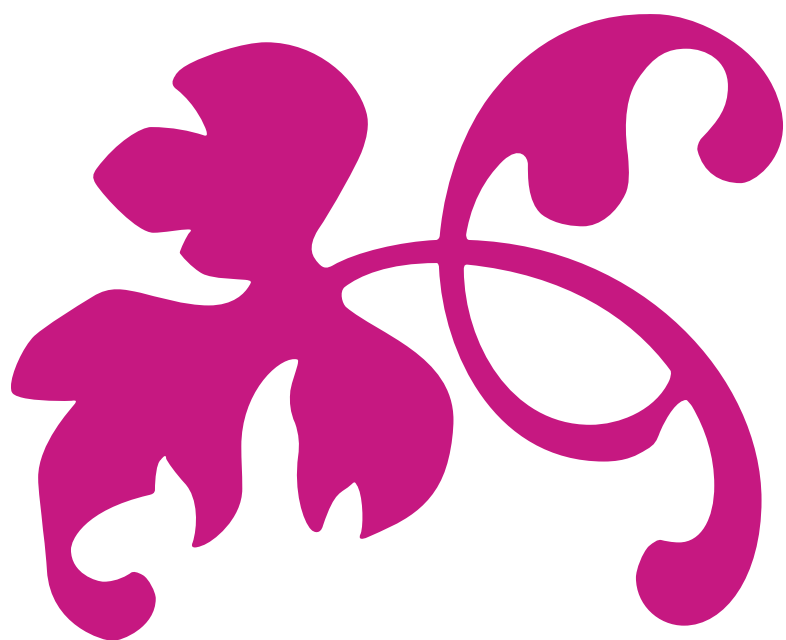
Пре почетка засипања, вероватно већ у току грађења поменутог ојачања, односно истуреног дела бедемске куртине, приземна етажа Блокхауса била је делимично порушена. Уклоњен је цео свод са већим делом северног зида, док су бочни зидови као и предњи са пушкарницама остали углавном очувани. Ово здање, делом порушено, извесно време је било засипано ђубретом и другим отпадним материјалом. Према стратиграфији слојева који одсликавају овај процес затрпавања рушевине могло се закључити да је насипање вршено са источног дела платформе бедема. Слојеви који су откривени са великим количинама уломака керамике, стакла, као и животињских костију били су углавном концентрисани око источног и делом јужног зида, како са спољне, тако и унутрашње стране приземне просторије овог порушеног здања. Великим количинама насипа исте структуре била је готово у целини засута и доња подземна засведена просторија,

која није била обухваћена поменутиим рушењима. У њу је насип земље и другог отпадног материјала продирао кроз подужни процеп, односно отвор уз јужни зид приземне просторије. Уз разматрања о остацима преосталих зиданих структура Блокхауса, од посебног су значаја и слојеви овог примарног засипања са обиљем археолошких налаза. У земљи хетерогеног састава, уз извесну количину грађевинског шута, откривено је више хиљада уломака керамике укључујући и бројне фрагментоване керамичке посуде. У питању је чист и затворен археолошки хоризонт са материјалом који, за сада, представља јединствену стратиграфску целину, јасно ограничену на раздобље аустријске владавине. Образовање овог слоја, односно насипа може се, захваљујући детаљној анализи процеса грађења фортификација Београдске тврђаве, још прецизније датовати. Засипање овог простора и затрпавање делимично порушеног Блокхауса могло је започети већ 1721. године или најкасније наредне 1722.

Тај процес, за који се не може сасвим поуздано рећи колико је трајао, највероватније је био окончан већ средином треће деценије XVIII века.

Након тог примарног засипања, када је овај део у структури бедемске трасе служио као депонија отпада са Горњег града, а после завршене изградње нове истурене куртине уследило је коначно испуњавање земљом простора у који је био уграђен Блокхаус. У овом другом слоју насипа, који се састојао од земље са траговима малтерног шута, било је веома мало археолошких налаза.

Сва здања из времена аустријске владавине у Горњем граду Београдске тврђаве порушена су током XIX и прве половине XX века. Оно што нису однели ратови, затро је немаран однос према овом виду наслеђа. Досадашња сазнања, уз будућа истраживања, могла би дати подстрек да се на светло дана изнесу њихови преостали трагови као сведочанства једног покушаја да се Београд претвори у утврђени барокни град.

ВЛАДАН ЗДРАВКОВИЋ

Велики војни („Римски”) бунар у Београдској тврђави

Као збирна војна дисциплина, пројектовање тврђавских система у време француског маршала Вобана (Sébastien Le Prestre de Vauban, 1633–1707) подразумевало је изучавање не само нове војне стратегије и грађевинске технологије за материјализацију војних инсталација него и студиозно проучавање логистике за смештај људства, њихову исхрану и редовно снабдевање војним материјалом, безбедно и стално водоснабдевање, смештај и исхрану животиња, евакуацију нечистоћа итд. Паралелно студирање набројаних аспеката веома је блиско пројектантским школама XX века, што говори и о наглom развоју ове области војног инжењерства током XVI и XVII века, али и о дужем историјском периоду пре тога у којем је ова грана инжењерије била запуштена. У том контексту, решавање система водоснабдевања у тврђавама западне Европе током XVII века јесте главни логистички ресурс без којег на дужи период није био могућ опстанак утврде или брањене насеобине. Највећи број решења односи се на изградњу хидротехничких грађевина са пратећим инсталацијама, у првом реду цистерни и бунара. У исто време када је отпо-

чео развој новог фортификационог система, повећана је и пажња с којом су се осмишљавали водоснабдевачки капацитети. Разлог увећаних потреба за водом лежи у повећању (и концентрисању) људства стајаћих војски, њихових гарнизона и регименти.

Бунари су такође доживели свој ако не развој, онда бар унапређење у техници ископа и зидања, као и осмишљавању приступа. Неколико водећих примера управо је везано за пројектантски рад маршала Вобана, односно њему потчињених пројектаната цистерни и бунара у Француској. У односу на време маршала Вобана и ратишта у западној Европи XVII века, Велики бунар Београдске тврђаве (сл. 48) осмишљен је нешто касније (1720), и то без понављања концепата тзв. Великих бунара – *Grand puits*. Тврђавски бунар у Београду стога не следи зацртану традиционалну развојну линију војне утилитарије, него представља покушај увођења овог значајног тврђавског елемента у аустријске бастиониране тврђаве као напреднијег од претходних, сабирајући неколико иновативних решења у хидротехничку инсталацију која је, сасвим сигурно, испуни-

Сл. 48. Улазна грађевина Великог (Римског) бунара у Београдској тврђави (ЈП „Београдска тврђава“)

ла свој део обавеза у укупном војном систему Београдске тврђаве с почетка XVIII века.

Рационално райвовање

Прво теоријско артикулисање улоге војног инжењера, што је био и пут који су други следили у организовању националних војних школа, сажето је у разматрању механичких наука у *Енциклопедији* Дидероа и Далембера, састављеној почетком XVIII века. Према овом знаменитом делу, инжењерски позив се може рашчланити на три главне групе: ратни или војни – за напад и утврђивање одбране, морнарички – за пројектовање

поморских инсталација, и цивилни – за пројектовање путева, мостова и хидротехничких захвата.¹

Огроман корпус остварених фортификационих структура на тлу Француске Луја XIV кроз праксу маршала Вобана поставио је главни теоријско-практични темељ за устројство високе војне инжењеријске школе. Школе за обуку војних официра, тиме и инжењераца, постојале су као приватне институције и пре оснивања државних високих школа. Међутим, у великој већини биле су намењене образовању аристократије и, по правилу, нису имале потпуни научни силабус. Хабзбурговци су још с почетка XVI века доводили истакнуте италијанске војне

¹ Diderot et al., *Encyclopédie*. Као најраније уређена, бирократизована инжењерска институција, Конструкторска школа Везо (L'Ecole des Constructeurs de Vaisseaux) делује као државна школа, основана 1672. године у Нанту за потребе образовања кадра поморских инжењера.

инжењере и фортификаторе који су радили на утврђивању водећих градова Аустрије.

Света Лига је по први пут на ратишту према османској Србији успела да накратко овлада Београдом 1688. године, када је покушано и са прелиминарним осавремењавањем затечених средњовековних и турских утврда.² Након наредног аустријског освајања Београда 1717. године, под Еугеном Савојским, изведена је рефортификација тврђаве по начелима маршала Вобана, уз потпуно негирање већег дела Корнарових утврда, али и искоришћења затечених средњовековних бедема где год је било могуће.³ Још десет година пре аустријског освајања града, сам Еуген Савојски се жалио на горући недостатак способних војних инжењера и проблем непостојања уређеног инжењеријског корпуса. У писму које је упутио цару 1710. године, принц Еуген Савојски констатује: „...немам нити једног инжењера који зна како да изгради прописну тврђаву. Инжењери су или сломљени бедом и недаћама или су дезертирала како би избегли неминовну пропаст. Зато нисмо били у стању да испунимо наш пројекат оснивања инжењерског корпуса и одговарајуће школе војне архитектуре на које сви остали принчеви расипају тако пуно новца.”⁴ Протекло је више година у изналажењу не само компетентног фортификатора него и решења које ће пратити хабзбуршку војну доктрину у делу Србије под њеном контролом.⁵ До 1720. године, када је управу над Београдом и Србијом преузео новоименовани гувернер Александар Виртембершки, на снази је било пројектно решење пуковника Де Бефа

и његовог непосредног наследника на позицији главног тврђавског инжењера, мајора Николе Сулија. У време разраде пројекта мајора Сулија остварени су поједини велики инжењеријски захвати, попут изградње Великог барутног магацина у Доњем граду, који је за свега три године (1718–1721) ископан у стени.⁶ Највероватније у исто време, или са малом разликом, отпочело се и са ископом Великог бунара у Горњем граду. Аустријски дипломата и путописац Герхард Корнелијус фон Дриш изричито наводи да је 1720. године у Горњем граду бунар већ био ископан, међутим, не налазимо га уцртаног на прецизном плану капетана Амана из 1722. године. Следеће вести о бунару су из 1731. године, када су званично завршени радови инсталирањем направе за извлачење воде.⁷ Изградња Великог бунара (*Der Grosse Brunn*) значајан је инфраструктурни пројекат који по сложености посла спада у исту групу као и Велики барутни магацин (*Großes Pulver magazin*), јер је реч о подземним инсталацијама. Мајор Сули је вероватно још у сарадњи са пуковником Де Бефом размотрио веома осетљиво питање складиштења барута након искуства у нападу на турску тврђаву 1717. године, када су и турска складишта барута експлодирала разносећи већи део постојећих грађевина у Доњем граду. Због тога се укопавање две дворане барутног магацина у подножје кречњачке литице у Доњем граду наметнуло као најбезбедније, иако најскупље, решење. За изградњу Великог бунара, као такође изузетног и иновативног инжењерског подухвата, инспирација је дошла са више страна.

² Поповић М., *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 183–188.

³ Ibidem, 226–248.

⁴ Превод са енглеског према: Duffy, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great*, 25.

⁵ Поповић М., *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 211–226.

⁶ Ibidem, 262.

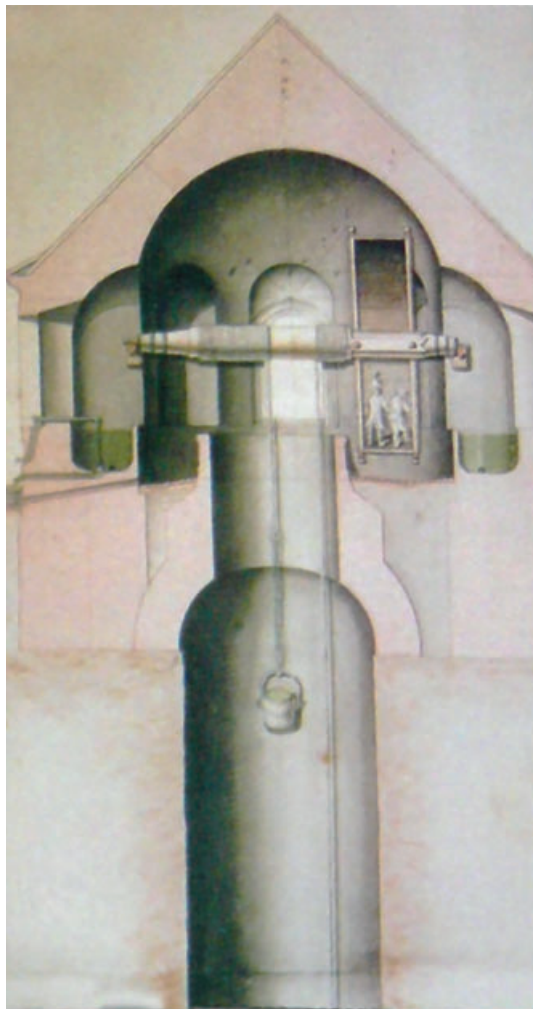
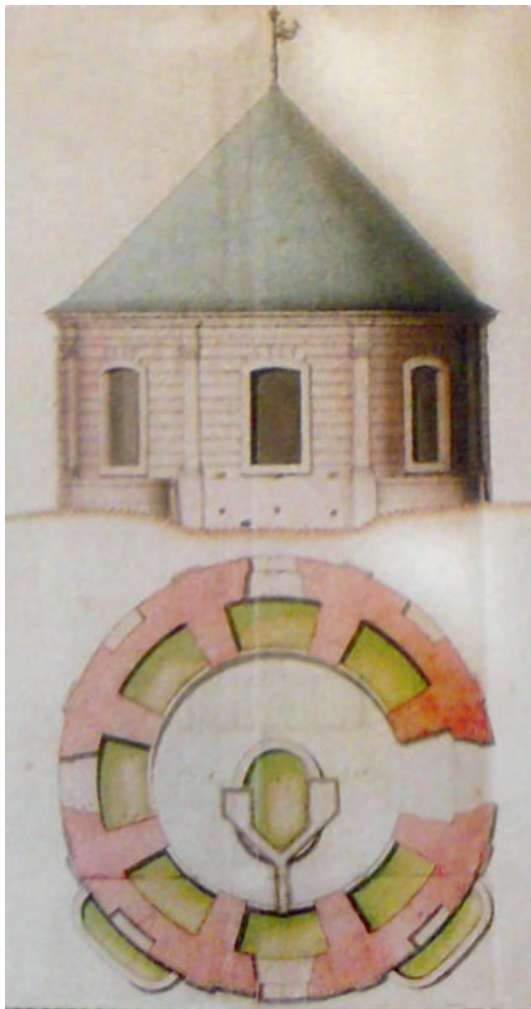
⁷ Idem, *Велики бунар Београдске тврђаве*, 31–37.

⁸ Један век касније (1746), у извештајима о стању тврђаве у Лонгвију (Longwy), одмах након инспекције утврда следи извештај о стању и капацитетима бунара и цистерни, Langins, *Conserving the Enlightenment*, 152–153.

Војно инжењерство и хидраулика

Војно инжењерство по француском моделу образовања официрског кадра подразумевало је не само проучавање одбрамбених фортификационих радова него и умећа офанзивног опсадног напада на градове и тврђаве. Такав образовни програм није укључивао изучавање хидротехничког инжењерства, па је пројектовање водоснабдевачких и санитарних инфраструктурних захвата по правилу препуштано цивилним инжењерима. Сам Вобан је приликом изградње једне од најуспешнијих бастионских траса у Лон-

гвију (*Fortification de Longwy*), подносећи меморандум са комплетним предмером и предрачуном фортификационих радова, приложио и пројекат санитарнија и латрина уз касарне, док је за обезбеђење пијаће воде предложио ангажман двојице одличних каменорезаца (*appareilleurs*) и посебног стручњака за водоснабдевање (*fontainier*) из Париза.⁸ Реч је, сасвим сигурно, о организовању радне јединице за изградњу чувених бунара у Лонгвију, од којих је тзв. Опсадни бунар (*Le puits de siège*) (сл. 49) био јавни бунар за водоснабдевање цивила у граду. То сведочи о одмаклој стандардизацији извођачких

Сл. 49. Вобанов Опсадни бунар у Лонгвију – основа, изглед и пресек
(<http://www.mairie-herserange.fr/mes-loisirs/culture/office-de-tourisme-du-pays-de-longwy/>)

позиција при планирању и реализацији водозахватних инсталација.

Вобанов индигенизни систем водоснабдевања остварен у Лонгвију састојао се од увођења воде са нешто удаљенијих извора у подножје платоа на којем се налази град у бедемима, и то системом скривених канала прокопаних од извора кроз стенски масив. Пет бунара, сваки намењен посебној групи корисника, својим окнима су допирали до тих канала којима је изворска вода протицала на око 60 m испод градског плочника.⁹ У таквом концепту може се препознати древни систем управљања воденим током – *каналит*, који је пренет на тле Европе са Блиског истока преко водоснабдевања градова у средњовековном калифату у Шпанији.¹⁰ Вобаново решење у Лонгвију представља унапређен канатни систем средњовековне Сијене, где је хронична несташица пијаће воде добрим делом решена системом водоводних канала, познатим по локалном називу „ботини”.¹¹ Вертикални вентилациони шахтови и бунарска окна допуњавали су тај систем, који по свим грађевинским карактеристикама припада пре средњовековним канатима него категорији римских акведуката. Већина тврђавских бунара у Француској и Немачкој, по свом концепту, спада у традиционалне средњовековне инсталације, које су на неким примерима јако унапређене, пре свега у неколико Вобанових тврђава (Бесанкон, Лонгви, Луксембург, Фор де Жу).¹² У средњовековним замковима на подручју Немачке, дубине бунара су прелазиле 150 m, али у контексту нове технологије ратовања достигнуте велике дубине бунара мање импресионира-

ју од остварене ефикасности извлачења довољних количина свеже и незагађене воде.

У циљу обезбеђења стратешких количина воде градиле су се и цистерне за сакупљање атмосферичке, кишнице и отопљеног снега, и та је вода у мирна времена коришћена за напајање животиња, прање опреме и личну хигијену. Речна вода се користила само у ратним условима као пијаћа, уколико није било обезбеђено стално снабдевање свежем водом. Стога се и на Београдској тврђави приступило изградњи бунара који би браниоцима Горњег града обезбедио приступ свежој води у условима потпуне опкољености и прекидања постојеће варошке водоводне мреже. Наиме, затечена водоводна мрежа турске вароши оспособљена је у време аустријске велике изградње Београда, па је врло брзо и позната водоводна траса од Теразија до чесме Мехмед-паше Соколовића стављена у употребу.¹³ Осим ове водоводне гране, која је испод Великог равелина и Сахат капије доводила воду до резервоара чесме Мехмед-паше, у Источном подграђу је био, можда више у култној употреби, и *Свети извор* (извор Свете Петке), јер Дриш у својим путописним белешкама из 1720. године дословце извештава о великој популарности воде са тог извора међу грађанством.¹⁴ Осим та два ресурса пијаће воде, од којих је водоводна линија била рањива у време опсада, а извор у Источном подграђу недовољне издашности, Горњи град није имао других могућности за обезбеђење довољне количине воде осим изградње бунара велике дубине и цистерни за акумулирање кишнице. У том контексту, непостојање

⁹ Најпознатији бунар Лонгвија, тзв. Опсадни бунар (Le puits du siège), грађен је 11 година (1679–1690), за потребе снабдевања цивилног становништва тог гарнизонског града. Био је дубине 58,5 m и напајан је водом са извора Боа дела Маршан (Fontaine du Bois de la Marchande), Courbon, *DE CORDES-SUR-CIEL (Tarn) A KYFFHAUSER (Thuringe)*, 5.

¹⁰ Kucher, *The Water Supply System of Siena*, 48–58.

¹¹ Pulselli et al., *An emergy evaluation of a medieval water management system*.

¹² Courbon, *DE CORDES-SUR-CIEL (Tarn) A KYFFHAUSER (Thuringe)*, 6.

¹³ Ćorović, Blagojević, *Water, society and urbanization in the 19th century Belgrade*, 53–59.

¹⁴ Милошевић, Крајновић, Ваџић, *Како су се лечили београдски митрополити*, 435–447, нап. 16.

цистерне за атмосфериле може се оправдати тиме што град заплускују воде две велике реке и што је таква речна вода довољна за употребу као техничка вода, приближно ону за коју је коришћена и кишница.

Одлука да се сагради тврђавски бунар велике дубине можда је донета у светлу постојања природног извора у Источном подграђу, то јест воде на Београдској стени. Међутим, све су индикације да је аутор пројекта Великог бунара желео да новој барокној тврђави приушти један иновативан и престижан хидротехнички ресурс који ће, уз остале инжењерске подвиге попут Великог барутног магацина и велелепне бастионе трасе, разгласити грандиозност хабзбуршке тврђаве у Европи – тим пре што тврђавски бунар, посматран издвојено, није морао да буде у органској вези са фортификацијом, односно могао је да буде осмишљен као засебна инсталациона јединица, као самосталан пројектни задатак.

*Велики бунар у Горњем граду
Београдске тврђаве – порекло концепција*

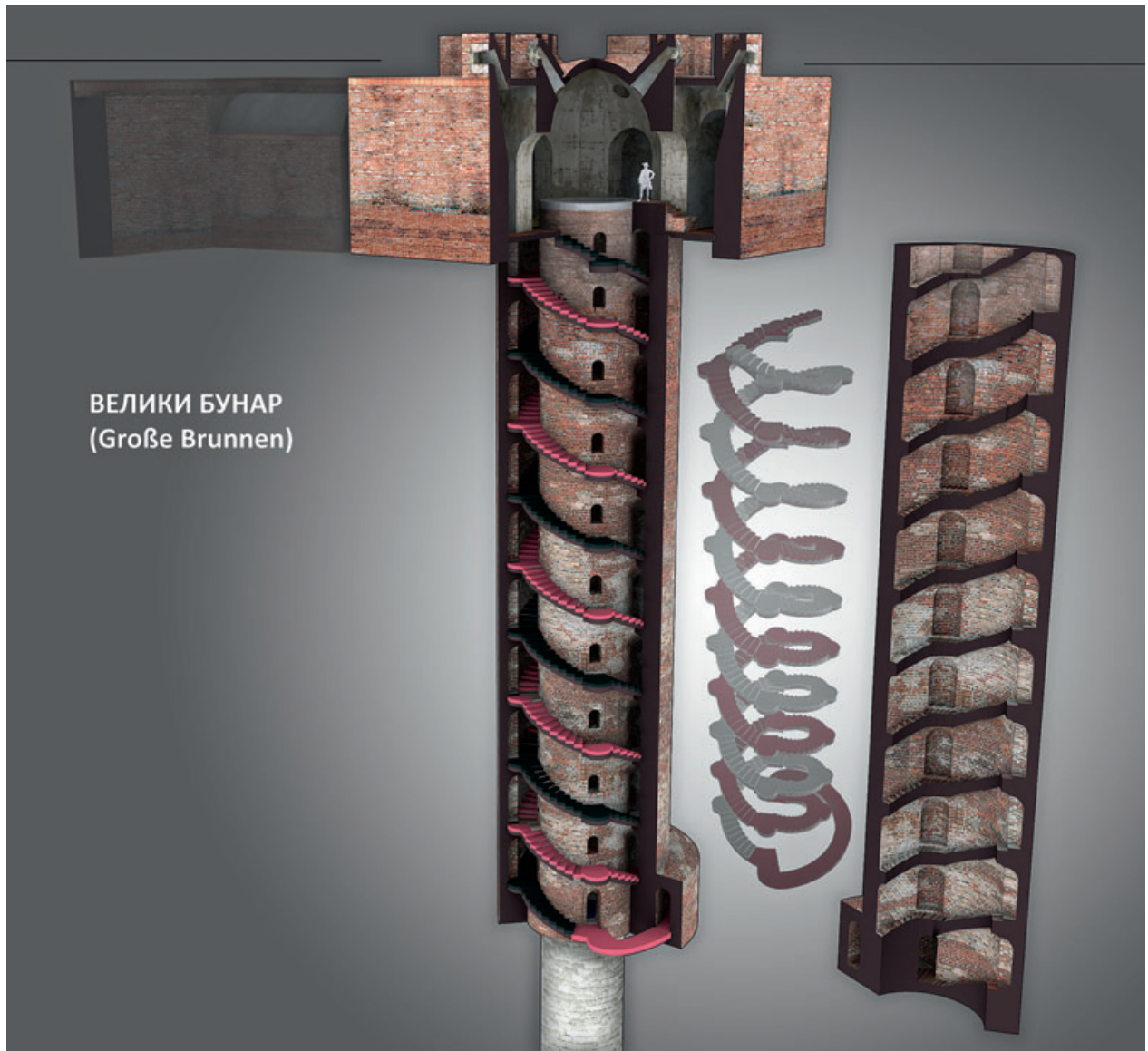
За Велики бунар није довољно рећи само то да је тврђавска инсталација. Полазни концепт овог водозахвата јесте тврђавски гарнизони (не јавни) бунар, уског профила и велике дубине, са зиданим степенишним трактом на две мимоилазне хеликоидне траке. Циљана намена бунара била је црпљење воде са претпостављеног извора на већој дубини у београдској (калемегданској) стени без инсталирања икаквог механизма за извлачење воде и без нападања евентуалног водоводног развода у Горњем граду. С обзиром на то да је реч о гарнизону бунару, предвиђено је извлачење воде употребом људске радне снаге у редовним интервалима и по потреби. По свој прилици, ископавању бунара приступило се врло самоувере-

но, без икаквих пробних бушотина којима би се доказало постојање воде у стенској маси *џашимајданској миоценској сируда*. На то указује одабрано место за копање Великог бунара у најзаклоњенијем делу Горњег града, добро заштићено бастионираним бедемима од бомбардовања. Уз то, његов улаз је за неколико метара нижи у односу на плато Горњег града, будући да се налази у некадашњем опкопу око замка деспота Стефана Лазаревића. И други хидротехнички захват, чесма Мехмед-паше Соколовића,¹⁵ такође се налази у истом рову, у његовом источном делу, јер је на том месту ниска нивелета дна средњовековног рова одговарала гравитационом паду потребном за довод воде кроз Теразијски канал.

Бунар се структурално састоји из три дела: сутеренског улаза, са јаком кровном конструкцијом као заштитом од бомбардовања, горњег ширег бунарског окна, са степенишним спиралним ходницима и доњег, ужег цилиндричног резервоара (сл. 50). Грађевински структурални елементи који су обједињени у изградњи Великог бунара примењивани су, у различитим издањима, и на другим великим бунарима и грађевинама у Европи, али таквих примера нема много. Порекло концепта тврђавског дубоког бунара са спиралним степеништем, које омогућава функционалан приступ до воде на великој дубини, не сеже дубље у прошлост од зрелог средњег века. Први и најстарији такав бунар, чувени *‘Бир Јусуф’ (Bir Yusuf* – „Бунар Јосифа“, или Саладинов бунар) – саграђен је ван Европе и то у Каирској цитадели султана Саладина (Salah ad-Din, 1169–1193), у склопу великих фортификационих радова на зидању нове Каирске тврђаве, започетих 1176. године.¹⁶ За њим следе два италијанска дубока зденца – чувенији у Орвијету (*Pozzo di San Patrizio*), саграђен у периоду 1527–1537. године, и нешто каснији торински Цистерноне (*Il Pozzo Grande*

¹⁵ Поповић М., *Чесма Мехмед-паше Соколовића*, 71–83.

¹⁶ Lyster, *The Citadel of Cairo*, 5–7.

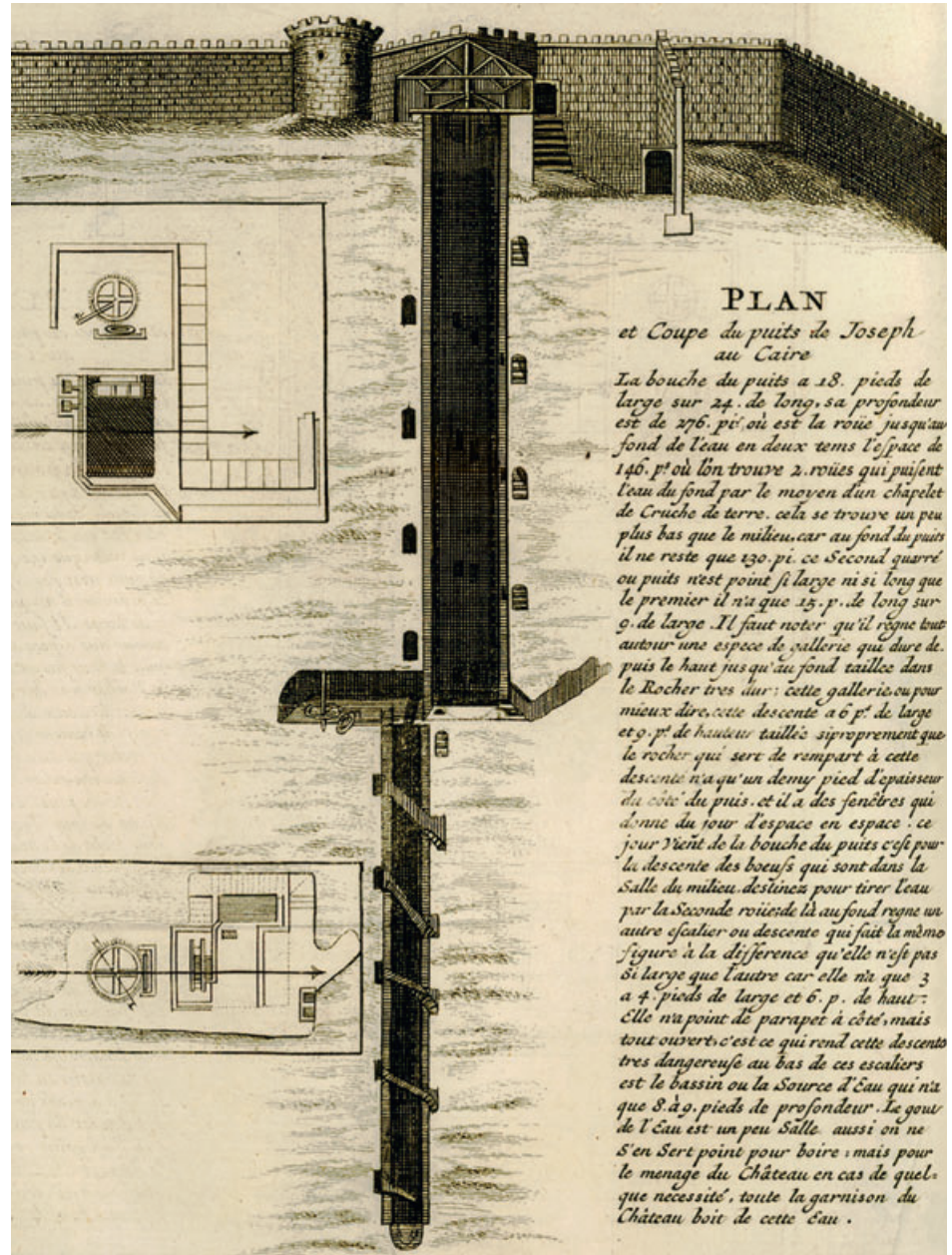

Сл. 50. Пресек Великог бунара Београдске тврђаве
(аутор: арх. Владан Здравковић, 2019.)

della Cittadella di Torino), изграђен у средишту Торинске цитаделе између 1565. и 1567. године.¹⁷ Саладинов бунар, ремек-дело исламског хидроинжењерства, сигурно је оставио јак утисак на савременике. Разлог за то што такву инсталацију не налазимо више у исламским градовима а и за то што постоји само неколико много каснијих примера у

Европи, лежи не толико у сложености посла и примењеној технологији извлачења воде колико у реткој топографско-хидролошкој ситуацији, особеној за брег Мукатам на чијем изданку је саграђена Каирска тврђава. Такође, налажење извора свеже воде довољне издашности да оправда велике напоре уложене у дубоке стенске ископе било

¹⁷ Bearzi, Bearzi, *Architettura degli impianti*, 93.

Сл. 51. Пол Лукас,
Приказ Јосифовог
бунара (Бир Јусуф) у
Саладиновој тврђави
у Каиру, 1720.

([http://eng.travelogues.gr/
item.php?view=4538](http://eng.travelogues.gr/item.php?view=4538))

је у свим временима велики изазов, па се неретко код бунара малих водних капацитета прибегавало планирању додатних сливних односно сабирних површина.

Од набројана четири дубока бунара која чине типску групу, управо најстарији од њих, Саладинов бунар у Каиру, предњачи у готово свим аспектима – од квалитета ископа и уређења силаза до веома ефикасне једноставне технологије извлачења воде, као и при-

кључења бунара на иригациони разводни систем у цитадели. У делти Нила и у области Мајрут је кроз целу антику усавршавано и коначно устаљено умеће управљања свежом водом у полупустињским условима. То је остварено, пре свега, склапањем више техничких елемената у један механизам, као што је било примењено код античких бунарских кастелума у широј околини Александрије који су обједињавали прастаре сакије (*sakiyas*)

Сл. 52. Хоризонтални точак сакије на Саладиновом бунару (Бир Јусуф) у цитадели Каира (Универзитет Калифорније, Колекција Кистоун, Музеј фотографије Калифорније, <https://calisphere.org/item/ark:/13030/kt8489r2bo/>)

– долапе и норије, инсталиране над бунари-ма, и резервоаре за постизање гравитационог притиска за даљи развод воде, углавном за напајање јавних купатила.¹⁸ Сакије и бунари са цистернама били су главни метод обезбеђења залиха воде у области Мареоти-

са, па стога не изненађује инсталирање чак две сакије које су покретала два тима од по три упрегнута вола на Саладиновом бунару (сл. 51). Доња сакија је била постављена на приближној половини укупне дубине бунара (87 m) и та доња станица је црпла воду затвореним низом посуда које су пресипале садржај у резервоар на истом нивоу на ком су волови окретали точак сакије. Из тог резервоара је површинска сакија на исти начин извучила воду на површину и тако напајала тврђавски водовод (сл. 52). Шире спирално степениште омогућавало је довођење волова до доње сакије, док је уже, такође завојито степениште омогућавало силазак до саме воде.¹⁹ Међутим, ни тај подухват није прошао без изненађења на самом крају ископа, јер је вода која се експлоатисала била сланкаста, што је и довело до инсталирања водених точкова – норија на бедеме на обали Нила који су пребацивали речну воду у систем аквадукта, док је бунар остао као осигурање мање квалитетне воде у временима кризе.²⁰

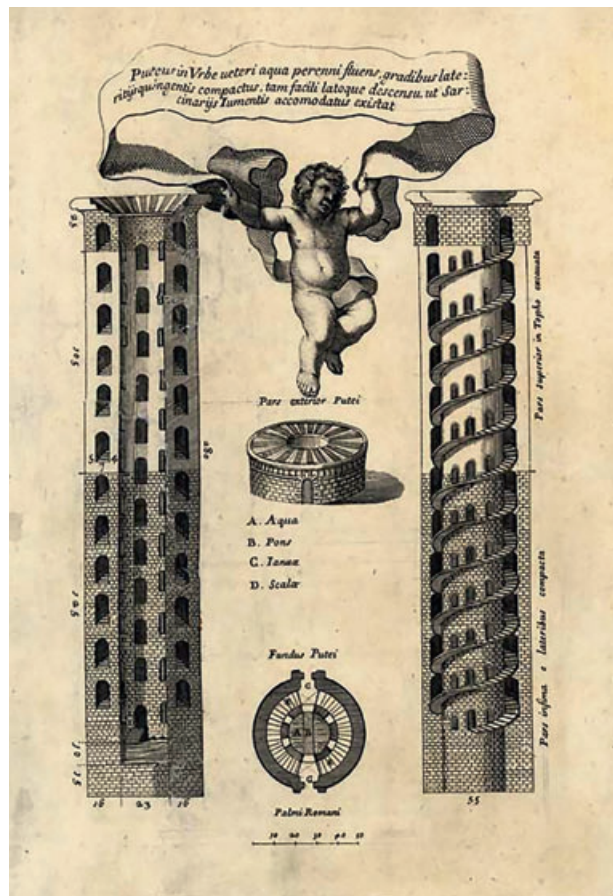
Три и по века касније Фирентинац Антонио Сангало Млађи започиње, а након десет година и довршава, велики јавни бунар у граду на стени, Орвијету (сл. 53). Међу хришћанима на западу средњовековне Европе кружиле су вести о Саладиновом бунару свакако веома рано, иако они нису имали приступ цитадели сигурно бар до XVI века.²¹ Сигурно је да се много раније од познатих извештаја о Каиру ходочасника Брокардија у Италији знало о каирском бунару у који се уводе волови, али је питање како је то схваћено од ренесансних иноватора, јер ни

¹⁸ Боље планирани механизми су имали норије – точкове већих пречника, које су покретале сакије на воловску вучу, као на кастелуму у Великом двојном купатилу (*Der Große Doppelbad*) и палати у Абу Мини. Планови 37, 38 и 39: Oleson, *Greek and Roman Mechanical Water-Lifting Devices*.

¹⁹ Завојито степениште које је целом висином омотавало правоугаона бунарска окна дало је и друго име бунару – „Пужев (Спирални) бунар” (*Bir Al-Halazun*), уп. Lyster, *The Citadel of Cairo*, 6.

²⁰ На западу је дуго негирано арапско инжењерство Каирског бунара уз тврдње да је инсталација саграђена у антици, Brewster, *The Edinburgh Encyclopaedia*, 213–214.

²¹ Могуће је да су прве вести пристигле управо од шпанског путописца Ибн Јубаира, који је 1183. године сведочио о „небројено много заробљених крсташа” који су копали ров око цитаделе, али и преко каснијих извештаја попут путописа Пелегрини Брокардија, који је боравио на ходочашћу у Светој земљи путујући преко Египта 1556. године, Misra, *Alexandria, Egypt*, 271–276.

Сл. 53. Тврђавски бунар у Орвијету – поглед ка води у дну сувог окна омотаног степенишним завојницама (<http://www.inorvieto.it/pozzo-di-san-patrizio/>)

Сл. 54. Филип Буонани, Изглед и пресек Тврђавског бунара у Орвијету, 1699. (Orvieto, 42–43)

у Орвијету ни у Торину бунари нису саграђени са било каквим механизмом који би заменио људски рад односно учинио извлачење воде ефикаснијим.

На копање великог јавног бунара у Орвијету Сангало Млађи се одлучио након ресторације древног бунара на другом крају града, бунара Каво (*Pozzo della Cava*), који, због мале издашности и отежаног прилаза, није пружао градској популацији сигурност у водоснабдевању у кризним временима. Радови на ископу цилиндричног окна ‘Твр-

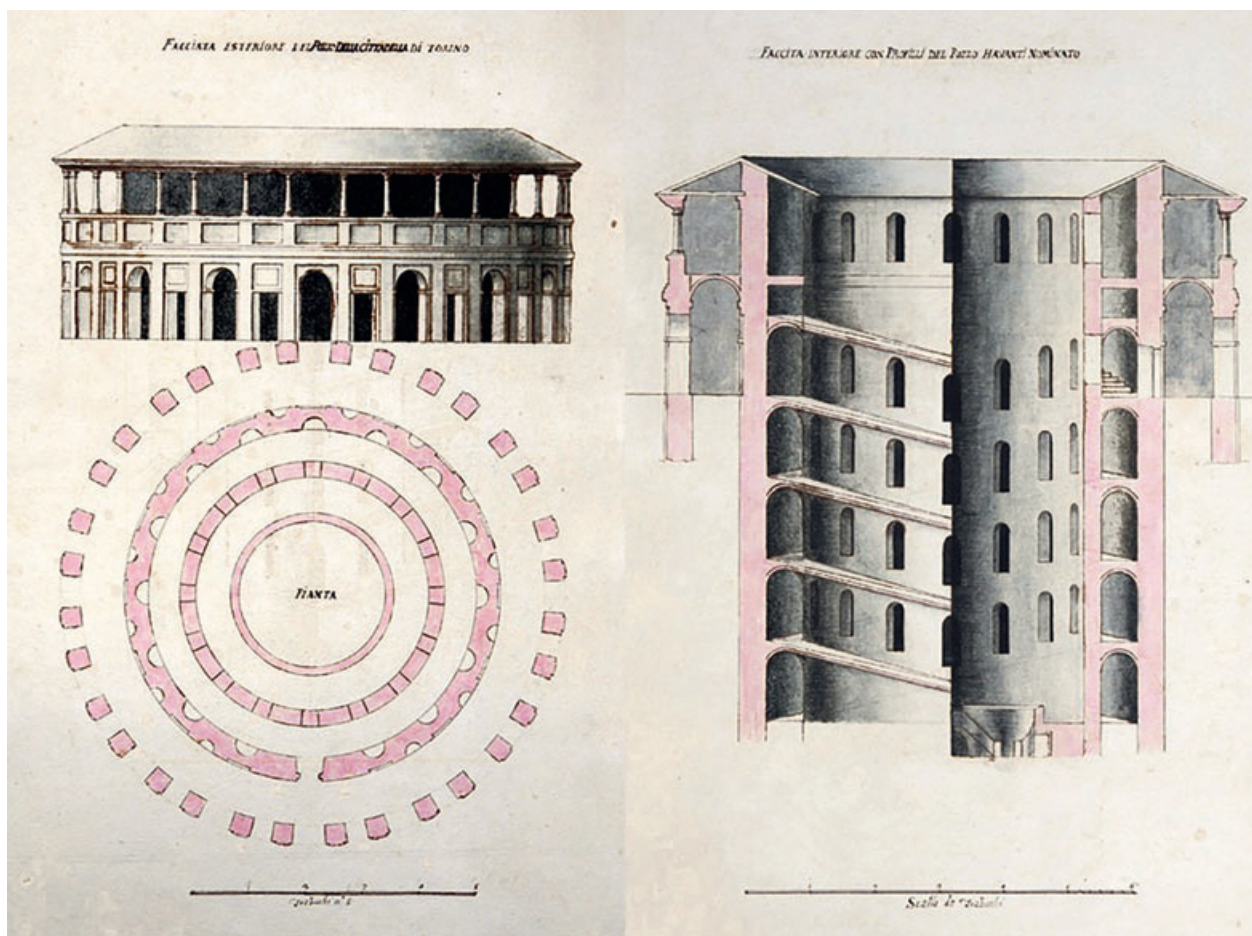
ђавског бунара’ (први назив Сангаловог бунара је *Pozzo della Rocca*), спољног пречника 13 m и дубине око 54 m, у стенској маси која се претежно састојала од меког туфа, отпочели су тек након хидрогеолошких испитивања места на ком се може достићи глиновити слој са воденом жилком.²² Две мимоилазне хеликоидне рампе омогућавале су приступ товарним животињама помоћу којих је захваћена вода изношена и дистрибуирана по граду (сл. 54). Сангалов концепт је у свему средњовековни, али је промишљен на начин

²² Riccetti, *Antonio da Sangallo il Giovane in Orvieto*, 76–85.

да одговори на потребе Орвијета за водом и безбедношћу становника на стеновитом платоу у случају блокирања града. Грађевина над улазом у бунар, звана *Бока*, остављена је отворена према небу, чиме је обезбеђено не само допуњавање количине воде у резервоару у време киша него и увођење природног светла у доње делове окна. Саме хеликоидне рампе пројектоване су мимоилазно, како би се остварио једносмеран непрекинут ход током силаска у бунар и изласка из њега. Приступ воденој површини ради ручног захватања воде у потпуности је средњовековни и подсећа на познате архитектонски уређене градске фонтане и појила средњо-

вековне Сијене – *fonti* и *guazzatoi*,²³ наткривене басене воде који су подлежали строго контролисаном режиму коришћења.

Тридесет година након изградње Сангаловог бунара, војни инжењер из Урбина, Франческо Пачото (Francesco Paciotto), следећи исти концепт, у торинској цитадели гради унеколико напреднију инсталацију, по карактеру искључиво војну, а по налогу Емануела Филиберта, грофа од Савоје, који је Торино прогласио својом престоницом 1559. године. Суво окно бунара – цистерне (сл. 55) нешто је шире него у Орвијету (пречник: 11,3 m, дубина: 22 m) и омотано је удобнијим рампама за довођење парова коња до

Сл. 55. Морело, Елевација Тврђавског бунара у цитадели Торина (Pozzo Grande della Cittadella)

(Институт историје и културе *Оружје џенија Рима*, сиг. ВВ.ІСО.951/Д.8858.

<http://www.museotorino.it/view/s/ca7f360517df46928fdaa89895a8fc36>)

појила и њихово извођење другом хеликоидном рампом.²⁴ Допуна захваћене воде омогућена је изградњом двоспратне зграде над *боком* бунара, чији је средишњи део отворен ка небу.

Маркантна улазна грађевина, чије су просторије коришћене за складиштење ратног материјала, била је изложена артиљеријским нападима приликом свих опсада Торина, тако да је бунар страдао више пута, а највише је разорен, као и сама цитадела, у експлозији 78 тона барута 1698. године. Бунарска зграда је била изложена нападима јер се налазила у самом средишту цитаделе, на сред Трга од оружја (*Piazza d'Armi*), применом начела геометријске симетрије звездолике цитаделе уместо правила војне доктрине. Пошто је била лака мета за артиљеријске нападе, а при томе није пружала адекватну заштиту бунару, улазна грађевина није обновљена након опсаде 1706. године.²⁵

Насупрот ренесансним бунарима са силазним рампама у Италији, маршал Вобан види бунаре као незаобилазне ресурсне инсталације које су део већег, прорачунатог система водоснабдевања у бастионираним тврђавама и браћеним градовима током XVII века. Вобан не уводи технолошку револуцију у начину коришћења бунара, али, од примера до примера, бунари који су у складу с планираним водоснабдевачким пројектом главног војног инжењера саграђени од стране Вобанових *фонџанијера*, осмишљени су рационално, а понеки, као онај у Лонгвију, и ингаенизно. Тзв. Опсадни бунар у Лонгвију (1679–1690), иако смештен по ренесансном обичају у центар насеља

у бедемима, у средиште трга *Place d'Armes*, попут торинског Цистернонеа, био је необично добро заштићен затвореном кружном бунарском зградом од бомбардовања. Овај прави бункер над бунаром (са зидовима дебљине 2,55 m) издржао је све артиљеријске нападе, укључујући и тешка бомбардовања у Првом и Другом светском рату.

Као и у већини осталих великих бунара у Француској, метод извлачења воде се традиционално ослањао на људску снагу и употребу великих точкова, тзв. веверичјих крлетки (*cage d'écureuil*) (сл. 49), у којима су један или два члана посаде, послужилаца бунара, ходајући намотавали уже и подизали ведро са водом са велике дубине, у Лонгвију чак 60 m. Други послуживоци су прихватили ведро и напајали водом унутрашња корита – басене, радијално распоређене око бунарског окна, из којих је вода цевима спровођена до славина са спољне стране бунарске зграде. Дакле, ни на бунарима у Лонгвију људска радна снага није замењена напреднијим системом извлачења воде, али је зато укупан систем водоснабдевања ингаенизно осмишљен подземним спровођењем свеже воде и изградњом отпорних заштитних грађевина над бунарским улазима.

Der Große Brunnen у Београдској тврђави

Аутор решења за Велики бунар у Београдској тврђави, који је изграђен почетком XVIII века, морао је у великој мери да буде упознат с наведеним примерима великих

²³ Пројекат за велики бунар у Орвијету поручен је од папе Клементa VII у време када је избегао из Рима у Орвијето 1527. године. Пројекат и почетак радова су свакако Сангалови, али довршавање бунара остварено је тек 1543. године, у време Павла III и под надзором Ђованија Батисте да Кортонеа и Симона Моска, фирентинских архитеката и скулптора, Ray, *Seven Partly Underground Rooms and Buildings*, 19.

²⁴ Референтни планови Торинског бунара (Pozzo Grande della Cittadella) јесу гравире Морела (Michelangelo Morello, in *Theatrum Statuum Regiae Celsitudinis Sabaudiae Ducis, I, Amstelodami, Blaeu, 1682. Collezione Simeom, N 1*), приложене у: Manzo, Peirone, *I GIORNI DELL'ASSEDIO*, 6; измењено стање исти аутор бележи на: Michel Angelo Morello, *Facciata esteriore del Pozzo della Cittadella di Torino / Facciata interiore con Profili del Pozzo havanti nominato, Istituto Storico e di Cultura dell'Arma del Genio di Roma, BB.ICO.951/D.8858.*

²⁵ Gariglio, *1706, l'assedio di Torino*, 176–178.

тврђавских зденаца, као и са методама ископа бунарских окана. По самом концепту Великог бунара у Горњем граду Београдске тврђаве, јасно је да је аутор изашао у сусрет и безбедносним захтевима, јер је над улазом у бунар подигнута снажна заштитна грађевина, детаљ који препознајемо у Вобановој свеобухватној војној доктрини и на примеру Лонгвија (сл. 56). Саме методе ископа бунара нису се значајније разликовале од земље до земље и зависиле су првенствено од терена и састава земљишта у којем се врши ископ, а онда и од расположиве обучене радне снаге.²⁶ До времена изградње Великог београдског бунара, по свему судећи, овако специјализованим захватима приступало се

организованим логистичким мерама, у првом реду окупљањем радне јединице која ће извести радове. Разложно је, бар када је у питању ископавање бунара у Горњем граду, извести закључак да су га радили исти мајстори и пионири који су изградили Велики барутни магацин у Доњем граду у време мајора Сулија, јер је код обе инсталације реч о ископу стенске подлоге. Састав овакве радне јединице морао је јако наликовати тиму француских фонтанијера који је окупљао специјализоване мајсторе. То су: копачи стена (*rocteur*), мајстори – тесари (*le charpentier*) за постављање скела, кружних разупирача (*pleyons*) и оплата, каменоресци (*tailleurs de pierres*) за израду тесане камене

Сл. 56. Велики бунар у Београдској тврђави – радна платформа над сувим окном у заштитној улазној грађевини (ЈП „Београдска тврђава”)

грађе и специјализованих профила и зидари у камену (*maçons*) и опеци, и на крају копачи бунара односно бунарције (*le puitier ou puisatier*), који су били задужени за радове на потопљеном окну бунара. Војни инжењер је спроводио организацију радова и надзор над њима, а о његовим надлежностима и задацима нешто више говори Белидор у свом трактату *О инжењерској науци у организацији фортификационих и грађевинских радова*, из 1729. године, у којем преноси Вобанове инструкције за рад инжењера.²⁷

Техника бунарског ископа описана је у више трактата и у каснијим временима, јер се начин ископа није битније мењао када је реч о вертикалним окнима уских профила. Опасности које су вребале раднике биле су исте и у средњем веку и у каснијим временима и углавном су се односиле на сталну претњу од обрушавања зидова окна, емболије и акумулације отровних испарења и гасова.²⁸ Копачи и радници који су спуштани на најнижи ниво бунарског резервоара током ископа морали су да буду обезбеђени конопцима и лествицама од конопа ради брзог извлачења у случају повећане концентрације штетних испарења, за шта је по правилу једини индикатор било гашење пламена свећа које су уносили у окно са собом. Да би се обезбедио стални проток ваздуха у дубоким и уским ископима, прибегавало се инсталирању цевног канала дуж вертикале окна, где се паљењем ватре на једном крају одвода постизала разлика у притисцима која је омогућавала струјање ваздуха како би се избегла асфиксија (*anoxic asphyxia*).

Најистакнутија одлика београдског бунара јесте двојно спирално степениште омо-

тано око сувог горњег бунарског окна, које је омогућавало једносмерно континуално кретање до резервоара са водом и излазак из бунара (сл. 57). Како је укупна бунарска инсталација осмишљена искључиво као водозахват намењен потребама војног гарнизона Београдске тврђаве, дакле не за јавну цивилну употребу, Велики бунар по изворном концепту није био опремљен механизмима за извлачење воде који би олакшали његово коришћење и повећали ефикасност црпљења. Пројектант је сигурно обавио прорачун извлачења воде употребом људске радне снаге, односно војних јединица, које су очигледно оваквим трупним активностима за кратко време обезбеђивале довољне количине свеже воде. У ту сврху су и изграђена два спирална степенишна тракта, употребом геометрије двоструких мимоилазних хеликоидних завојница, како би се омогућио једносмеран ход до воде и ка излазу из бунара за војнике који су износили ведре са водом (сл. 58). Хеликоидна мимоилазна степеништа нису била непозната у Европи у време изградње бунара у Горњем граду и управо њихова примена на једној војној хидротехничкој инсталацији указује на високо образовање пројектанта. Хеликоидна завојита степеништа су у централној Европи први пут употребљена у време високе готике у катедрали (цркви Св. Елизабете) у Кошицама (*Kassa*, 1430–1440) и мање позната у Грацу (*Die Grazer Burg Doppelwendeltreppe*, 1499–1500), са основном наменом омогућавања протока ходочасника у катедрали и раздвајања друштвених слојева ради избегавања сусрета аристократије и грађанства у замку у Грацу.

²⁶ Метода поткопавања озиданог цилиндра користила се код дубљих бунара у меком и растреситом земљишту и ту је од великог значаја било искуство и пројектанта и мајстора на обезбеђењу радова од урушавања, што је често био велики изазов у пракси када се не спроводе пробна гео-хидротехничка сондирања тла. Метод је остао у употреби и данас – поткопава се први бетонски цилиндар који чини тзв. нож, Војиновић, *Техничар*, 606–607. Белидор, у поглављу о цистернама и бунарима, сврстава овакве бунаре у *Puits forés* – бушотинске бунаре, јер се метод ископа може применити само код меких земљишта, али не разматра проблематику тзв. Великих бунара (*Grand Puits*), De Belidor, *La science des ingénieurs*, 82.

²⁷ Ibidem, 35.

²⁸ Debauve, *Procédés et matériaux de construction*, 289–361.

Сл. 57, 58. Велики бунар – суво окно и спирални степенишни ходник (ЈП „Београдска тврђава”)

Најпознатија употреба двоструког степенишног хеликоида јесте степениште у дворцу Шамбор (Chambord), саграђеном почетком XVI века, које се често приписује Леонарду да Винчију, највише због његових крокија дуплог хеликоида за примену у ренесансним фортификацијама. Међутим, и други иноватори из епохе препорода такође су експериментисали са завојитим степенишним трактovima, а међу њима је можда најважнији Донато Браманте, чија је једнострука спирална хеликоидна рампа, изграђена 1505. године у палати папе Иноћенти-

ја VIII, вероватно инспирисала Сангала да примени двоструки хеликоид на бунару у Орвијету.²⁹

Коначни дизајн Великог бунара у Београду могао је да буде састављен тек пошто је добијен одговор на питање на којој дубини се налази водена жила. Та информација је била неопходна пре свега ради умањења напора на ископу ширег горњег бунарског окна са степеништима, које највероватније није одмах ископано у данашњем волумену. Непријатно изненађење за градитеље бунара био је изостанак проналаска воденог изда-

²⁹ Riccetti, *Antonio da Sangallo il Giovane in Orvieto*, 76 – приложен је оригинални Сангалов кроки хеликоидне овојнице: б. *Antonio da Sangallo il Giovane, Pozzo della Rocca o di S. Patrizio, ca 1528. Firenze, Uffizi, 1242 Ar.*

Сл. 59. Потопљено доње бунарско окно у функцији цистерне (ЈП „Београдска тврђава“)

на, иако је уже доње бунарско окно већ досезало преко 60 m дубине од горњег улаза, односно око 10 m ниже од обале Саве (сл. 59).³⁰ Евидентирани бочни канал који је започет на педесетом метру, како би недоста-так извора на дну бунара био надомештен уливом савске воде, није завршен, по неким истраживачима услед лошег земљишног састава, а још вероватније зато што се бунарски резервоар почео пунити водом која се кроз пукотине стенске масе сливала са врха,

тзв. београдског гребена. Процеђена вода се на тај начин сабирала у резервоару бунара, који је тиме добио улогу цистерне. Водени стуб у потопљеном окну бунара – цистерне је очигледно осцилирао по висини, односно по количини воде током године, што је градитељима стварало додатне проблеме.

Изградња двоструког спиралног степеништа је, по свему судећи, спроведена одмах пошто се висина воденог стуба усталила на 25 m висине (кота 73,12), што указује на то да градитељи нису очекивали његову значајнију флукуацију од пролећа до јесени. Међутим, висок прилив воде током кишних месеци и пролећних отапања снега условавао је повећање висине воденог стуба, који је тако потапао готово трећину висине горњег бунарског окна са степеништима, онемогућавајући употребу спиралне комуникације по изворној замисли. Ти сезонски повећани приливи воде у бунарским окнима натерали су 1731. године инжењере на инсталирање механизма за извлачење воде,³¹ који је омогућио да се ниво воде одржава у дну степеништа. Вишак воде извучен црп-кама делом је складиштен у резервоару саграђеном уз улаз у бунар. Та комора је сасвим сигурно претрпела извесне преправке након искуства у коришћењу пре и после инсталирања црпки, када је и прилив извучене воде постао већи.

Инсталација пумпе 1731. године

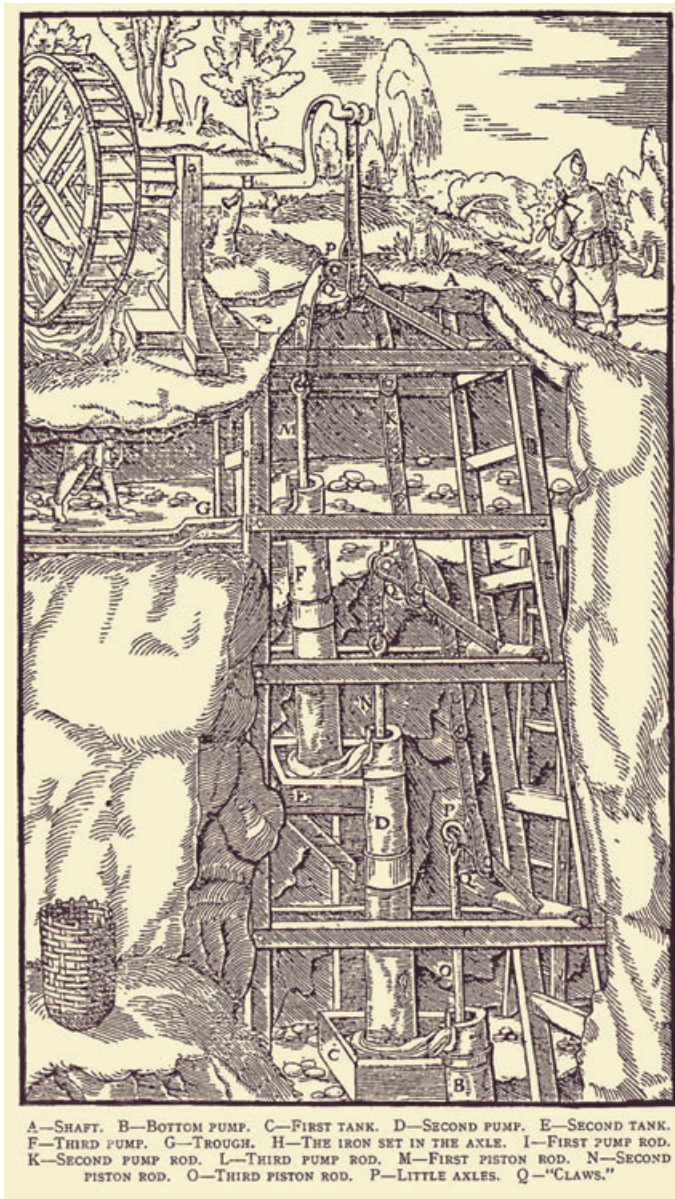
Прецизни подаци о инсталираној црпки на Великом бунару нису до данас још установљени, али постоје јаке индиције о каквом механизму је реч, нарочито након откривања нацрта једне такве инсталације у Библиотеци Матице српске.³² Иако се нацрт односи на пумпе које се инсталирају у дубоким

³⁰ Поповић М., *Београдска тврђава* (прво издање), 169, сл. 63.

³¹ М. Поповић цитира Т. С. Виловског, Београд 1717–39, 343, Ратни архив у Бечу, НКР, 1731. децембар 612 Р. Ех., в. Поповић М., *Велики бунар Београдске тврђаве*, 31–37.

³² Ibidem, 20.

бунарима, дакле није прецизирано да је инсталација била предвиђена за београдски или неки други бунар, реч је о клипним пумпама које су превасходно коришћене у Европи од XVII века надаље за дренарање подземних вода у рудницима западне Европе. Раширена употреба овог система почиње од чувеног трактата Георгија Агриколе о пумпама и рударским радовима,³³ у којем је тај иноватор предложио усавршену верзију ан-

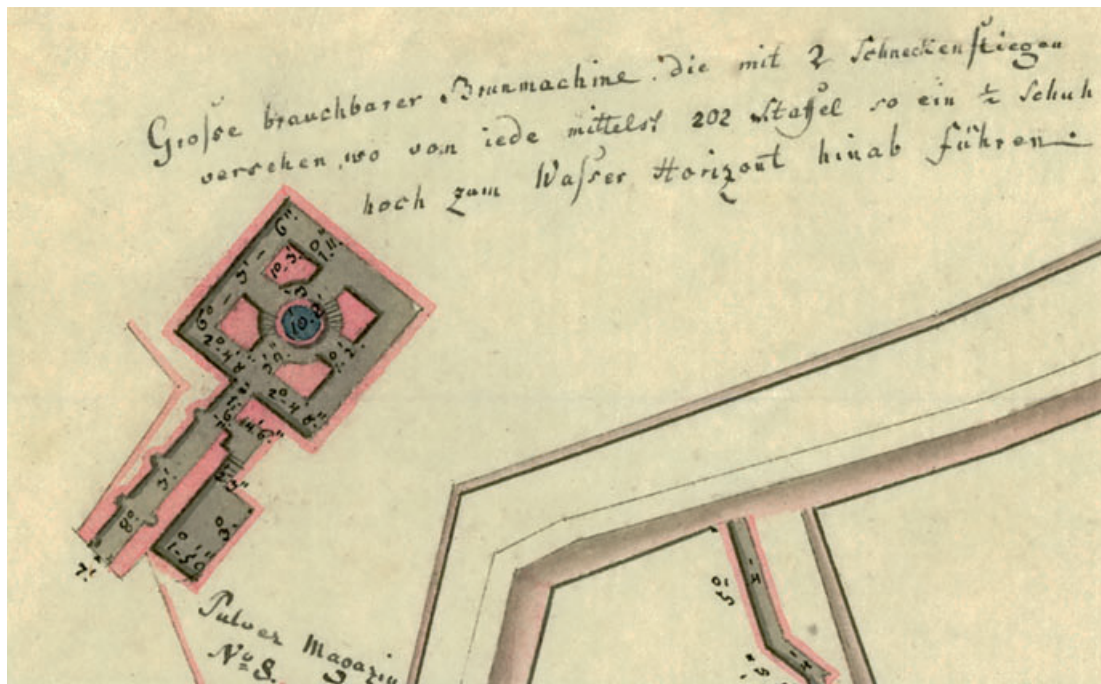

Сл. 60. Агриколина клипна дренажна пумпа, тип 7 (Agricola, *De re metallica*, 185–189)

тичке Ктесибијеве клипне пумпе као решење за тада горући проблем који су у рударењу стварале подземне воде (сл. 60). Рудници у Француској, немачким кнежевинама и у Аустрији³⁴ били су релативно брзо опремљени овом иновацијом, која се с временом развила у сложене системе галеријског дренарања рудника, чак и са механичким погоном на полуге који се напајао кинетичком енергијом водотока (*Stagenkunst*) са већих удаљености. Такви системи галеријских црпки били су доста непоуздани услед честих кварова, јер су се у употреби дуго задржале дрвене цеви. Управо средином XVIII века, Агриколине рударске пумпе смењују усавршене клипне пумпе са металним цевима и арматуром.

Пумпни механизам постављен на Великом бунару у Београдској тврђави 1731. године спадао је стога највероватније у групу унеколико модификованих дренажних рударских постројења која су у основи следила основни антички концепт Ктесибија (и касније Херона), са упареним цевима у којима су клипови подизали воду не више од 24 стопе, тј. око 6 m,³⁵ колико је обично износила и висина рударске галерије. Из тога произилази да је механизам у београдском бунару имао најмање пет етажа на којима су се налазили контејнери са водом а из којих је она извлачена с једне на другу етажу. Погонска снага је и овом приликом била људска. Такође, с обзиром на рани датум инсталације пумпе (1731), врло је извесно да је црпка у Великом бунару имала дрвене цеви и поједине металне (бронзане) делове арматуре, па је у том случају механизам морао да буде у раду готово непрекидно, јер приликом дужих прекида протока воде дрвене цеви мењају профил, што изискује њихову замену.

Употреба овог механизма, међутим, није дуго потрајала, јер је Београд, као и цела виртембершка Србија, изгубљен већ 1737. године. Мало је вероватно да је пумпа остављена на коришћење турској посади Тврђаве након њеног планског рушења по мировном уговору, иако међу сачуваним грађевинама

Сл. 61. Основа Великог бунара – детаљ са плана партера тврђаве из 1789. године (Ратни архив у Бечу, сиг. G I b 40-3)

на плану порушених структура видимо и Велики бунар.³⁶ Након Лаудоновог освајања Београда 1789. године, на плану тада затечених фортификација уцртан је и план Великог бунара, са уписаним објашњењем да је реч о употребљивом бунару са спирал-

ним степеништима, али без икаквог помена пумпе (сл. 61).³⁷ У светлу добро разведене водоводне мреже османског Београда, у којој је једна издашна грана теразијском трасом спроведена до чесме Мехмед-паше Соколовића, Велики бунар је остао секундарни

³³ Последња два типа Агриколиних пумпи, означених као VII и VIII, одговарала би рударским пумпама покретаним *сѡαιενκунсѡиом* у рудницама западне Европе и црпкама инсталираним на Великом бунару у Београду, Agricola, *De re metallica*, 184–187.

³⁴ Технологија *сѡαιенкунсѡи* први пут је уведена у немачком рударском региону Ерцгебирге, на граници Бохемије и Саксоније, у периоду 1550–1565. године, највише из потребе да се рударење и експлоатација са плитких копова коначно преусмери на дубоке ископе које је ометала подземна вода, Kitsikopoulos, *Innovation and Technological Diffusion*, 55–57.

³⁵ Agricola, *De re metallica*, 184.

³⁶ На перспективном приказу организованог рушења београдске бастионе трасе бунар је означен као „*der Große Brunnen*“. Приказ у целини је насловљен: „*Grund-Riß der rafsirten Stadt Belgrad mit der außwechsluns Cormonio dasß Röm. Kaifferrh: und Turkifchen- Groß Boltſchaffters*“ и датован у јун 1740. године, Музеј града Београда, план 146V4.

³⁷ Превод овог објашњења Великог бунара са плана из 1789. године (план приземља Београдске тврђаве, „*Souterains Plan: Von der Festung Belgrad, wie sich solche nach der Einnahme den 8ten October 789 vorgefungen haben*“, KAW) сачинили су, на молбу аутора, експерти из управе града Беча и Бечког водовода (Vienna City Administration, Vienna Water Works), Ing. Gerald Strof, Johann Schwungfeld, Thomas Hubmer, Christoph Turecek, током марта/априла 2018. године, и он гласи (са приложеним коментарима): „*The big useful well (no machine but the description of a building surrounding the well) with 2 screwstairs (because of the circular running), with 202 stairs (for „Staffel“ as in doorsill or threshold) of 1/2 Schuh (~ 15,8 cm) height going down to the waterhorizon of the well.*“ (*Große brauchbarer Brunnenmaschine = Der große Brunnen (heute würde man Brunnenfassung dazu sagen, also das Gebäude um den Brunnen – offenbar Freispiegelbrunnen mit Grundwasser) Die mit 2 Schneckenstiegen versehen, wovon jede mittelst 202 Staffeln so ein 1/2 Schuh hoch = Also spiralförmig um den Brunnen herum 2 Stiegen mit 202 Stufen etwa 15,8 cm hoch (überwindet also ca. 3,2 meter in die Tiefe). Zum Wasserhorizont hinab führen = also zur Ebene des Wasserspiegels.*)

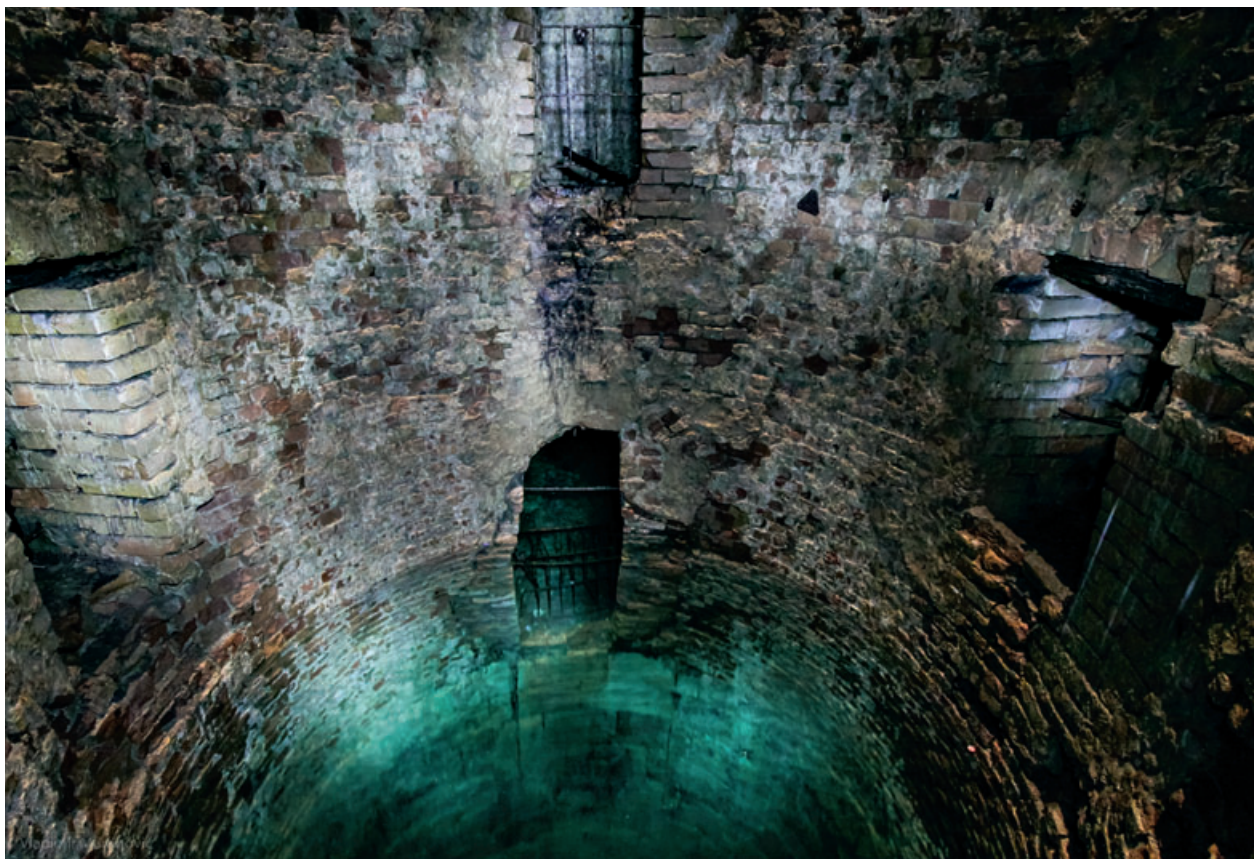
извор пијаће воде у Горњем граду, у већој или мањој мери у употреби и у каснијим временима. Након 1739. године ниједан механизам за извлачење воде није био више инсталиран, али ова војна инсталација никада није напуштена ни од једне војне власти, све док је Београдска тврђава имала активан војни карактер.

Завршна оцена

Велики бунар у београдском Горњем граду, грађен током 1718–1731. године, по свом изворном концепту спада у малу групу раритетних тврђавских дубоких зденаца са уређеним приступом воденој површини. Настао почетком XVIII века, концепт ове хидротехничке инсталације није више нигде био

поновљен, и то можда највише из разлога огромног ризика од неналажења водене жиле након улагања великог труда у дубоки стенски ископ. Иако је намена београдског зденца била искључиво војна – обезбеђење довољних залиха свеже воде тврђавском гарнизону у време опсада, пројектант је његовом осмишљавању приступио са одличним познавањем проблематике војних тврђавских бунара у Европи XVI и XVII века и с очигледном намером да од утилитарне хидрауличне инсталације створи престижан егземплар војне архитектуре у Европи.

Иновативност концепта Великог бунара огледа се првенствено у употреби спиралних хеликоидних степенишних комуникација ка воденој површини у дну бунара и даље ка излазу, дакле концепта мимоилазног једносмерног кретања, који је већ одавно био

Сл. 62. Изглед сувог окна Великог бунара у Горњем граду Београдске тврђаве (ЈП „Београдска тврђава”)

познат у централној Европи, али такође маестрално примењен и у ренесансној Италији у два чувена велика бунара, у Орвијету и Торину. Хеликоидне рампе у та два бунара замењене су у Београду степенишним уским трактовима довољним за кретање водоноша у колони, што, уз одсуство било каквог механизма за одмену људске снаге и суморну функционалност архитектуре, одаје рационалност војне инжењерије Хабзбурговаца у време турско-аустријских ратова (сл. 62). Ту се домети Великог бунара у Београду и завршавају, јер је намена инсталације била ограничена на секундарни извор воде у кризним временима за војну популацију Тврђаве, без амбиција за напајање Горњег града водоводним системом или осмишља-

вање престижнијих механизма за ефикасније извлачење воде. Клипна пумпа, која је накнадно инсталирана 1731. године, по концепту је морала бити дериват дренажних рударских пумпи које су увелико биле раширене у централној и западној Европи, и тај механизам на људски погон омогућио је посади бунара да одржава ниво воденог стуба у дну степеништа у време сезонског плавења горњег окна. И поред свих невоља које су пратиле његову изградњу, Велики бунар је вредан пример грађевинског подвига не само због великог уложеног напора у ископ окана него и зарад исказане инжењерске храбрости и прихватања ризика у осмишљавању и материјализацији ретког хидрауличног концепта.

МАРИНА ПАВЛОВИЋ

Симболика нараштва профане архитектуре Немачкој Београда

Просторна, визуелна репрезентација никада није имала такав значај као у периоду барока. Архитектура је играла пресудну улогу у исказивању структурних карактеристика апсолутизма стварањем Gesamtkunstwerk-а, подређујући себи све остале гране уметности. Gesamtkunstwerk барокне реконструкције Београда (1717–1739), пројектовањем нове урбане матрице града и објеката унутар ње, требало је да омогући трајно успостављање вредности Хабзбуршке монархије. Барокна архитектура, изникла из контрареформације и апсолутизма, носила је директну поруку и успостављала је, додуше једнострану, комуникацију између сакралних и световних владара и њихових поданика путем дефинисања, усмеравања и обликовања простора – од пејзажа, преко урбаних потежа и планова, до појединачних објеката. Енергија и покрет, динамизам и прожимање простора, облика и различитих грана уметности, уз подређеност високом симбо-

личком значењу и експресији моћи, граде контрадикторну архитектуру барока, која кроз грандиозност, пренатрпаност, раскош и, с друге стране, организованост, усмереност и практичност симболизује основни постулат апсолутистичке власти – централну и неприкосновену моћ.

Већ почетком XX века отпочело је у српској историографији интересовање за кратак али изузетно значајан период барокног развоја Београда. Иако није оставио много материјалних архитектонских трагова, тај период је посредно иницирао урбану матрицу којој се развој града, сто година касније, средином XIX века вратио и на којој и данас почива. Први истраживачи, подстакнути тада још постојећим рушевинама барокних здања, а првенствено „палате Принца Еугена”,¹ дали су свој допринос познавању архитектуре овог периода (Тодор Стефановић Виловски, Феликс Каниц и Милутин Валтровић).² Прикупљањем и тумачењем

¹ Протић, *Одломци за историју*; Шкаламера, *Локације неких знаменитих београдских грађевина*.

² Стефановић Виловски, *Београд, 1717–1739*; Каниц, *Србија*, 28, 53; Валтровић, *Камен темељац једне језуитске цркве*.

архивске грађе бавио се Душан Поповић, док је први осврт на барокну уметност тог периода написао Павле Васић.³ Истраживања Жељка Шкаламера и Марка Поповића⁴ допринела су на систематичан начин тумачењу грађе, убицирању објеката и расветљавању урбаног развоја Београда.

*Београд у Хабзбуршкој монархији,
Хабзбуршка монархија у Београду*

Развој Београда је током његове дуге историје увек био условљен геостратешким положајем, тако да и период барокне реконструкције града није био изузетак. Одмах по потписивању Пожаревачког мира (21. јула 1718), прослављени војсковођа принц Еуген Савојски (Eugen von Savoyen) шаље из свог кампа у Београду писмо Дворском ратном савету (Hofkriegsrat), чији је уједно био председник, у којем истиче значај новоосвојених територија – Баната, Србије и „мале Влашке” и напомиње да оне морају бити подређене Савету и Дворској комори да би се обезбедила сигурност граничног подручја не само од Отоманске империје већ и од претензија угарског племства.⁵ Као седиште Србије Београд је одмах стављен под војну управу са генералом грофом Јосифом Одвијером (Joseph O'Dwyer) на челу. Иако је већ 1719. године Србија добила Администрацију са принцом Александром Виртембершким (Alexander von Württemberg) као гувернером, војна управа је опстала паралелно са цивилном, тако да Београд до 1739. године и поновног преласка у састав Отоманске империје није добио формални статус слободног краљевског града, што је умногоме утицало на успоравање развоја како грађан-

ског друштва, тако и културног и друштвеног живота.

Владавина Хабзбуршке монархије заснивала се пре на сагласју са повлашћеним елитама, племством и црквом, него на спровођењу одлука силом закона. Карло VI (Karl VI) био је наклоњен цркви и веома посвећен поспешивању развоја привреде, под утицајем камералистичког учења, тако да је његово покровитељство било усмерено на дуализам круне и цркве. Иако је трошио веома мало на грађење сопствених палата,⁶ Карло VI се сматра родоначелником империјалног стила, јер је током његове владавине (1711–1740) формиран јединствен и препознатљив визуелни образац познобарокне архитектуре Хабзбуршке монархије путем којег су транспоноване културно-политичке поруке широм царства. Прве величанствене палате, као и цркве, самостани и различити споменици аустријског касног барока потичу из последње декаде XVII века и настали су под утицајем италијанског барока, а дефинисани су пројектима Фишера фон Ерлаха (Johann Fischer von Erlach): Тријумфалном капијом подигнутом у славу Јозефа I (Joseph I) у Бечу (1690) и нереализованим монументалним пројектом за палату Шенбрун (Schönbrunn) (око 1690), да би пројектима Јохана Лукаса фон Хилдебранта (Johann Lucas von Hildebrandt), а потом и Балтазара Ножмана (Balthasar Neumann) интерпретација италијанског барока у комбинацији са елементима француске архитектуре добила сасвим својствен карактер.⁷

Архитектура Београда била је директни одраз политичких и културних стремљења Монархије, која је услед незавидне финансијске ситуације успоставила према новоосвојеним територијама врло прагматичан однос,

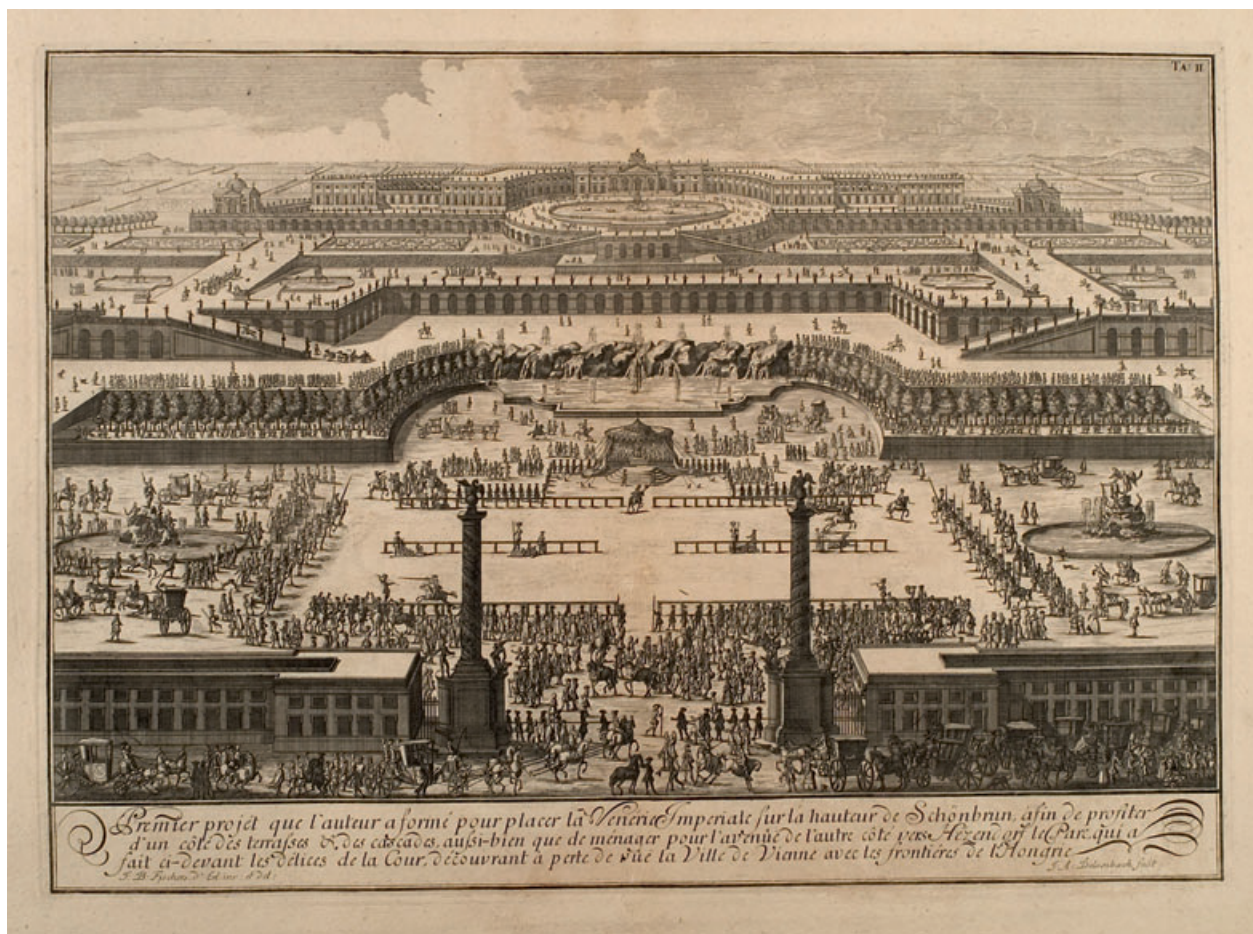
³ Поповић Д., *Грађа за историју Београда*; Васић, *Барок у Београду 1971*.

⁴ Шкаламера, *Локације неких знаменитих београдских грађевина*; Шкаламера, Поповић М., *Урбани развој Дорћола*; Шкаламера, Поповић М., *Најстарија сачувана кућа у Београду*.

⁵ Volkmann, *Die Architektur des 18. Jahrhunderts*, 24–25; Поповић Д., *Београд у XVIII веку*, 41.

⁶ Ingraо, *Habzburška monarhija*, 115.

⁷ Kaufmann, *Court, Cloister, and City*, 283–307.

Сл. 63. Фишер фон Ерлах, Нереализовани пројекат за дворца Шенбрун, 1690.

(публиковано у: Erlach, Bernhard, *Entwurf Einer Historischen Architectur*, 95)

и то не само у војном већ пре свега у економском погледу.⁸ Потреба за економским опоравком условила је да се само шест дана после потписивања мира у Пожаревцу закључи трговински савез са Турцима који је обема државама омогућавао како слободну пловидбу реком, тако и међусобни приступ унутрашњим тржиштима.⁹ Тако је доњи ток Дунава постао главни правац извоза у Османско царство, а Београд је као кључно утврђење према граници са Отоманском им-

перијом несумњиво имао значајну улогу у трговини. Уједно, са војног аспекта, била је неопходна брза изградња савремених утврђења. Реконструкција Београда, која је отпочела одмах по успостављању мира, одвијала се у две етапе:¹⁰ прва је спровођена од 1717. до 1723. године, односно до смењивања мајора Сулија (Sulis), док је друга обележена постављањем Доксата де Мореза (Nicolas Dohat de Moresz) за главног инжењера по захтеву принца Александра (1723). Иако

⁸ Ingraо, *Habsburška monarhija*, 113.

⁹ Ibidem, 130.

¹⁰ Поповић М., *Београдска њерђава* (Друго допуњено издање), 226–243.

је долазак чувеног стручњака требало да поспешује развој Београда, његов план, усвојен и одобрен 1725. године од стране Дворског ратног савета, није изведен у потпуности.¹¹ Централна управа и директна подређеност Београда Дворском ратном савету јесу, с једне стране, донеле убрзану урбанизацију и модернизацију, у функцији деоријентализације града, применом централног финансирања и планске колонизације и изградње, али је, с друге стране, условљеност гломазном и нефункционалном администрацијом, уз приоритет дат војним захтевима и потребама, успоравала природни развој градске структуре. Владавина Карла VI није донела никакве реформе на пољу управе у Монархији, што је условило не само неефикасност и корупцију него и немогућност спровођења одлука на нижим инстанцама.¹²

Недостатак финансијских средстава, додатно умањених проневерама за које се веровало да су чињене, био је главни разлог спорог и непотпуног спровођења плана. Наиме, племство које је било у управи Београда углавном је трошило више него што је поседовало, што није била карактеристика само периферије Царства.¹³

Профана архитектура Немачког Београда

Раскош, карактеристичну за Kaiserstil хабзбуршких градова, у изградњи Београда замениле су строгост и монументалност војних објеката. Пројекат Николе Доксата де Мореза, као и претходни планови рекон-

струкције града, предвиђао је, поред изградње бастioniх фортификација Тврђаве, и уређење града у оквиру нових бедема као и план развоја предграђа изван утврђеног урбаног језгра. Иако је пројектом анулирана постојећа оријентална структура града, задржана је његова основна етничка подела дуж Теразијског гребена на дунавску падину односно Немачки Београд, у претходном периоду резервисан искључиво за турско становништво, и на мали простор савске падине односно Српски Београд.¹⁴

Окосницу урбанистичког планирања града унутар бедема чинила је правилна матрица која се зракасто ширила од Тврђавка спољашњим бедемима и формирала барокне структуре испуњене визуелним реперима дуж осовина, уз осмишљене тргове који се сукцесивно смеђују, успостављајући симболичку градацију простора. Владарску палату у Београду, централну тачку барокног града, персонификовала је монументална касарна подигнута 1726. године.¹⁵ У то здање се након изградње уселио тадашњи гувернер Србије, принц Карл Александар Виртембершки, по којем је касарна и добила име, са своја три батаљона гренадирског пука (сл. 64).¹⁶ Резиденцијално-војно здање, смештено на највећем тргу, доминирало је градом како својом грандиозношћу, тако и позицијом на врху Теразијског гребена, протежући се од данашње Змај Јовине улице па до Трга Републике.¹⁷ Према попису из 1728. године, зграда касарне је имала 232 собе, 48 кухиња и 15 подрумских просторија,¹⁸ што је далеко више од било које постојеће или

¹¹ Idem, *Пројекти Николе Доксата де Мореза*.

¹² Ingraо, *Habsburška monarhija*, 124.

¹³ Ibidem.

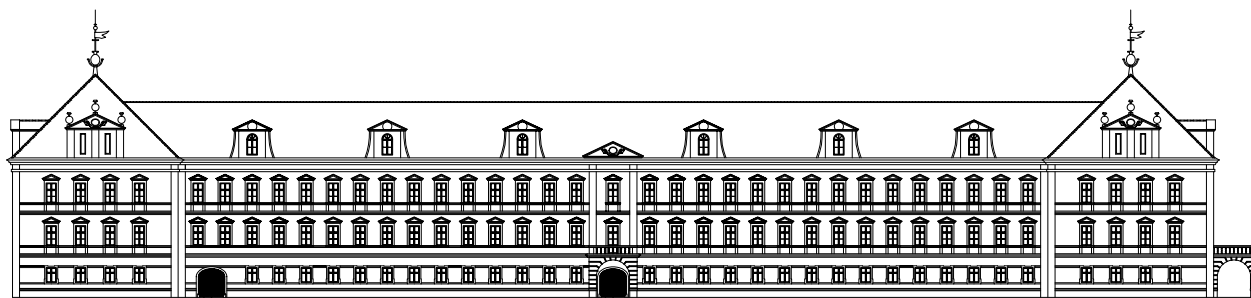
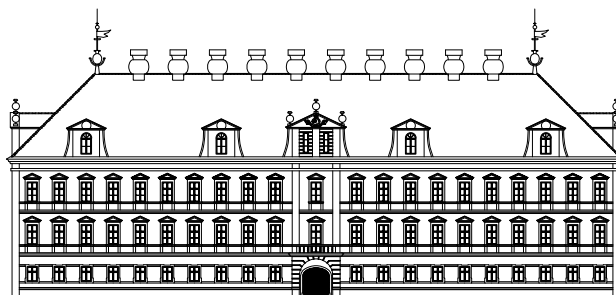
¹⁴ Поповић М., *Прилози проучавању београдске Српске вароши*, 151–152.

¹⁵ Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, 238.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Темели касарне откривени су код зграде „Руског цара” и током изградње Спасићеве задужбине у Кнез Михаиловој улици, Stefanović-Vilovsky, *Belgrad unter der Regierung*, 27.

¹⁸ Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, 265.

Сл. 64. Касарна принца Александра Виртембершког:

а) цртеж из Спаровог Атласа

(Ратни архив у Бечу, сиг. В IX b_113_Taf. 13_fol. 28);

б) реституција изгледа

(технички цртеж: арх. Тихомир Дичић)

планиране зграде у тадашњем Београду. Д. Поповић наводи да је могуће да се стихови народне песме из тог времена, који гласе „Колико је у години дана / Толико је на њима окана”,¹⁹ односе на касарну Александра Виртембершког, будући да се број прозора на спољашњим фасадама приказаним на цртежу касарне у Спаровом Атласу²⁰ (Nicolas François de Sparg) поклапа са бројем 365, односно бројем дана у години. Ова симболика, уз монументалност и истакнуту позицију здања на граници између православног и католичког дела града, односно немачког и српског, имала је важну улогу у прокламовању вредности Монархије и њене моћи, свеprisутности и непомерљивости као гаранта мира и напретка.

Касарна је пројектована у виду двоспратног затвореног блока, са три унутрашња дворишта, по италијанском типу палата који је одговарао војној намени објекта. Истовремено, цела структура комплексног подужног плана завршеног угаоним павиљонима може се посматрати и као одраз архитектонског склопа палате Белведере (Schloss Belvedere) Еугена Савојског (Беч, 1714–1723), парадигматског примера империјалног стила.²¹ На Спаровом цртежу је попречна фасада представљена као главна, мада и на подужној постоји наглашена улазна зона, а у описима се наводи да су улази постојали са сваке стране здања (сл. 64а).²² Могуће је да је дуалност намене здања – резиденција гувернера и касарна – изражена путем архитектуре и волуметријског обликовања: уколико се посматра са подужне стране, објекат је формиран у виду подужног плана којем угаони павиљони формирају назнаку почасног дворишта, чиме се остварује паралела са владарским

палатама, док посматран са попречне фасаде, он одаје утисак италијанске палате која по својој мирноћи више одговара функцији касарне.²³ До сада нам основе здања нису познате, а оне би разрешиле функционалну организацију објекта и дале одговор на питање о степену његове унутрашње репрезентативности.

Карактеристичан барокни изглед постигнут је поделом подужне фасаде на пет вертикалних сегмената и формирањем истурених углова у виду ризалита са декоративно и забатно завршеном последњом етажом и централним улазним делом оивиченим пиластрима великог реда. У складу са принципима барокне архитектуре ризалити добијају сопствени кров, чиме се постиже већа рашчлањеност структуре, којој доприносе и узани удвојени прозори на забату надвишени троугаоним тимпаном који је испуњен хералдичким декоративним репертоаром.²⁴ Попречна, главна фасада, која је оријентисана ка главном тргу, троделне је вертикалне поделе, а она је постигнута наглашавањем централне осе прочеља са истуреним улазним тремом, изнад којег се издижу пиластри који уоквирују надвишени забатни зид изнад кровног венца. Док на попречној фасади постоји вертикална наглашеност улазне зоне, на подужној је она изостала, иако је поновљен склоп улазног трема са пиластрима, као контраакцент у односу на висински наглашене ризалите на подужној страни. Истурени улазни тремови, уоквирени луковима, на првом спрату формирају терасу, која је служила за обраћања и објаве у служби ефемерног спектакла и репрезентације. Цео ансамбл употпуњава висок стрми кров са ритмично постављеним

¹⁹ Idem, *Београд у XVIII веку*, 48.

²⁰ Публиковано у: Поповић Д., *Србија и Београд*.

²¹ Kaufmann, *Court, Cloister, and City*, 294–297.

²² Стефановић Вилковски, *Београд, 1717–1739*, 298.

²³ Васић, *Барок у Београду 1971*, 153.

²⁴ Ibidem.

Сл. 65. Фишер фон Ерлах, Паул Штрудел и Лудовик Бурнацини, Вотивни стуб у Бечу, 1679. (wikimedia.org/wiki/File:Vienna_-_Plague_Column_-_engraving.jpg)

кровним прозорима дуж свих фасада објекта и истакнутим декоративним димњацима на прочељу зграде. Како је због саме војно-економске функције града касарна заменила владарску палату, испред ње се налазио велики трг *Paraden Platz*,²⁵ који је, као што му и сам назив говори, имао улогу у реализацији ефемерног спектакла. Централни простор трга испред главне фасаде настављао се и дуж подужне. На плану из 1739. године,²⁶ који представља приказ постојећег стања, испред прочеља касарне уцртана су још два мања објекта, правоугаоне основе, која по својој позицији формирају почасно

двориште – типичну карактеристику барокне јукстапозиције и сукцесивног смењивања од отвореног, преко полузатвореног, до затвореног простора.²⁷ Према истом плану, у осовини улаза испред почасног дворишта највероватније је био предвиђен споменик у виду заветног стуба. У Бечу је, после епидемије куге, по пројекту Фишера фон Ерлаха, Паула Штрудела (Paul Strudel) и Лудовика Бурнацинија (Lodovico Burnasini), подигнут (1679) заветни стуб (сл. 65) који је убрзо постао први у серији вотивних стубова широм Монархије као најексплицитнији експонент њене политике славећи алого-

²⁵ Стефановић Виловски, *Београд, 1717–1739*, 298.

²⁶ КAW, Н III d 141 з.

²⁷ На приказу касарне Спар није уцртао бочне објекте који формирају почасно двориште, док су у плану града који је дат у истом Атласу уцртани бочни објекти, в. Поповић Д., *Србија и Београд*.

ријски приказ борбе анђела против куге, односно Монархије против неверника.²⁸ На супротној страни трга у односу на Виртембершку касарну налазила се јавна чесма, централна тачка градског живота.²⁹ Иако у планској документацији позиција и величина главног градског трга варирају, његова концепција је у свим интерпретацијама иста. На плану рађеном по пројекту Доксата де Мореза из 1725. године трг је правилне квадратне основе³⁰ и на истој је позицији као на плану изведеног стања, с тим што централно место на тргу заузима катедрала уз коју је пројектован објекат, вероватно управне намене, у облику ћириличног слова П тако да формира проширење у виду почасног дворишта, док је готово идентична позиција централног трга видљива и на старијем плану из 1720. године.³¹

Друга велика зграда на простору Немачког Београда била је *Maurer Caserne*, односно Зидарска касарна,³² подигнута 1727. године за потребе инжињеријских јединица. Касарна је заузимала простор оивичен данашњим улицама Краља Петра, Узун Мирковом и Кнез Михаиловом, са подужном страном ка Београдској тврђави, и представљала је ивицу града ка војном пољу односно еспланади. По својој површини била је једна од монументалнијих зграда у граду, што додатно наглашава значај војне управе на овом простору. У њој је било смештено за петину мање соба него у Виртембершкој касарни, односно 50 соба и 15 кухиња, што указује на то да је зграда била једноспратна. На плану из 1739. године види се да је обје-

кат подигнут по принципу затвореног блока са великим унутрашњим двориштем,³³ а на плану из 1740. године дат је тродимензионални приказ типичне зграде затвореног блока са косим кровом,³⁴ пројектоване по типу класичних касарни какве су подизане у оквиру Тврђаве, без архитектонских и уметничких претензија.

Још један простран градски трг на плану из 1720. године, као и у каснијем пројекту Николе Доксата де Мореза, налазио се у дунавском делу града, што је, са мањим варијацијама, потврђено и планом из 1739. године. Овај трг, потпуно правилне правоугаоне основе, био је у централном делу трговачке и стамбене зоне Немачког Београда, у висини данашње Улице цара Душана. Дуж једне стране трга налазио се комплекс зграда Језуитског самостана, са црквом, резиденцијом и језуитском гимназијом.³⁵ Осим језуитске цркве, на тргу се налазила и нова зграда градске страже, са сатом на врху, који се, према Виловском, толико допао грађанима да су се неколико пута обраћали Дворском ратном савету тражећи да им поклони један сат, што је одбијано, али им је ипак дата дозвола да, ако желе, сами прибаве потребна средства и поставе сат.³⁶ Грађани су скупили новац и наручили сат у Бечу, који је потом постављен на зграду варошког магистрата. Ова прича је индикативна јер указује не само на то у којој мери је свака одлука зависила од Дворског ратног савета, што је недвосмислено утицало на изградњу Београда, него и колики је био директан културни утицај Беча. Трг на дунавској страни својим

²⁸ Kaufmann, *Court, Cloister, and City*, 298–299.

²⁹ Виловски наводи да је то вероватно место Делијске чесме, Стефановић Виловски, *Београд, 1717–1739*.

³⁰ BLL RUSI по. НЈ 41 1725.

³¹ BNFP Ge C 2318 2.

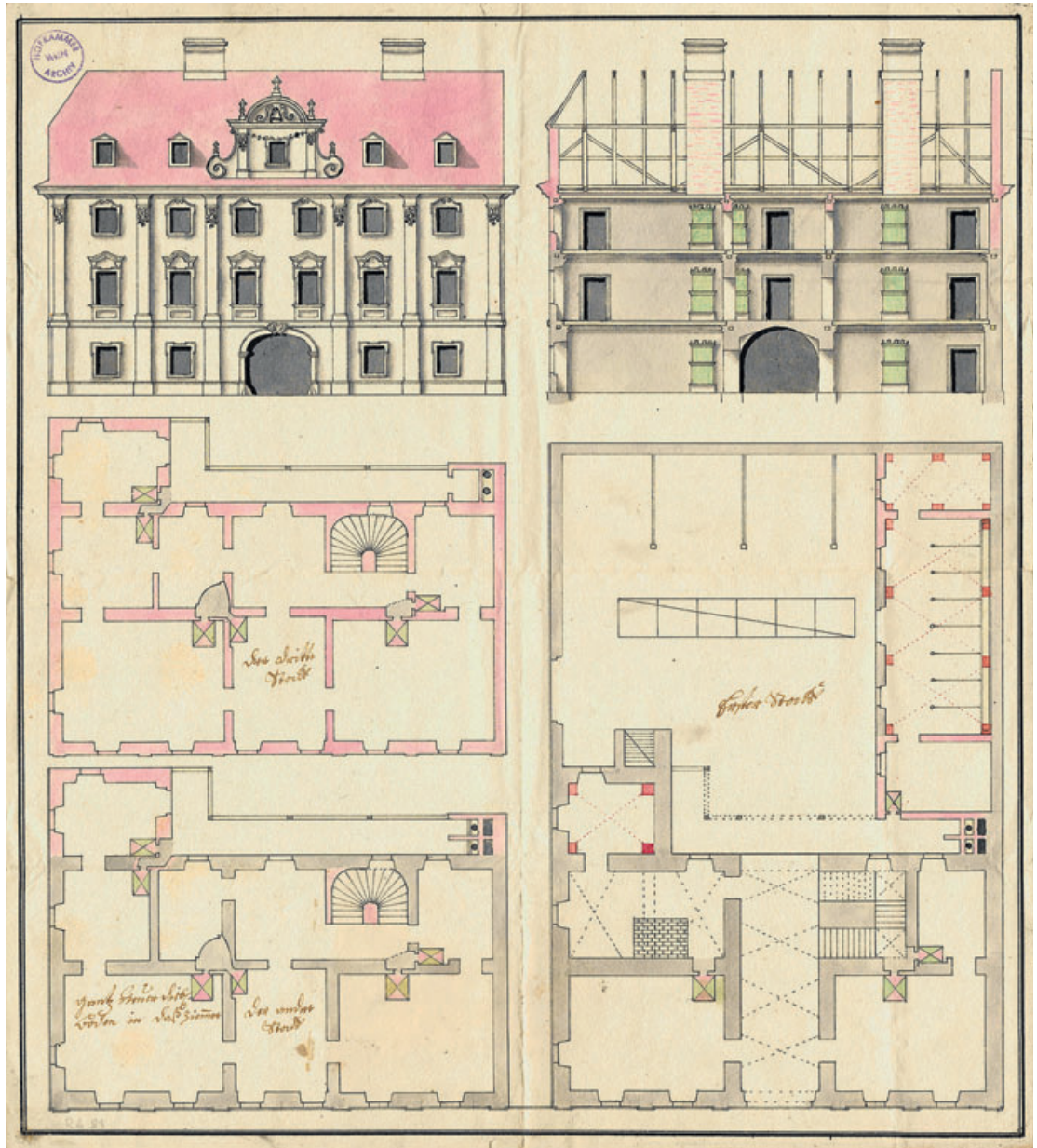
³² Шкаламера, *Локације неких знаменитих београдских грађевина*, 180–182.

³³ Шкаламера наводи да је површина дворишта била око 2000², *ibidem*, 181.

³⁴ Детаљ плана (МГБ I₁ 333), публикувано у: *ibidem*, 181.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Стефановић Виловски, *Београд, 1717–1739*, 341.

а

садржајем осликава однос управне власти и цркве, пре свега језуитског реда који је имао велики утицај на простору Монархије.³⁷

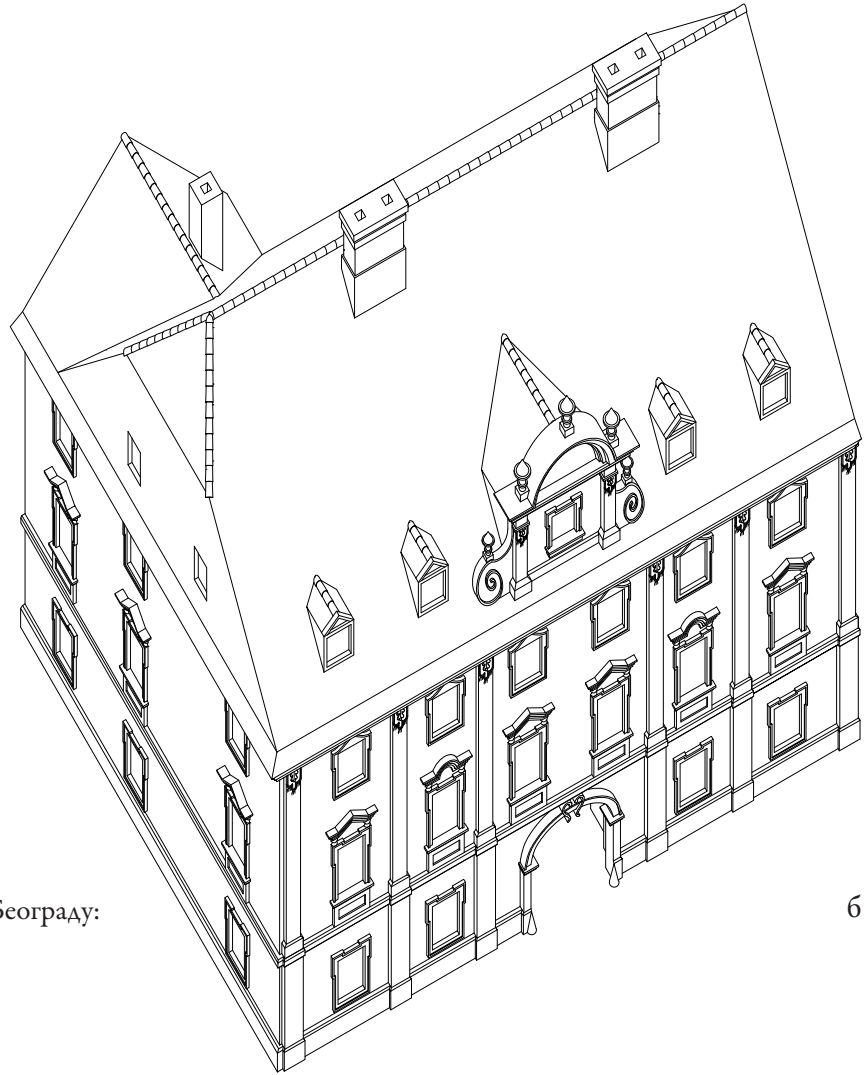
У непосредној близини трга, а изнад данашње улице Цара Душана, налазила се тзв. Командантова палата.³⁸ Првобитну резиденцију, одвојену од трга блоком зграда, чинио

је скуп објеката, мање или више обједињених у целину. Палата је била смештена у репрезентативном оријенталном комплексу³⁹ који је од освајања Београда био седиште управника, од принца Еугена Савојског до Александра Виртембершког, односно све до изградње нове касарне када је у њу пресе-

³⁷ Ingraо, *Habsburška monarhija*, 122.

³⁸ Ibidem, 177.

³⁹ Шкаламера, *Локације неких знаменијих београдских грађевина*, 177–178.

Сл. 66. Валдфортнерова кућа,
потоња бискупска резиденција у Београду:
а) план Коморног архива у Бечу
(сиг. Rb-089);
б) реституција изгледа
(технички цртеж: арх. Тихомир Дичић)

6

љена резиденција принца Александра, а у Командантову палату усељен генерал Франц Ксавер фон Марули. Попис из 1728. године потврђује да се ради о већем броју објеката у оквиру комплекса који је трансформисан и дозиђиван током низа година, тако да се двор, односно штабни квартир састојао од четири зграде са 20 соба, четири кухиње, подрумом и две штале са још три објекта у којима је била послуга. Од планова је остала сачувана основа кухиње, пројектоване за принца Александра, у виду посебног објекта подужног типа.⁴⁰

Виловски даје кратак опис резиденцијалног дела Командантове палате из ког се ишчитава типична архитектонска структура тог времена, односно хијерархијска подела по спратовима, с тим што наводи да је главни ниво (*piano nobile*) био на другом спрату: први је био резервисан за помоћна одељења кухиње, страже и просторије нижег особља, док су се у приземљу налазиле штале, шупе, магацини и станови за кочијаше. До главног спрата водиле су репрезентативне степенице у велику салу за примање, повезану са салом великим ходником. У палати су се

⁴⁰ Ibidem.

налазиле још 24 собе за команданта и његове лакеје, две приручне кухиње и два тајна одељења са тајним степеницама.⁴¹

Испред Командантове палате налазио се барокни врт,⁴² који представља продужетак архитектуре односно укључивање природе геометризаацијом у створени пројектовани уметнички свет. Врт, скоро квадратне основе, био је испресецан зракастим стазама које су се сустицале у центру, у којем се највероватније налазила фонтана као средишњи визуелни акценат.⁴³

Бољи увид у архитектуру вишег сталеза Немачког Београда пружа пројекат из 1732. године – „Валдфортнерове (Waldfortner) куће у Београду” (потоње бискупске резиденције), сачуван у документацији Дворског ратног архива у Бечу (сл. 66).⁴⁴ Као и пројекти за касарне и болнице, тај пројекат је сигурно стигао из Беча и одраз је сведеније архитектуре престонице. Здање припада типу мање градске палате код које је оса симетрије на главној фасади наглашена централним улазом истакнутим вертикалним пољем које се завршава забатом. На бискупској резиденцији уочљиво је вертикално рашчлањавање фасаде на пет делова: два шира бочна поља, потом по једно уже и централно, најшире, поље са по два прозора и са централним колским улазом, који је уоквирен елипсасто засведеним декоративним каменим порталом. Вертикална подела спроведена је пиластрима стилизованог великог реда. За разлику од Виртембершке касарне, хоризонтална спратна подела не доминира фасадом, тако да се хоризонтални профилисани венци налазе између приземља и првог спрата и потом у виду кровног венца изнад којег се издиже мансардни

кров. Иако је типичан елемент француске архитектуре, мансардни кров је укључен у естетски репертоар империјалног стила после Хилдебрантовог пројекта за Белведере, тако да је постао карактеристичан за централну Европу тог периода.⁴⁵ Смењивање величине прозора и декорације по вертикали указује на функцију и спратну поделу, односно наслеђену ренесансну структуру италијанских урбаних вила. У приземљу су примењени мањи прозори, квадратног облика, са једноставним каменим оквирима, који на спрату добијају правоугаони облик са богатом декорацијом у виду профилисаних лезена, изнад којих се налазе тимпанони чији облик прати ритам вертикалне поделе фасаде, тако да су на бочним ризалитима и на оном централном троугаони, док су изнад прозора на средишњим пољима полукружни. Потпрозорни парапети су такође декоративно украшени. На другом спрату су прозори исте величине и облика као у приземљу, али је декоративна обрада камених допрозорника тананија и разигранија него оних у приземљу, што је постигнуто успостављањем хијерархијске градације од приземља ка кровној равни са све богатијим и слободнијим декоративним програмом. На мансардном крову јавља се у осовини сваког поља по један мали отвор, што доприноси разиграности фасаде. Наглашавањем средишње зоне и изbacивањем хоризонталне поделе између спратова губе се дотадашња статичност, равнотежа и хоризонтално устројство, тако да фасада добија динамичан и покренути однос.

Оса симетрије главне фасаде рефлектује се и на унутрашњост објекта, тако да организациони склоп тежи правилним и симетрич-

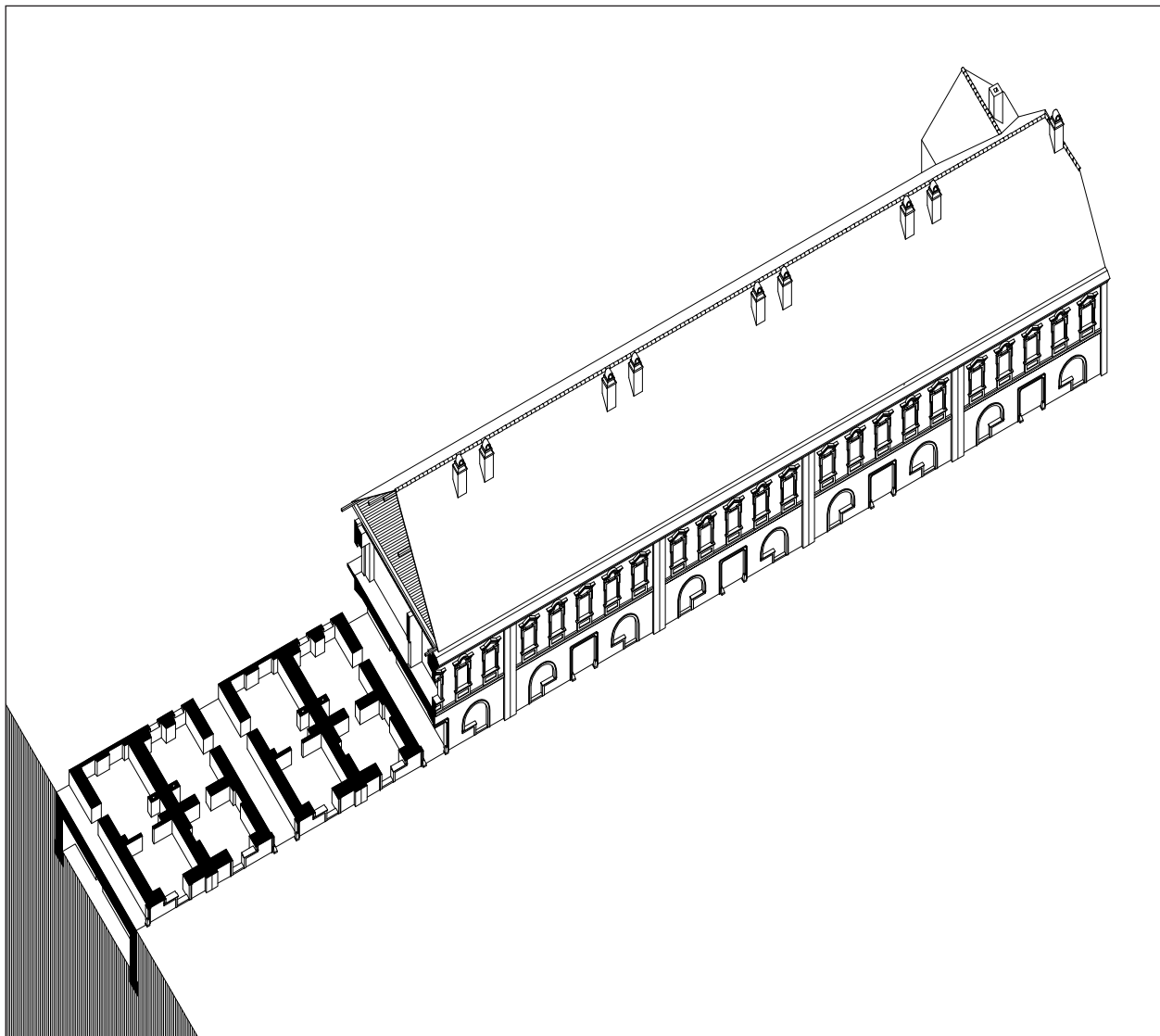
⁴¹ Стефановић Виловски, *Београд, 1717–1739*, 340.

⁴² KAW, H III d 141 з.

⁴³ Шкаламера наводи да је на том месту постојао и оријентални врт, али у попису из 1728. године наводи се да је зграда кухиње принца Александра подигнута на месту турског врта, уп. Шкаламера, *Локације неких знаменитих београдских грађевина*; Поповић Д., *Грађа за историју Београда*, 205.

⁴⁴ Пројекат публикован у раду: Шкаламера, Поповић М., *Најстарија сачувана кућа у Београду*, 31.

⁴⁵ Kaufmann, *Court, Cloister, and City*, 295.

Сл. 67. Реконструкција низа од седам кућа у Улици цара Душана
(технички цртеж: арх. Тихомир Дичић)

ним односима. Развој патрицијске зграде у Западној Европи ишао је постепено, а оно што је карактеристично за барок јесте поједностављивање функције, односно практичност у којој долази до укидања малих ходника и помоћних просторија, као и скривених и малих степеништа.⁴⁶ У објекат се улази кроз централни колски пролаз, наткривен крстастим сводовима, на чијем

крају се са једне стране налази степениште. Степениште у бароку има функцију главног простора за церемонијални пријем и за приступ репрезентативним просторијама које су смештене на првом спрату – *piano nobile*, на шта указује богатије решено степениште до првог спрата, са одмориштима изнад којих су крстати сводови, у односу на везу између првог и другог спрата где је степениште

⁴⁶ Müller, Vogel, *Atlas Architecture*, 455.

Сл. 68. Изглед низа кућа у Улици цара Душана почетком XX века
(Фото-документација Милоша Јуришића)

сакривено иза зида, ректификовано и без одморишта.

Као код свих градских палата, у приземљу су се налазиле помоћне просторије које су биле градиране по репрезентативности од уличне фасаде према дубини дворишта, од полујавних намена до кухиња, иза којих су се налазиле оставе и штала. Иста концепција се понавља на спратовима, а пре свега на *piano nobile* где су велике и правилне просторије концентрисане дуж уличне фасаде. Палата је уграђена са једне стране тако да постоји оријентација на три стране. Организација простора осмишљена по принципу преклапања приватних и јавних простора још је заступљена као карактеристична за овај период, тако да су просторије повезане енфиладама. Нешто већа изолованост омогућена је у склоповима са ходницима где по-

стоји могућност приступа једном делу просторија независно од других (*appartement semi double*), што је у овом случају делимично омогућено отвореном галеријом дуж дворишне фасаде. Галерија се у истом габариту протеже кроз све нивое, са тоалетима на свим етажама. Компактна, правилна и симетрична унутрашња организација по спратовима омогућила је рационално и практично постављање камина и димњака, који су грејали по три собе.

Локални утицаји на архитектуру бароког Београда вероватно су били минимални, а приметни само на пренамењеним и адаптираним објектима из периода турске окупације. Могуће је да је утицај локалног постојао на малим индивидуалним објектима ситних занатлија и трговаца, мада једини објекат који је сачуван из прве половине

XVIII века, у Улици цара Душана 10,⁴⁷ указује на потпуно типичан централноевропски тип „пургерских” кућа (сл. 67). Различитим интервенцијама током векова кућа је знатно преправљена, тако да не пружа довољно информација о својој изворној архитектури. Неоспорни доказ који нам пружа ово здање јесте у примењеном материјалу као и конструкцији подрума и приземља што су остали очувани у свом оригиналном облику, односно зидани пуном циглом и засведени крстастим и полуобличастим сводовима. Развој мале индивидуалне куће трговаца и занатлија у Европи текао је поступно, али у случају Београда је и овај тип објеката, као и осталих архитектонских склопова, увежен заједно са колонистима који су долазили са простора Хабзбуршке монархије, најчешће из рајнске области. На основу историјске фото-документације могуће је размотрити изворни изглед фасаде на кући у Цара Душана бр. 10, једној у низу од седам готово истоветних (сл. 68). Све су биле једносpratне и исте висине, са стрехама окренутим ка улици, што је једна од промена у односу на раније обликовање кућа у низу у Западној Европи, где су забатни зидови били оријентисани ка улици. Иста висина приземља и спратова омогућила је да се хоризонтални венци између приземља и спрата као и завршни кровни венац континуирано протежу дуж целог блока који је тај низ кућа формирао. Нововековна потреба за успостављањем типологије градских кућа доводи до формирања јединственог потеза састављеног од објеката у низу. Свака кућа је била оивичена плитким пиластром који је био прекинут хоризонталним венцем. У приземљу су била формирана три улаза/отвора: централни – правоугаони и два бочна – полукружна,

оивичена профилисаним каменим оквиром са кључним каменом у осовини.

На првом спрату је било по пет прозора у правилном растеру, са богатом парапетном профилацијом, лизенама и тимпанонима изнад прозора. На фотографији из друге половине XIX века је евидентан дубоки профил троугаоног тимпанона, који је могао бити заступљен изнад свих прозора или је алтернирао са полукружним, као на идеалној реконструкцији коју је дао М. Поповић.⁴⁸

Иако само делимично сачувана у изворном облику, унутрашња организација куће указује на то да су праћени основни пројектантски постулати тог времена смештањем јавнословних садржаја у приземље, односно трговина и радионица којима је одговарао велики лучни отвор ка улици. Степениште, искључиво функционалног карактера, било је повучено ка дворишној страни и смештено са једне стране објекта, док су се иза њега налазиле оставе. На првом спрату је био стан власника који се одликовао компактном организацијом и пролазним собама.

Све до краја шесте деценије XX века налазила се на углу улица Капетан Мишине и Цара Душана једносpratна кућа за коју се сматра да је подигнута у периоду барокне реконструкције града.⁴⁹ Неугледни објекат био је познат као кафана „Код Црног Орла” (сл. 69),⁵⁰ због аустријског амблема насликаног изнад улаза. Датирање куће било је спроведено на основу конструктивног склопа, примењеног материјала и просторне организације, за коју се наводи да „одговара више панонском типу зграда са издуженим дворишним тремом”,⁵¹ него оријенталној архитектури. Претпоставка је да је зидана за стражарску кућу,⁵² што је врло вероватно пре свега због позиције у близини Царске

⁴⁷ Шкаламера, Поповић М., *Најстарија сачувана кућа у Београду*.

⁴⁸ Ibidem, 35.

⁴⁹ Павловић, *Једна од најстаријих очуваних грађевина у Београду*.

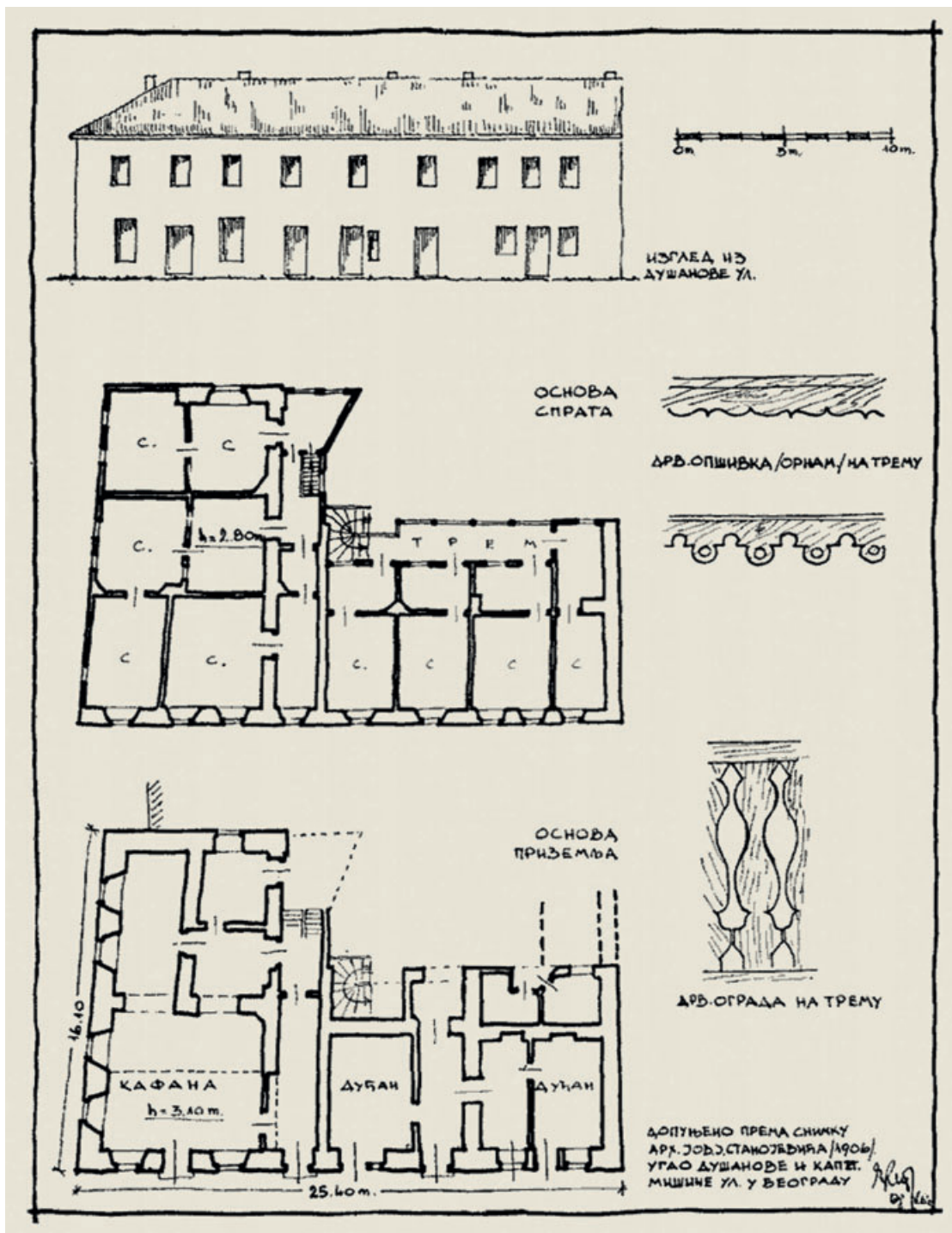
⁵⁰ Нушић, *Из историје прошлости*, 138.

⁵¹ Павловић, *Једна од најстаријих очуваних грађевина у Београду*, 274.

⁵² Ibidem.

капије (*Kayser Thor*), али и због амблема Црног орла који је био обавезан хералдички симбол на свим државним здањима Хабзбуршке монархије.⁵³ Основа приземља куће,

која је вероватно у највећој мери задржала изворни распоред просторија, првенствено услед дебљине зидова грађених ломљеним каменом и печеном опеком, као и сводова

Сл. 69. Зграда у Душановој улици бр. 54 – кафана „Код Црног Орла”
(преузето из: Павловић, *Једна од најстаријих очуваних грађевина у Београду*, сл. 4)

изнад просторија, указује на распоред соба који није оријенталног типа.⁵⁴ На основи првог спрата је само неколико зидова од чврстог материјала, док су остали били изведени у бондруку. У једном крилу куће, које има посебан улаз и степениште, просторна организација је компактног типа, са међусобно повезаним просторијама које излазе на затворени ходник, што је у складу са барокним тенденцијама, док се у другом крилу нижу једна до друге одвојене собе са сопственим предсобљем које води на отворени трем ка дворишту, представљајући склоп типичан за ханове. Позиција и распоред зидова изведених од чврстог материјала на првој етажи указују на то да је конструктивни склоп на спрату резултат накнадне доградње после велике преправке објекта, што потврђују и откривени темељи још једног крила у дворишту зграде. У плановима који су направљени пре рушења не постоје назнаке да је фасада имала било какву декоративну обраду. Међутим, ни за кућу у Цара Душана бр. 10 се без историјске фото-документације не би претпоставило да је имала тако богату архитектонску пластику.

Војно-економски карактер града и камералистичко устројство његове управе, која је наглашавала значај јавног доброчинства,⁵⁵ условили су архитектонски репертоар Београда. Поред управних, војних, стамбених и сакралних објеката, појављују се и школе, а посебно место заузимају болнице, тако да Градска болница представља монументалније здање пројектовано као грађевина подужног плана са централним ризалитом.

Значајан удео у изграђеном фонду Немачког Београда имали су привредно-трговински садржаји, као део развијене трговинске

везе Монархије са Истоком. У Ратном архиву у Бечу сачуване су основе зграда Соларе (Saltzambt) и Царске камералне пиваре (Cameral Breuhaus) (сл. 22, 23).⁵⁶

Иако није имала комерцијалну сврху у смислу извоза, пивара је у културном животу Монархије заузимала посебно место. Сваки већи град у Царству имао је своју пивару, а Београд је, због свог војног карактера, морао да обезбеђује и довољне количине алкохола, што потврђују и писани извори.⁵⁷ У Немачком Београду постојале су четири пиваре, од којих је једна била Камерална пивара коју је 1724. године сазидао Јеврејин Абрахам, а потом је дао државној управи у закуп који је годишње износио 160.000 форинти.⁵⁸ Пивара, која се налазила на простору блока што данас окружују улице Јеврејска, Солунска, Браће Барух и Високог Стевана,⁵⁹ била је сведена грађевина, зидана од опеке/камена, са подрумом испод целе површине и са приземљем, спратом и стрмим кровом. Основа прати облик парцеле трапезастог облика, образујући велико унутрашње двориште које је по средини било пресечено приземним трактом са мноштвом одвојених малих остава. Значај пивара на простору Хабзбуршке монархије био је толики да је опис начина њиховог зидања нашао своје место и у Енциклопедији градске архитектуре (Encyklopädie der bürgerlichen Baukunst), Кристијана Лудвига Штиглица (Christian Ludwig Stieglitz), теоријско-архитектонском делу из 1792. године које је утицало на развој архитектуре током XIX века на немачком говорном подручју. Опис идеалне пиваре одговара сачуваној планској документацији пиваре у Београду, а у њему се наводи: да зграда мора бити зидана од чврстог материјала,

⁵³ Ingraо, *Habzburška monarhija*, 115.

⁵⁴ Анализа на основу техничког снимка пре рушења, публикованог у: Павловић, *Једна од најисторијских очуваних грађевина у Београду*.

⁵⁵ Ingraо, *Habzburška monarhija*, 116.

⁵⁶ Публиковане у: Шкаламера, Поповић М., *Урбани развој Дорћола*, 236–237.

⁵⁷ Поповић Д., *Београд у XVIII веку*, 57–60.

⁵⁸ Поповић Д., *Грађа за историју Београда*.

⁵⁹ Шкаламера, Поповић М., *Урбани развој Дорћола*.

најбоље од камена, да треба да буде на заклоњенијој северној страни, како не би била превише изложена сунцу, а затим да и пивара и сладара треба да имају довољно светла и прозора да би се обезбедило проветравање. Испод пиваре би требало изградити подрум који има канале за струјање ваздуха ради спречавања појаве влаге, што је евидентно, будући да код осталих објеката у Немачком Београду подрум готово никад није био испод целе површине објекта као што је код ове пиваре.⁶⁰

У блоку наспрамном Камералној пивари налазила се нова Солара,⁶¹ подигнута 1729/30. године, на месту данашњих улица Браће Барух, Солунске, Цара Уроша и Високог Стевана.⁶² Производња и промет соли у Хабзбуршкој монархији била је једна од најразвијенијих производних делатности која је подлежала регалним правима и била директно подређена Дворском савету (*Hofkammer*), што је паралела Дворском ратном савету.⁶³ На целој територији Хабзбуршке монархије био је примењиван исти однос, тј. Монархија је имала монопол над производњом и трговином соли, тако да су државни службеници контролисали цео процес, од експлоатације па до велепродаје. Самим тим, јасно је да је трговина сољу у Београду била од изузетног државног знача-

ја. Планска документација указује на зграду која је у приземљу обухватала цео блок ивичном изградњом трапезастог облика, са једним делом који попречно пресеца двориште. На спрату, формираном над једним делом основе, налазили су се станови за закупника, контролора, транспортног официра и мерача.⁶⁴

Не занемарујући прагматичан однос Монархије према Београду који се базирао на војно-економској функцији града и читаве области, културне и друштвене вредности које су важиле за цео простор империје транспоноване су и у Београд, можда у највећој мери путем архитектуре. Архитектура барока је обликовањем простора са гравитирајућим симболичким реперима успоставила ред и унела потпуно нов начин живота. Иако је остало врло мало трагова архитектонских здања, сачувана документација говори о промишљености, естетском исказивању идеја и симболичком наративу архитектуре. Обриси архитектуре барокног Београда, сачувани углавном у виду архивских планова и описа, и поред тога што чине скроман и материјално сведени опус представљају интегрални део Царства и не могу се разумети и тумачити мимо друштвенокултурних односа у Хабзбуршкој монархији и позиције Београда унутар ње.

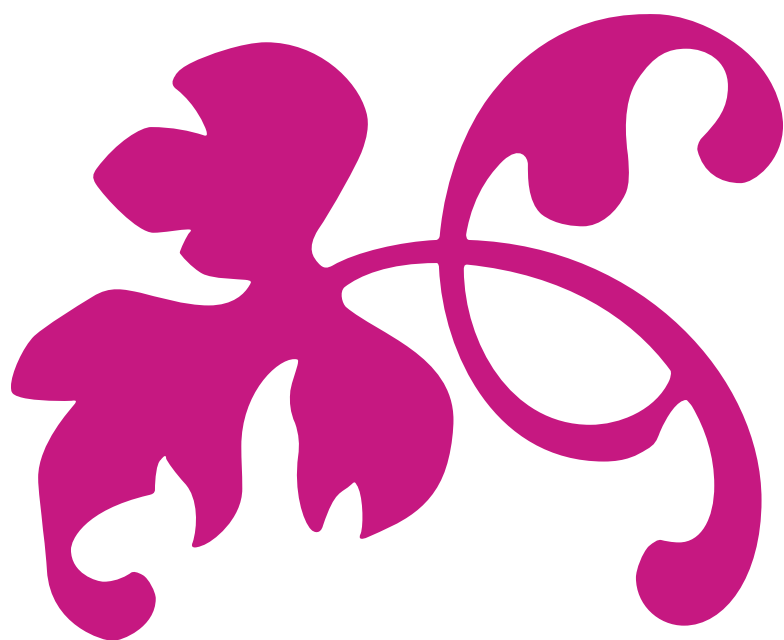
⁶⁰ Секундарни извор: Pilsitz, *Architektonische entwicklung*, 19–21.

⁶¹ План се налази у Коморном архиву у Бечу, а публикован је у: Шкаламера, Поповић М., *Урбани развој Дорћола*.

⁶² Ibidem, 235–236.

⁶³ Adshead, *Salt and civilization*, 232.

⁶⁴ Шкаламера, Поповић М., *Урбани развој Дорћола*, 236.

МАРИЈА МАРИЋ ЈЕРИНИЋ

Барокне медаље

– поглед на освајања Београда и Пожаревачки мир

Захваљујући трајности материјала од којих су начињене и репродуктивној техници израде, али првенствено тематици својих представа, барокне медаље настале поводом хришћанско-османских ратова прикупљане су и чуване у нашим музејима као део сопственог културног наслеђа.¹ Историјски догађаји који су подстакли настанак ових предмета примењене уметности и основна каталожка обрада дуго су чинили скоро искључиви садржај њихове презентације у домаћој историографији.² Новији приступи у истраживању ове, темом дефинисане, скупине медаља указују на слојевитост значења визуелних порука, које у себи спајају реалитет историјских догађаја са алегориским начином мишљења, али и на њихов пропагандни карактер.

Иако свест о медаљи као важном медију за пренос информација има своју дугу пред-

историју, она у периоду барока остварује значајнији развој овог потенцијала. Мноштво мотива који се тада на њој појављују показује колико су бројни садржаји, упркос ограничености простора, које је било могуће пренети. Путем сложених амблематских представа, кружних и ободних натписа, посматрачу су упућиване комплексне поруке. Пре осврта на њихова значења потребно је да укажемо на неколико чињеница о медаљи као медијуму и функцијама које она испуњава, како бисмо ближе одредили шта се под овим термином подразумева.

Формално, као пластично остварење медаља је минијатурна скулптура, специфичног, плошног облика са два лица и најчешће је израђена од метала. Од скулптуре је одвајају интенционалност – спољна околност која је подстакла њен настанак и, скоро неизбежна, ритуализација, коју имају и споме-

¹ Колекције Народног музеја у Београду, Музеја града Београда и Народног музеја у Пожаревцу указују на планско и систематско прикупљање медаља ове тематике.

² Вајферт, *Споменице о узету Београда од Турака*; Weifert, *Meine Sammlung von Medaillen auf die Eroberungen Belgrads*; Тодоровић, *Из збирке медаља Нумизматичко-географског одељења*; Idem, *Југословенске и иностране медаље*; Idem, *Пожаревачки мир*; Српобрња, *Spomen medalje izdate povodom austrijskog osvajanja Beograda*; Mandić, *Medalje izdate povodom zauzeća Beograda*.

ници.³ Та усмереност је генерисала одређене законитости у формирању изгледа њеног лица и наличја. Лице медаље или аверс указује на носиоца вредности (значења), а реверс или наличје на природу тога значења. Оваква семантичка артикулација, која је кључна за разумевање феномена медаље, не постоји ни у једном другом ликовном медију и основна је одлика њене посебности или идентитета.⁴ Када је о функцији медаља реч, оне су пре свега предмети за посматрање, имају меморијалну и сакупљачку функцију, а као идеална вредност и ону материјалну. Њихов меморијални карактер и подсећање на догађаје и личности из прошлости дају им значај историјског извора.⁵

Барокни владари, склони самоинсценирању, увидели су погодности медаље као средства за развијање својих односа са јавношћу. Један од разлога новог приступа према овом медију објашњава се техничким иновацијама које су омогућавале повећану продукцију.⁶ Први апсолутистички владар који је систематски приступио издавању медаља са основном сврхом величања и ширења сопствене славе био је Луј XIV (1643–1715). Институционализовањем њихове израде, оснивањем такозване *Мале академије* а потом *Краљевске академије наука*,⁷ унутар којих су осмишљавани сижеи, креиране алгоријске представе и састављани натписи у античком лапидарном стилу, сваки сегмент у процесу израде медаља стављен је под надзор власти. Серија медаља позната под називом *Историја у металу* (*l'Histoire métallique*) резултат је тог пројективног предузетништва. Током дуге владавине Краља Сунца серија је нарастала до три стотине примерака и по-

стала узор не само потоњим француским него и многим европским владарима.

И док је у Француској обликовање и ковање медаља било под контролом суверена, у Светом римском царству немачких народа постојање више ковница и мајстора ковања одсликава другачију ситуацију. Један од разлога такве децентрализованости њихове производње образлаже се великом потражњом за врским медаљерима, који су се, по позиву властеле, кретали од двора до двора. Тиме се истовремено објашњава и појава да се сигнатуре значајних аутора налазе на медаљама потпуно различитих наручилаца. Околност да су медаље у периоду барока биле тражене и од обичног грађанства утицала је на то да се у последњој трећини XVII века медаљери појављују и у улози њихових издавача. Као слободни предузетници они су настојали да за своју продукцију обезбеде званичну дозволу, или царске привилегије, како би се заштитили од конкуренције и плагијата. Једна од мера заштите купаца коју су носиоци привилегија били у обавези да примењују, а која је и данас видна на појединим медаљама од калаја, јесте имплементирање уметака од бакра. Мали кружић, црвенкасте боје, на исполираној калајној површини спречавао је да таква медаља буде замењена за исту од сребра. Поседовање царских привилегија на медаљама овог периода истицано је ознаком *s. p. c.* (*cum privilegio caesaris*).⁸

Производња медаља подстакнута кључним догађајима Великог бечког рата (1683–1699) својим је обимом превазишла све што је у овом медијуму, на тему борби са Османским царством, до тада направљено.

³ У нашем језику је за једну врсту медаља у употреби термин „споменица”.

⁴ Mesinger, *Traktat o medalji*, 17.

⁵ Schneider, *Medaillen und Schaumünzen des Barock und Rokoko*, 4.

⁶ Schumann, *Die andere Sonne*, 323.

⁷ *Académie royale des Inscriptions et médailles*, познату и као Мала академија (*petite académie*), а касније *Académie royale des Inscriptions et belles lettres*, основао је 1663. године Колбер (J. B. Colbert), министар финансија Луја XIV.

⁸ Weber, *Die Medaille*, 52–53.

Потврду те констатације поткрепљује податак да је тим поводом настало најмање сто медаља са мноштвом новина у садржајним и композиционим решењима њихових представа.⁹ Поред радова из Беча, Аугзбурга, Нирнберга, Салцбурга, Гдањска, Вроцлава, Елса, срећу се и остварења медаљера који су радили у Француској, Холандији, Скандинавији и Риму, дакле изван земаља учесница, што указује на међународну пажњу коју је тај рат побудио. Облик медаља је варирао по величини и металу од којих су коване – злату, сребру или бронзи. Оне скупље, веће и раскошније биле су намењене за дипломатске потребе, док су оне јефтиније израде биле доступне ширем кругу прималаца, било да су продаване на тржишту или додељиване приликом јавних свечаности.¹⁰ Бечка ковница, због недовољне техничке опремљености у том периоду, издаје мали број, више новцу сличних медаља. Садржај и изглед њихових представа пре их сврставају у својеврсне коментаре актуелних догађаја него што се могу назвати „медаљама сећања” у правом значењу речи.¹¹

Огромној мобилизацији која је стајала иза драматичних ратних догађања била је потребна широка пропагандна подршка као и оправдање путем тријумфа. Цар Леополд I и сваки од великаша који је приступио борби против Османлија настојали су да преко бројних панегиричких публикација, графичких листова и медаља укажу на размере опасности од непријатеља и истакну сопствене заслуге за постигнуте успехе.

Пораз Турака под Бечом 1683. године означио је почетак слома њихове власти у средњој Европи, али и почетак шеснаестогодишњих сукоба између Хабзбуршког и Османског царства. Непосредна опасност од ислама ујединила је племиће и градове Светог римског царства немачког народа, али и друге земље хришћанског Запада, када су им се 1684. године прикључиле Пољска и Венеција. Раскошна медаља Јохана Јакоба Волраба,¹² посвећена том пресудном догађају рата, која се чува у Народном музеју у Београду (сл. 70), на најбољи начин репрезентује поетичко-реторички принцип по коме је једна ангажована идеја о савезу против заједничког непријатеља претворена у визуелну представу.¹³ Испод Христовог имена, које исијава зраке светлости, клече четири противника Турака, а доле су две укрштене сабље и искривљена слова речи Махумед.¹⁴ Десно су пољски краљ Јан III Собјески и саксонски изборни кнез Јохан Георг III, а лево цар Леополд I и баварски изборни кнез Макс Емануел, са представама својих грбова. Кружни натпис је стихован: WANN DIESE HELDEN SIGEN – SO MUS DER TÜRKEN ERLIEGEN – HUNGARN DER FRIED VERGNÜGEN (= Ови ће јунаци победити – то мора Турке сломити – а Мађаре миром обрадовати). Сцену битке на полеђини медаље, иако у малом формату, одликују све кључне карактеристике које се приписују бароку: просторност, театралност, орнаменталност, ритмичност, живост и монументалност.¹⁵ Наткриљује је круни-

⁹ Hirsch, *Die Medaillen auf den Entsatz Wiens*.

¹⁰ Schumann, *Die andere Sonne*, 321–339.

¹¹ Winter, *Glanz des Hauses Habsburg*, 22.

¹² Јохан Јакоб Волраб (Johann Jakob Wolrab) био је златар, медаљер и резач новца. Рођен је 1633. године у Регензбургу или Аугзбургу. Од 1663. године био је грађанин Нирнберга, где је и умро 1690. године. Медаљерство су од њега учили Мартин Брунер и Георг Хауч. У Немачкој је увео техничку новину – натпис на ободу медаље, која је већ била у употреби у Француској (Thieme, Becker, *Allgemeines Lexikon*, 232–233; Veit, *Medaillen und Münzen*, 122, 129).

¹³ Медаља *Ослобођење Беча 1683. године*; Збирка медаља, инв. бр. 20_190; сребро (ковано), 64 mm. Сигнатура медаљера се налази на полеђини испод сцене битке: HIW.

¹⁴ Weber, *Die Medaille*, 59, М4.

¹⁵ Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 11.

Сл. 70. Јохан Јакоб Волраб (Johann Jakob Wolrab), *Ослобођење Беча 1683. године*
(Народни музеј у Београду, 20_190)

сани царски орао са мачем и грбом испод дуге на којој седи голуб мира, што су елементи стандардне симболографије, која у овом случају представља Леополда I. Натпис који уоквирује представу, WIEN DAS ADLER NEST SICH FREUT – DAS DER TÜRKEN – HERR ZERSTREUT – DANKE GOTT O'CHRISTENHEIT (= Беч, орлово гнездо, радује се – да је Турке владар уништио – хвала богу, о хришћани!), употпуњује њено значење.

Удружене војне снаге хришћана потиснуле су противника даље кроз Угарску. Две године касније ослобођен је Будим и настављен је продор према југу. Средиште ратних операција приближавало се Београду, који поново стиче свој некадашњи војно-стратешки значај. Сукоби су се преместили на наше просторе, са неизбежним укључивањем локалног становништва, а београдско утврђење је постало главно турско одбрамбено упориште, које је требало да заустави

даљи продор хришћанских снага.¹⁶ То је био и основни разлог зашто је његово освајање, 6. септембра 1688. године, снажно одјекнуло у целој Европи. Из перспективе наведених историјских чињеница разумљиво је то што медаље издате тим поводом, у највећем броју, носе представе Тврђаве (сл. 71, 72, 73, 74).¹⁷ Медаља *Освајање Београда 1688. године*, нирнбершких медаљера Мартина Брунера¹⁸ и Јохана Фербера, пример је визуелизације схватања његовог стратешког значаја у том периоду (сл. 75).¹⁹ На предњој страни је приказ утврђеног града на обали река, са грађевинама у пламену које су засуте топовским ђуладима из шаторског логора са супротне обале. Театрално постављена фигура коњаника, која се идентификује са главномандујућим изборником Баварске Максимилијаном II Емануелом, у првом је плану. На траци изнад је натпис BELGRAD, а десно у пољу су иницијали медаљера MB. Латински запис уоквирује аверсну представу

¹⁶ Веселиновић, *Рајнови Турске и Аустрије*, 465–519.

¹⁷ По референтним пописима медаља које су коване истим поводом, а које носе представу Београдске тврђаве, њихов број је већи (Sammlung Julius, *Krieg und Frieden in der Medaille und in der Gedenkmünze*, кат. бр. 346–357).

¹⁸ Мартин Брунер (Martin Brunner) (1659–1725) био је резач калуца и медаљер у Нирнбергу. Учио је код Јохана Јакоба Волраба, а радио је у Прагу, Вроцлаву, Дрездену и Лајпцигу.

¹⁹ Збирка медаља Народног музеја у Београду, инв. бр. 20_898.

Сл. 71. Фридрих Клајнерт (Friedrich Kleinert), Филип Хајнрих Милер (Phillip Heinrich Müller), Освајање Београда 1688. године (Музеј града Београда, Н_253)

и појашњава је: ELECTOR BAVARUS, LEOPOLDI DEXTRA, PORTAS PANDIT ET INTREPIDVS TVRCICA CASTRA PETIT. 1688. (= Изборник Баварске, Леополдова десница отвара врата и неустрашиво напада турску тврђаву). Представа на полеђини медаље је амблематског карактера.²⁰ Тврђава мањих размера смештена је у предео са Дунавом и притокама. Рука која се помаља из облака, знак божијег присуства, држи три кључа, спојена заједничком дршком, чији су врхови усмерени на три различите стране, означене називима области: SERVIA, GRÆCIA, WALACHIA. Београд је тако сигнификован као кључно упориште које хришћанима отвара приступ ка територијама под владавином Турске, како то натпис *UBIQUE RECLUDIT* (= Отвара свугде) исказује. Ако се зна да је „кључ” главна тема проповеди Марцелијана Далхофера, која је поводом

заузимања Београда одржана у бискупској цркви у Фрајзингу код Минхена 1688. године, тада је јаснија слојевитост значења присутних на овој медаљи.²¹ Испод представе је монограм *F* на основу кога се ауторство реверса приписује медаљеру Јохану Ферберу, који је у то време радио у Нирнбергу.²² Натпис на ободу медаље је античке провенијенције и у функцији је додатног истицања значаја ове победе: *NUNC ADITUS LUSTRAT NUNC CLAUSAM CUSPIDE PORTAM INFESTAT CÆSAR, FRUITURQ TIMORE PAVENTUM* (= Сада владар отвара пролаз, удара на врата и храни се страхом који изазива).

На медаљама насталим истим поводом, а које се чувају у збиркама наших музеја, појављују се још три другачије конципиране представе Београдске тврђаве (сл. 71, 72, 73). Неоспорно је да су за њихово обликовање у

²⁰ Због своје занимљивости, ова амблематска представа је већ почетком XX века привукла пажњу значајног истраживача медаља какав је био Макс Бернхарт (Bernhart, *Die Türken im Wandel des historischen Urteils*, 78).

²¹ Weber, Seelig, *Kürfürst Max Emanuel, Bayern und Europa*, 87.

²² Gebert, *Der Handelsmann Johann Ferber und Rechenpfennigmacher*. О Јохану Ферберу (Johann Färber) сачувано је неколико архивских података којима се илуструје положај медаљера у овом периоду. Један од њих сведочи како је из економских разлога напустио Нирнберг и прешао у Беч, где је 1699. године понудио цару своје услуге поводом предстојећег венчања наследника престола (Polleros, *Pro decore Majestatis* *Zur Repräsentation Keiser Leopold I.*, 286).

Сл. 72. Георг Хауч (Georg Hautsch), *Освајање Београда 1688. године*
(Музеј града Београда, Н_251)

Сл. 73. Георг Хауч (Georg Hautsch), *Освајање Београда 1688. године*
(Музеј града Београда, Н_252)

Сл. 74. Георг Хауч (Georg Hautsch), *Освајање Београда 1688. године*
(Народни музеј у Београду, 20_1264)

Сл. 75. Мартин Брунер (Martin Brunner) и Јохан Фербер (Johann Färber), *Освајање Београда 1688. године* (Народни музеј у Београду, 20_898)

употреби били различити графички предлошци. Како нема сачуваних података о којим предлошцима је реч, поређења са старијим и савременим графичким приказима Београдске тврђаве дају могућност да се обликовање медаља у том периоду посматра из још једног угла. Анализом графичког материјала који документује визуелно приказивање Београда из збирки Музеја града Београда и уочавањем специфичности његовог представљања, присуство различитих визура на медаљама из истог периода постаје јасније.²³ Од времена првих познатих представа са дрвореза нирнбершког штампара Волфганга Реша (Wolfgang Resch) и реверса медаље поводом освајања Београда од Сулејмана I 1521. године (сл. 76)²⁴ па до последњих деценија XVII века, град је приказиван она-

ко како га први пут угледа путник који стиже са севера Дунавом. Због наглашене висине Горњег града он изгледа као моћно утврђена висока стена, чиме је истакнута неосвојивост на уштрб реалног изгледа. Слично графичко решење инспирисало је и Јустуса ван ден Нипорта (Justus van den Nypoort) за приказ Грчког Београда (Griechisch Weissenburg), који је објављен 1686. године у Биркенштајновом приручнику за геометрију намењеном артиљеријским школама (сл. 77).²⁵ Облик имена града и детаљи приказаних грађевина указују на могућност да пред собом имамо предлог који је послужио Филипу Хајнриху Милеру и Фридриху Клајнерту²⁶ за обликовање аверса медаље *Освајање Београда 1688. године* (сл. 71).²⁷ Реверсна представа, са персонификацијом цркве, чије сунце на груди-

²³ Новаковић, *Београд на гравирама од XVI до XIX века*; Томић, *Бреј за размисљање*.

²⁴ Изглед ове медаље познат је на основу илустрације публиковане у Стразбуру 1620. у: Lucke, *Sylloge numismatum elegantiorum*, 47.

²⁵ Бакорез је публикован у Бечу 1686. године у књизи: Anton Ernst von Birkenstein, *Ertz-herzogliche Handgriffe des Zirckels und Limials, oder außserwehler Anfang zu denen mathematischen Wissenschaften. Worinnen man durch eine leichte und neue Art ihm einen geschwinden Zutritt zu der Feldmesserey und andern darauß entspringeden Wissenschaften macht* (Томић, *Бреј за размисљање*, Т. 14).

²⁶ Фридрих Клајнерт (Friedrich Kleinert, 1633–1714) био је уметнички стругар, механичар и медаљер, од 1668. године мајстор и грађанин Нирнберга. Његове медаље одликује беспрекоран натпис на ободу. Клајнертова радионица прелази 1710. године у руке Каспара Готлиба Лауфера.

²⁷ Осим медаља идентичних аверса и реверса из збирке Музеја града Београда и Народног музеја у Београду, познате су још две комбинације истог аверса, али различитих реверса из Државне збирке новца у Минхену. Фотографије ових примерака публиковане су у: Марић Јеринић, *Пољед изблиза: Медаље у спомен освајања Београда*, сл. 6 и 8.

Сл. 76. Графички приказ медаље *Освајање Београда од Сулејмана I, 1521.*
(преузето из: Lucke, *Sylloge numismatum elegantiorum*, 47)

ма и крст у десној руци исијавају светлост која заслепљује Турчина и баца га на колена, овај догађај слави као победу у знаку крста, што потврђује натпис *IN HOC SIGNO* (= под овим знаком). Овај симбол тријумфа цара Константина, заштитника хришћанске вере, Хабзбурзи често користе у истицању своје мисије, а у династички пропагандни програм уведен је путем идеје о континуитету са римским императором.²⁸ Натпис који уоквирује представу додатно је појашњава: *IMBELLES TURCOS CRUX AT QUE ECCLESIA VINCUNT*.

Трећа представа града, са реверса медаље *Освајање Београда 1688. године* Георга Хауча,²⁹ пример је већег степена реалистичности. Београд је овде представљен не више из угла путника који стиже у подножје моћног утврђења, већ виђен са југа, из угла нових освајача под командом Максимилијана II Емануела. Она, у складу обликовних могућ-

ности медија, измењеном визуром града овековечава победоносну стратегију. Историјска чињеница да је на Ратном савету, одржаном 4. септембра у војном стану баварског изборника, донета одлука да се наредног дана изврши јуриш на Београдску тврђаву са јужне, копнене стране, сведочи о стратегији која је 6. септембра донела победу.³⁰ И, како то на реверсу медаље потврђује натпис, *ALBA GRÆCA* је освојена по вољи божијој (*SIC VOLVIT DEUS*), а његово визуелно решење усаглашено је са битним чињеницама историјског догађаја (сл. 78).³¹

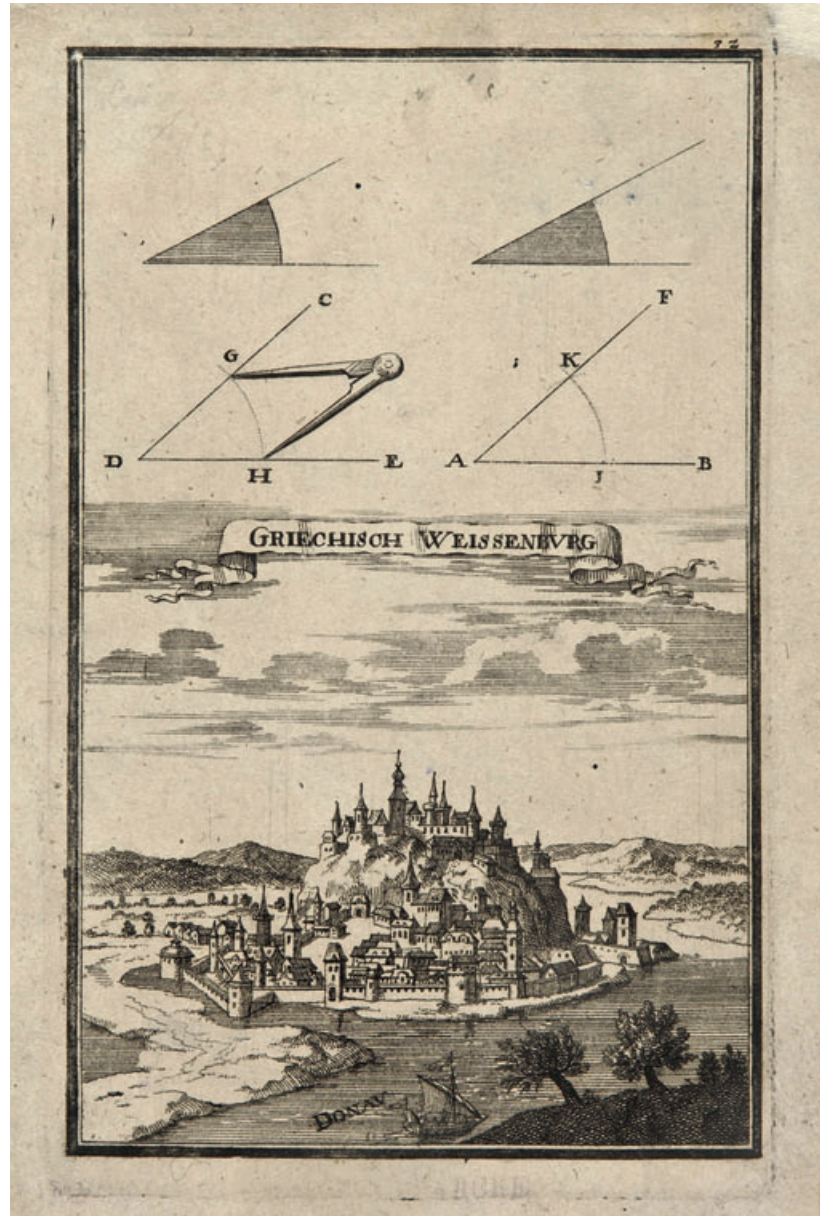
Посебан значај улоге главног војног заповедника коју је имао Максимилијан II Емануел тематизује и медаља са идентичним аверсом (сл. 72). Сигнатура Г. Н. испод допојасне фигуре у оклопу потврђује да је њен аутор Георг Хауч, а кружни натпис од почетних слова латинског назива титуле баварског изборника истиче његов значај:

²⁸ Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 139.

²⁹ Георг Хауч (Georg Hautsch), медаљер и резач печата, био је од 1683. године у званичној служби резача гвожђа града Нирнберга. Често је радио са Мартином Брунером, Георгом Фридрихом Нирнбергером и Фридрихом Клајнертом. У Беч се преселио 1712. године, где је наставио са израдом медаља до смрти, пре 1745. године.

³⁰ Веселиновић, *Рајнови Турске и Аустрије*, 465–519.

³¹ Медаља из Народног музеја у Београду (инв. бр. 20_964) разликује се од медаље из Музеја града Београда (Н_252) по изгледу аверса, на коме је фигура жене која персонификује Угарску.

Сл. 77. Јустус ван ден Нипорт,
Грчки Београд, из: Von Birkenstein,
*Ertz-herzogliche Handgriffe
deß Zirckels und Linials*
(Музеј града Београда, И₁ 453)

MAX. EMAN. D. G. V. BA. & P. S. D. C. P.
R. S. R. I. AR. & E. L. L. (= Макс Емануел са
божијом милошћу кнез обе Баварске и Гор-
њег Палатината, царски палатински гроф на
Рајни, Велики Домууправитељ Светог рим-
ског царства и гроф Лојхтенберга). Реверс-
на представа, пребацивање војске са леве на
десну обалу Саве ради напада на Тврђаву,

овековечава пресудан стратешки потез, а су-
штину пропагандног концепта медаље изра-
жава натпис на ободу: BELGRADUM SU-
BITO BAVARUS CAPIT IGNEUS AUSU
(= Ватрени Баварац је, неочекивано смелим
подухвatom, освојио Београд).³² Представа
града у склопу географске карте речног сли-
ва Дунава и Саве одраз је развоја картогра-

³² Медаља из збирке Народног музеја у Београду (20_1264) има исту реверсну представа, док је на аверсу, као и код медаље из Музе-
ја града Београда, уместо Макса Емануела фигура жене која персонификује Угарску (сл. 73).

Сл. 78. Георг Хауч (Georg Hautsch), *Освајање Београда 1688. године* (Народни музеј у Београду, 20_964)

фије у том периоду. Све веће инсистирање на тачности и на детаљима топографије доводи се у везу са војним подухватима највећих европских дворова, који су били, из политичких и ратних разлога, главни поручиоци географских карата.³³ Стилско померање ка већем реализму представа на медаљама барокног периода не схвата се као израз тежње ка верној слици, него је у функцији опслуживања историјске мисије.³⁴ На примеру ових медаља идејни концепт је фокусиран на истицање пресудне и одлучујуће улоге баварског изборника.³⁵

Неоспорно је да су успеси у борби против Турака били заслужни за пораст популарности медија медаља. Из наведених примера је јасно да нису све медаље биле посвећене цару, већ да има и таквих које својом тематиком указују на улогу и учешће изборних кнежева и принчева. У мноштву мотива који се на њима појављују, одређен број приказује само изглед ослобођених градова и нема представу Леополда I. Ипак,

најбројније су медаље које у тексту, на ободном запису или симболу, тематизују цара. Снажни по изразу, сликовни симболи који га репрезентују, као двоглави орао или тријумф сунца над полумесецима, упечатљивији су примери употребљених мотива, што се не може рећи за представе у којима Леополд I има активну улогу. На медаљама преовлађује његова статична биста, са одговарајућом сценом на полеђини као што је опсада града или амблематска композиција. Цар је углавном приказиван допојасно као ратник у оклопу и уз употребу стандардне симболографије, препознатљиве у визуелној репрезентацији многих европских владара. Идеолошке основе таквих представа биле су старије, а њихова реторика, развијана још од XVI века, заснивана је на антитурској идеји.³⁶

Када је реч о медаљама које тематизују самог цара, појашњење питања налогодавства за њихову израду и употребу од стране двора сматра се кључним за разумевање процеса

³³ Buissere, *Monarchs, Ministers, and Maps*, 1–4.

³⁴ Schneider, *Medaillen und Schaumünzen des Barock und Rokoko*, 5.

³⁵ Марић Јеринић, *Пољед изблиза: Медаље у спомен освајања Београда*, 162–163.

³⁶ Симић, *За љубав ошацибине*, 166.

Сл. 79. Филип Хајнрих Милер (Phillip Heinrich Müller), *Победа над Турцима и ослобођење Београда од турске ојасносџи 1688. године, Медаља – чесџиџиџка џрага Ауџбурџа цару* (Музеј града Београда, Н_254)

развоја кроз који је тај медијум крајем XVII века пролазио. С тим у вези није небитно то да тада, осим техничких побољшања израде, долази и до промене начина њиховог пласирања на тржишту. Пример једног од најпознатијих медаљера тога времена, Кристијана Вермута,³⁷ који је помоћу штампаних каталога продавао медаље на сајмовима, појашњава ситуацију продукције која није била само у рукама власти већ је, са дозволом цара, подстицана и од самосталних предузетника.³⁸ О личној иницијативи израде медаља са ликом цара сведочи и рад аугзбуршког медаљера Филипа Хајнриха Милера,³⁹ *Победа над Турцима и ослобођење Београда од турске ојасносџи 1688. године*, чији приме-

рак у сребру поседује и Музеј града Београда (сл. 79).⁴⁰ За контекст настанка те медаље индикативан је и други назив под којим се појављује: *Медаља – чесџиџиџка џрага Ауџбурџа цару*.⁴¹

Поводом предстојећег избора Јозефа I за угарског краља, градски челници Аугзбурга су, у септембру 1689. године, поклонили његовој мајци, царици Елеонори, тринаест медаља које је за ту сврху израдио Филип Хајнрих Милер. Тематски, оне се нису бавиле предстојећим крунисањем, већ су репрезентовале његове радове настале током предходних тринаест година. Та чињеница даје овој целини документарни карактер, јер пружа увид у то који су догађаји за једног

³⁷ Кристијан Вермут (Christian Wermuth) (1661–1739), медаљер из Готе, аутор је велике серије медаља у којој истиче Леополда I као следбеника царева античког Рима. Захваљући томе добио је царске привилегије за самосталну израду медаља, па их је од 1699. године сигнирао са с. р. с. (Wohlfahrt, *Christian Wermuth*).

³⁸ Schneider, *Medaillen und Schaumünzen des Barock und Rokoko*, 5.

³⁹ Филип Хајнрих Милер (Philipp Heinrich Müller) (1654–1719) био је златар и медаљер из Аугзбурга. Примена савременије пресе у изради медаља и висок квалитет рада учинили су га познатим и изван граница Немачке. Према његовим калупима резали су медаље Каспар Готлиб Лауфер и Фридрих Клајнерт, власници ковница и издавачи у Нирнбергу (Gerlind, Müller, *Philipp Heinrich*, 468).

⁴⁰ Исти примерак у злату чува се у Уметничко-историјском музеју у Бечу. Његова тежина од 104,85 g одговара вредности од 30 дука-та, а пречник му је 58,3 mm (Inv. Nr. 1.035 bß). Датум „16. септембар 1688“ у ствари је 6. септембар. Грегоријанска реформа календара у временском распону од 1582. до 1682. године подразумевала је десет дана више (Winter, *Glanz des Hauses Habsburg*, кат. бр. 62).

⁴¹ Овај назив медаље појављује се у каталогу Sammlung Julius, *Krieg und Frieden in der Medaille und in der Gedenkmünze*, кат. бр. 357.

медаљера завређивали да буду овековечени. Осим царског венчања и рођења синова, седам медаља тематизују Леополдове успехе против Турака.⁴² Међу њима се *Медаља – честийишка града Ауџбурга цару* издваја једном посебношћу, јер на реверсу повезује две теме – крунисање краља и војне успехе цара. Персонификација Угарске се клања Јозефу I, док су степенице трона означене Леополдовим победама против Турака, чиме се истиче веза између крунисања и заштитничке улоге Хабзбурга. На аверсу је биста цара Леополда I уоквирена грбовима. Било је уобичајено да се јединство цара и Царства приказује портретима седам изборних кнежева или њихових грбова, а аутор овде посматрачу нуди круг од десет грбова. Тиме је пласирана политичко-пропагандна порука да су војни заповедници, учесници борби против Турака, достојни царског круга.⁴³ Пример Филипа Хајнриха Милера, као и других медаљера из тог периода, указује на то да су медаље рађене не само по поруџбини већ и на сопствену иницијативу и као такве нуђене на тржишту. При томе се не искључује могућност да су државни великодостојници или припадници владарске куће били њихови купци. Ослушкивање интересовања потенцијалне клијентеле усмеравало је медаљере у избору тема и начину њихове обраде. Наведени пример је и потврда мишљења да су медаље као последица турских ратова од 1683. године постале значајно комуникационо средство, али да је бечки двор тај полет веома мало употребио за себе.⁴⁴

До промене у хабзбуршкој медаљерској уметности долази тек под владавином Карла

VI (1711–1740), када барок северно од Алпа достиже највишу тачку успона. Почетком друге деценије XVIII века, инспектор бечке ковнице и антиквар Карл Густав Хереус покрене темељну обнову медаљерства модернизовањем технике ковања и ангажовањем признатих иностраних мајстора у службу дворских медаљера. Напуљски резач калуца Антонио Марија Ђенаро, шведски медаљери Данијел Вароу и Бенедикт Рихтер јесу имена за која се та обнова везује.⁴⁵ Суштинска новина лежи у околности да је Хереус, по узору на француску серију медаља *l'Histoire métallique*, осмишљавао сижее и креирао представе на медаљама које су славиле Карла VI. Пример медаље поводом царског повратка из Шпаније 1711. године, на којој је представљен као римски император, указује на окосницу Хереусовог идејног концепта.⁴⁶ Медаље настале по француском моделу а у сврху пропаганде Карла VI представио је у књизи *Historia metallica seu numismatica Austriaca*,⁴⁷ са детаљним објашњењима њихових представа. Осим конципирања иконографије и интерпретирања владарске идеологије, овај нумизматичар је све до смрти 1725. године организовао и аранжирао многобројне дворске свечаности и церемоније.⁴⁸

Сегмент ученог визуелног језика барока са низом симбола, алузија и емблематских пиктограма, преузетих из официјелне империјалне иконографије, јавља се и на медаљама искованим поводом новог аустријско-турског рата (1716–1718). Поред радова из обновљене бечке ковнице, медаље посвећене тим догађајима, са званичном дозволом цара Карла VI, и даље израђују медаљери из

⁴² Опсада Беча је приказана текстом, док сликовна представа приказује Херакла који убија пса пакла Кербера. Остале медаље представљају ослобођење Будима и битке код Мохача и Осијека, а на једној медаљи славе се три победе из 1685. године.

⁴³ Schumann, *Die andere Sonne*, 334.

⁴⁴ Polleross, "Pro decore Majestatis". *Zur Repräsentation Keiser Leopold I.*, 286.

⁴⁵ Antonio Maria Gennaro, Daniel Warou, Benedikt Richter (Winter, *Glanz des Hauses Habsburg*, 24).

⁴⁶ Медаља под називом *Повраћак из Шпаније поводом крунисања за цара* чува се у нумизматичкој збирци Уметничко-историјског музеја у Бечу, инв. бр. 1.284 bB.

⁴⁷ Књига је публикована 1721. године у Нирнбергу, по узору на: *Louis XIV et ses symboles dans l'histoire métallique du règne de Louis le Grand*.

⁴⁸ Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 43–44.

Сл. 80. Георг Вилхелм Фестнер (Georg Wilhelm Vestner), *Освајање Београда 1717. године* (Музеј града Београда, Н_256)

Нирнберга и Аугзбурга.⁴⁹ Примерци из домаћих музеја тематски се односе на два догађаја из тог рата која су се одиграла на нашем простору – освајање Београда 1717. године⁵⁰ и Пожаревачки мир 1718. године. У разматрању стратегија ратних операција став војног заповедника принца Еугена Савојског да главни напад, након освајања Темишвара и Баната, треба усмерити према Београду, најјачем утврђењу у европском делу Турске, био је одлучујући за његово поновно освајање.⁵¹ Ова историјска чињеница била је основни мотив за нирнбершког мајстора Георга Вилхелма Фестнера⁵² да приликом креирања медаље посвећене том догађају представи на аверсу његов лик. На реверсу је коњаничка представа принца

Еугена са мачем у руци, означеном у натпису као „Мач Гидеонов” – NON EST HEIC ALIVO NISI GLADIUS GIDEONIS. Формулација следи старозаветну слику праведне освете над неверницима вођене божијом руком, по којој пророк Гидеон са својом малобројном војском поражава Мадитјане (Књига о судијама 7, 13–14, 20). На сличан начин Еуген Савојски са својим мачем, као изасланик и заступник цара Карла VI, поражава Турке у бици код Београда⁵³ (сл. 80). Освајање Београда је поново одјекнуло у Европи као велики успех Хабзбурга и као победа хришћанства у вековном сукобу са исламом. У наставку рата заузета је област северне Србије са планом за даље напредовање према југу. Напад Шпаније на хабзбур-

⁴⁹ Мартин Брунер, Георг Вилхелм Фестнер и Филип Хајнрих Милер јесу имена медаљера чије се сигнатуре појављују и на медаљама издатим поводом аустријско-турског рата (1716–1718).

⁵⁰ Народни музеј у Београду и Музеј града Београда имају само по два примерка медаља посвећених освајању Београда 1717. године, од којих су два иста и славе Еугена Савојског. Према референтним каталозима, број медаља насталих поводом овог догађаја не заостаје за бројем оних које су настале поводом претходног освајања 1688. године (Sammlung Julius, *Krieg und Frieden in der Medaille und in der Gedenkmünze*, кат. бр. 1274–1303).

⁵¹ Веселиновић, *Рајнови Турске и Аустрије*, 523.

⁵² Georg Wilhelm Vestner (1677–1740), од 1720. године медаљер вирцбуршких бискупа, а од 1732. године дворски медаљер Баварске. Од 1726. године радио је заједно са сином Андреасом, а 1728. године добио је од Карла VI привилегију да медаље може израђивати у својој радионици у Нирнбергу (Bernheimer, *Georg Wilhelm Vestner und Andreas Vestner*).

⁵³ Милошевић, *Владарске врлине Карла VI*, 193.

Сл. 81. Бенгт Рихтер (Bengt Richter), *Пожаревачки мир 1718.*
(Народни музеј у Београду, 20_886)

шке поседе у Италији био је разлог за прекид рата против Турака и за мировне преговоре. Уз посредовање Енглеске и Холандије, мир је склопљен у Пожаревцу 21. јула 1718. године. За Свето римско царство немачких народа то је био најповољнији мир склопљен са Османском империјом.⁵⁴

Медаље издате поводом закључења Пожаревачког мира 1718. године не одступају основним концептом својих представа значајније од оних које су настајале у периоду Великог бечког рата. Официјелна империјална иконографија, на чијем развоју је у том периоду рађено под вођством Хереуса, већи нагласак ставља на формулације које Карла VI представљају као римског императора. Пример бронзане медаље из збирке Народног музеја у Београду, рад медаљера Бенгта Рихтера (сл. 81),⁵⁵ експлицитно реферира на цара као новог Августа. На реверсној представи император је крунисан

ловоровим венцем – због трајне победе над Турцима, то јест због мира успостављеног победом. Он је обучен у тогу и ослоњен на крст коме је у својој побожности приписао победу. За крст је причвршћен штит – симбол победе, који је означен натписом DE BARBARIS GENTIBUS (О варварским племенима). Тријумф је истакнут и положеним оружјем у подножју крста. Религија у десној руци држи књигу затворену са седам печата, симболима седам католичких сакрамената, док јој је крај ногу положен хришћански земаљски шар, који симболизује народе које је Карло VI ослободио у рату против Турака. Цару се пружа храстов венац, по угледу на Августа – доносиоца мира. Натпис AVGVSTO PACATORI. III означава Карла VI као троструког миротворца у ратовима – са Мађарском, Шпанијом и у рату с Османском империјом који је окончан Пожаревачким миром.⁵⁶

⁵⁴ Веселиновић, *Рајови Турске и Аустрије*, 523–571.

⁵⁵ Bengt Richter (Стокхолм, 1670 – Беч, 1735) – пре доласка у Беч радио је у Паризу, Лондону и Стокхолму као резач калуца и медаљер, а од 1715. године у бечкој ковници као виши медаљер (Тодоровић, *Пожаревачки мир*, 516–517); НМБ, инв. бр. 20_886.

⁵⁶ За детаљније значење представа на медаљама Пожаревачког мира, в. Милошевић, *Властарске врлине Карла VI*; Simić, *Patriotism and Propaganda*.

ВЕСНА БИКИЋ

Нова роба за ново друштво – Београд и средња Европа Хабзбурга

Аустријско освајање 1717. године донело је Београду нов циклус преображаја. Као и много пута раније, нови услови ратовања на важном геостратешком положају изискивали су низ интервенција у циљу побољшања одбрамбених могућности његових фортификација, а присуство нових војних трупа и армија различитих занатлија и трговаца утицали су на много начина и на свакодневни живот његових становника. Од времена креирања утврђеног града–престонице у време деспота Стефана Лазаревића (1404–1427), Београд је баштинио и велике културолошке промене. Кратко трајање у оквирима српске државе сменило је практично читаво столеће под мађарском влашћу, да би уследило приближно двеста година под Османлијама. Свака промена власти била је праћена готово потпуним прекидима у материјалној култури, односно непрекидним прихватањима друга-

чијих културних образаца. Нова промена на почетку XVIII века, последња у том низу, поново је повезала Београд са занатско-уметничким кругом средње Европе. За разлику од претходног пута, у оквирима средњовековне угарске државе и занатско-уметничких токова готике, културни концепт на почетку модерног доба обликовао се према постулатима монументалног барока и у условима нове економије – меркантилизма.¹

У концепту новог града епохе барока кључну улогу имала је стајаћа војска, са додатком да уз освајања буде и средство за одржавање реда. Реформа у организацији војних снага, коју је установио принц Еуген Савојски, ослањала се на национализацију, тј. регрутацију регименти у одређеним областима, превасходно из крунских земаља, Аустрије, Баварске, Чешке и Мађарске, али и из других крајева (сл. 82), тако да је било

* Чланак је резултат рада на пројекту *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177021).

¹ Mumford, *The city in history*, 345–346. Идеје политике меркантилизма биле су блиске владарима из династије Хабзбурга, мада је њихова имплементација била различита од регије до регије пространог царства, в. Веселиновић, *Продирање аустријске тировине у Београд*, 163–166.

и војника који су говорили француски, фламански, италијански, српски, хрватски.² Осим разноликог етничког порекла, аустријска војска била је разнородна и у погледу занимања, пре свега због регрутовања занатлија које су биле значајна помоћ како у вршењу неопходних поправки, тако и изради потребних ствари.³

У царству Хабзбурга Београд је у својој суштини био војни град, главна гранична тврђава и полазна тачка немачке (католичке) колонизације ка истоку. Важан геополитички положај допринео је израстању града у привредно и културно средиште региона.⁴ Својим укупним значајем Београд је постао позорница моћи Хабзбуршког царства, а војска, као његово највидљивије и свеприсутно лице, кључни фактор у ширењу европских културних образаца и њиховом упливу у свакодневицу. Уз одређене потребе у погледу становања и коришћења простора, присутност војске наметала је и потрошњу разноврсних производа.⁵ За Београд тога доба изглед употребних и украсних предмета представља новину у поређењу са до тада преовлађујућим османско-балканским дизајном.

Археолошке целине аустријског Београда

Расположиви подаци, сакупљени током вишедеценијских мултидисциплинарних истраживања, истакли су значај Београда у изучавањима различитих појава на почетку новог доба. Тај значај је у новије време истакнут истраживањем археолошких контек-

ста из времена аустријске управе који су садржали обиље разноврсних предмета за свакодневну употребу. Иако су предмети из тог доба практично незаобилазан садржај културних слојева на Београдској тврђави, сваранија открића систематизована су тек недавно, и то захваљујући археолошким истраживањима остатака Блокхауса у тзв. Пролому Југоисточног бедема Горњег града (сл. 58–60), као и у подруму комплекса средњовековне митрополитске резиденције у Доњем граду. Поменути археолошки контексти разматрани су детаљно као грађевински комплекси, док је њихов садржај омогућио прецизније одређење у хронолошком и културном погледу.⁶ Посматрани са становишта савремених студија материјалне културе, они садрже скуп информација које су од значаја за тумачење како самог предмета, тако и његове друштвене и културне димензије.⁷ Иако су из две етапе аустријске власти, а уз то и различити у погледу садржаја и количине налаза, они, сагледани у јединственом оквиру, на потпунији начин илуструју токове производње и потрошње робе у аустријском Београду.

Референтне археолошке целине аустријског Београда прецизно су дефинисане у погледу стратиграфије и хронологије. Простор засведене просторије испод Блокхауса репрезентативна је целина по свему, а највише по обиљу налаза депонованих у кратком временском раздобљу, у трећој деценији XVIII века. Реч је о отпаду из објеката на Горњем граду, пре свих из пешадијских касарни и зграде „Главне страже”, који је ту

² Parrott, *From military enterprise to standing armies*, 74–95; Ágoston, *Empires and warfare*, 126, 130–131; Bassett, *The imperial Austrian army*, 73–74. Након аустријског освајања 1688. године у Београдској тврђави била је стационирана војска сличног састава, али су у њој били и таборски свештеници који су служили и на немачком и на словенским језицима, в. Веселиновић, *Ратнови Турске и Аустрије*, 468–482; Vanino, *Isusovci u Beogradu*, 21–22.

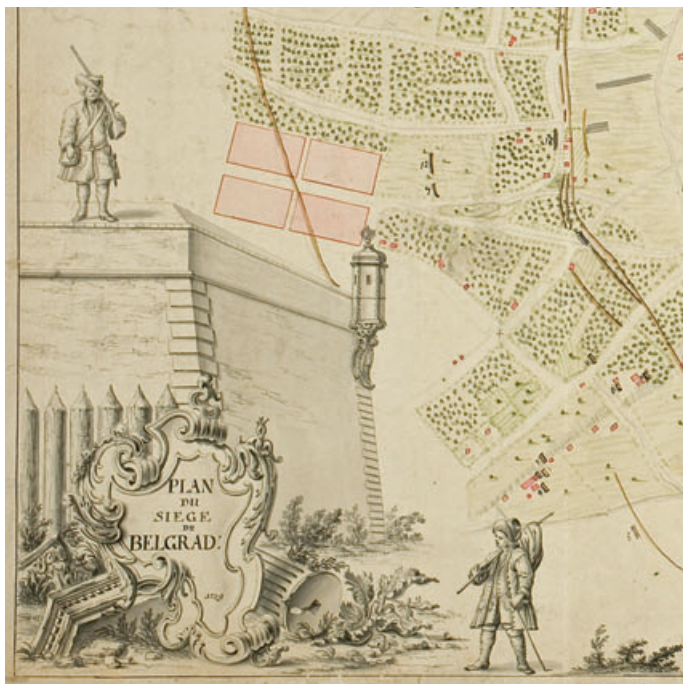
³ Bassett, *The imperial Austrian army*, 74.

⁴ В. у овом зборнику текстове И. Точанац Радовић, 12–37, и А. Милошевић, 74–95.

⁵ Mumford, *The city in history*, 345–348.

⁶ М. Поповић, *Почеци барокне војне архитектуре на Београдској тврђави*, у овом зборнику, 96–108; Поповић М., Бикић, *Комплекси средњовековне Митрополије*, 122–129.

⁷ West, *Introduction*, 1–7; Orser, *Historical Archaeology*, 27–28; Cochran, Beaudry, *Material culture studies*, 192, 199–200.

Сл. 82. План опсаде Београда 1717. године, ведута (Главни земаљски архив у Карлсруеу, сиг. Hfk Pläne_La 14 rot)

Сл. 83. Пешадинац и официр, 1710. (Ottenfeld, Teuber, *Die österreichische Armee*, 8)

насут у време рушења надземног дела Блокхауса, по свој прилици између 1721/22. и 1725. године.⁸ Имајући на уму временски оквир хабзбуршке власти у Београду, реч је о предметима које је користила аустријска војска у првих неколико година по усељењу у касарне, што би значило да је већина њих била израђена пре 1721, али не много раније од друге деценије XVIII века.

С друге стране, археолошки контекст из подрума палате, односно његове обнове у османско доба (1521–1688), говори о интензивном коришћењу тог простора у доба прве, двогодишње аустријске окупације Београда (1688–1690). Наиме, тамо је била смештена приручна апотека или остава за резерве тинктура и мелема.⁹ Као такав, овај контекст представља један од ретких архео-

лошких примера војне апотеке, али и вредно сведочанство запоседања простора и организовања свакодневних активности у време првог аустријског поседовања Тврђаве. Будући да је претрпео знатна разарања, тај простор после 1717. године није био у употреби.

Чврста повезаност Тврђаве и вароши видљива је, како сведоче резултати досадашњих истраживања, не само у погледу физичких структура него и организације свакодневног живота. За разлику од Тврђаве, која је пружила обиље различитих употребних и, у мањој мери, украсних предмета, истраженост простора вароши је знатно слабија и доста фрагментарна, с обзиром на сразмерно скроман обим заштитних археолошких истраживања и очуваност културних слојева из раздобља аустријске власти.¹⁰

⁸ М. Поповић, *Почеци барокне војне архитектуру на Београдској тврђави*, у овом зборнику, 96–108.

⁹ Поповић М., Бикић, *Комплекс средњовековне Миштролије*, 122–130, сл. 77, 93–95.

¹⁰ Шкаламера, Поповић М., *Урбани развој Дорћола*, 228–237.

Међутим, иако скромне, назнаке у вези с културно-занатским амбијентом које су пружили покретни археолошки налази откривени на подручју вароши довољно речито показују међусобну сличност у материјалној култури између те две целине. У том смислу, археолошки налази из ареала Тврђаве илуструју карактер града у целини, те су стога релевантни за разматрање питања која се односе на друштвено значење предмета и стварање културног идентитета.¹¹

*Униформе и опрема,
одржавање и поправке*

У Београду, као веома важном стратешком месту, било је много војске и то свих родова и чинова.¹² За њене потребе, аустријске власти су склапале уговоре о испорукама великих количина одеће, чизама, барута, рогова, каишева, реденика, са детаљним спецификацијама које се тичу кроја и боје.¹³ Године 1707. аустријски Ратни савет одредио је да пешадија треба да носи одећу светлосиве боје, односно боје која асоцира на царске трупе из времена тридесетогодишњег рата, међутим, како је вуна у тој боји била најјефтинија, одећа је на сунцу бледела и постајала скоро бела.¹⁴ О одржавању, поправкама и изради делова одеће и обуће бринуле су занатлије које су биле насељене у немачком делу београдске вароши. Према попису из 1723. године, уз кројаче – снајдере, највише је било ципелара (11), док је чизмара било знатно мање (3). Уз њих се помињу и четири сарача, по један чарапар и дугмар, пушкар и чистач оружја, као и два кожара.¹⁵

О изгледу хабзбуршке војске која је била стационарирана у Београду, археолошки налази пружају доста скромне податке. На основу откривених делова униформи, наоружања и додатне опреме може се стећи оквирна слика, која добија на значају тек поређењем тих остатака са ликовним приказима сцена из живота војника тог времена. Међу њима, детаљношћу се истичу илустрације Рудолфа фон Отенфелда (Rudolf Otto von Ritter Ottenfeld), професора на Академији лепих уметности у Прагу и војног сликара,¹⁶ као и Мартина Енгелбрехта (Martin Engelbrecht), немачког сликара, гравера и издавача.¹⁷

Детаљни ликовни прикази аустријске војске знатно олакшавају препознавање и тумачење делова униформи, оружја и пратеће опреме нађених у оскудним археолошким остацима (сл. 83). Међу њима је највише дугмади и копчи, што не чуди с обзиром на њихову вишенаменску употребу. Металном дугмади одређене врсте и величине, рађеном од бронзе (сл. 84), закопчаван је сваки комад одеће, пре свега кошуља и капут. Ситна и шупља лоптаста дугмад пришивана су на кошуље, а крупна и релативно равна на капуте. Међу налазима су и два крупна дугмета са латиничним словом *P*, као и два примерка типа нитне. Сви налази дугмади сада имају тамну зелену боју, добрим делом због корозије, а само једно дугме је сјајне жуте боје, као што су изворно и била дугмад на хабзбуршким униформама тог доба.

Судећи по сразмерно малобројним налазима из подземне просторије испод Блокхауса, али и са других простора Тврђаве, дугмад је доста добро чувана и на одговарајући начин пришивана. Само мала количина је

¹¹ West, *Introduction*, 1–4.

¹² Поповић Д., *Београд пре 200 година*, 40–41; idem, *Србија и Београд*, 195–196.

¹³ Tallett, *War and Society*, 119–120.

¹⁴ Ibidem, 120; Bassett, *The imperial Austrian army*, 74–75.

¹⁵ Поповић Д., *Београд пре 200 година*, 42; idem, *Србија и Београд*, 198.

¹⁶ Ottenfeld, Teuber, *Die österreichische Armee*.

¹⁷ Engelbrecht, *Theatre de la milice etrangere*.

Сл. 84. Метална дугмад из подземне просторије испод Блокхауса
(Документација Археолошког института)

замењена, односно доспела у отпад због недостатка петљи или искривљености.

Уз металну дугмад, за закопчавање других делова одеће употребљавана је и дугмад рађена од других материјала, пре свега од кости (сл. 85а). Употреба и израда коштане дугмади посведочена је током касног средњег века и, нарочито, раног модерног доба на читавом подручју средње Европе. Поводом налаза бројних полуфабриката, искоришћених плочица и одбачених остатака оштећених у процесу израде у археолошком контексту подземне просторије испод Блокхауса, ово питање је недавно детаљно размотрено, укључујући и објашњење производног процеса.¹⁸ Стога ће овде бити укратко поновљени они подаци који су од значаја за општу слику о одевању и свакодневним активностима војне посаде у Београду. Наиме, коштани дискови са перфорацијом у средини јесу заправо језгра дугмади пресвучених тканином, која су пришивана на различите комаде одеће, на јакне, панталоне, кошуље

и друго, али и на постељину.¹⁹ Ови полуфабрикати су у следећој фази израде дорађивани, и то тако што су перфорација и обе површине глачане и полиране да би преко тако глатког језгра пресвлака од тканине била дуготрајнија. Занимљиво је поменути и то да су у радионици у Београдској тврђави као сировина за израду дугмади претежно коришћена ребра и дуге кости говеда (сл. 85б), по свој прилици од отпада из оближње кухиње гарнизона, односно касарне. Све то, уз извесно познавање технике израде, као и брзину рада што је за последицу имала доста отпада, говори о мајстору специјалисти који је организовао производњу вишенаменске дугмади на простору Тврђаве.

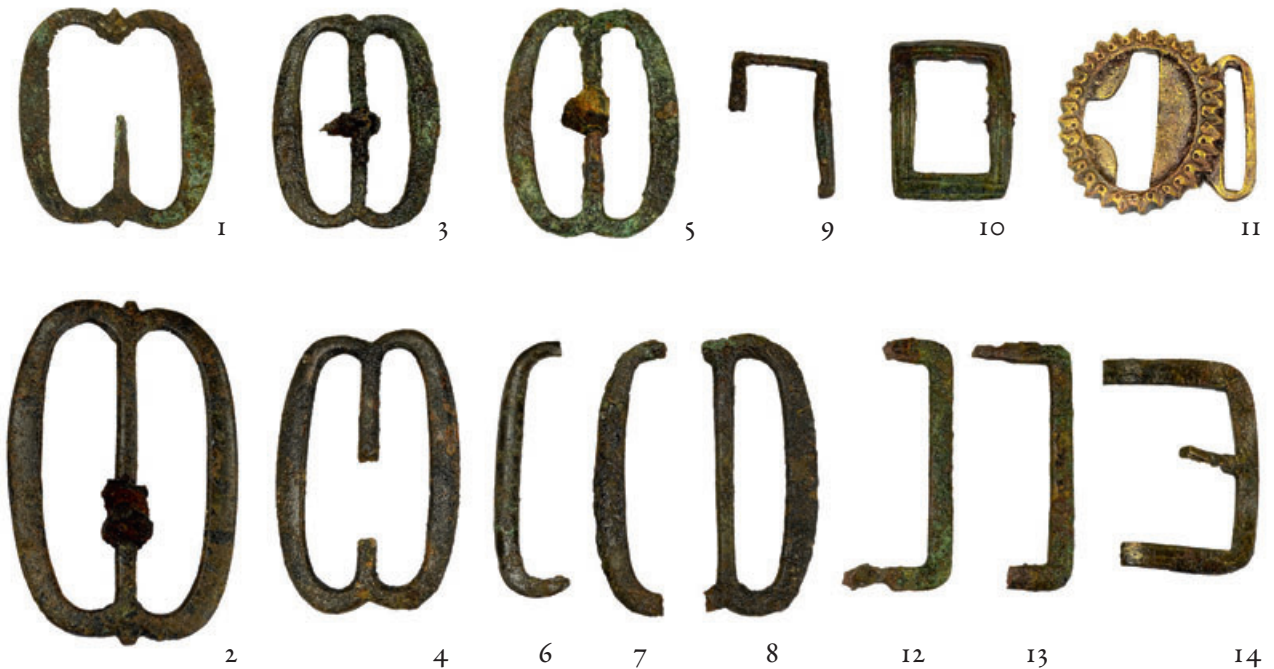
Преко кошуље, у висини струка, ношен је опасач који је придржавао бајонет и/или сабљу. Уобичајено је био рађен од светле коже, у боји сличној боји кошуље и капута пешадије. Кожни делови опасача, нажалост, нису сачувани, али је зато у току археолошких ископавања откривено мноштво копчи

¹⁸ Bikić, Vitezović, *Bone working and the army*, 57–65 (са литературом).

¹⁹ В. Бикић, *Девотионалије*, сл. 3б.

Сл. 85. а) Дугмад од кости: језгра (1–5), са пресвлаком (6–9), за постељину (10–11);
 б) коштани отпад из радионице за израду дугмади
 (Документација Археолошког института)

Сл. 86. Копче за опасаче и ципеле из подземне просторије испод Блокхауса
(Документација Археолошког института)

(сл. 86). Углавном су то правоугаоне и овалне копче, ливене и без украса. Ови једноставни, функционални предмети нису се с временом много мењали, а у случају квадратних копчи промена готово да није ни било.²⁰ Јављају се у две величине, сходно ширини опасача. Наиме, ликовни извори сугеришу да је постојала разлика у ширини опасача на униформама различитих родова војске, па је тако пешадија носила шире опасаче, који су могли да издрже тежину оружја и муниције, док је коњица имала оне од једног или два ужа комада, као примереније њиховим потребама.²¹ Поред тих стандардних врста, спорадично су налажени и другачији примерци, финије израде, попут мале копче са мрежастим украсом (сл. 86/14). Копче су налажене у мање или више

оштећеном стању – оне овалног облика најчешће с поломљеним трновима, а копче квадратног облика испуцале приближно по средини. Такви обрасци ломљења указују на релативно слаб квалитет производа, односно производњу „на брзину”. Поједини родови војске, а пре свих пешадија, носили су закачену за појас нарочиту правоугаону фишеклију, односно кутијицу направљену од тврде коже, која је служила за муницију, на пример кремене и кожне трачице за пушке и пиштоље или барут за стаклене бомбе.²² Овај део војне опреме није до сада регистрован међу археолошким налазима, не само због пропадљивости материјала него, вероватно, и зато што због начина хабања и деформација одбачених остатака није могао да буде препознат.

²⁰ Fingerlin, *Gürtel*, 181/293, 294 (Kat. Nr. 68, 283).

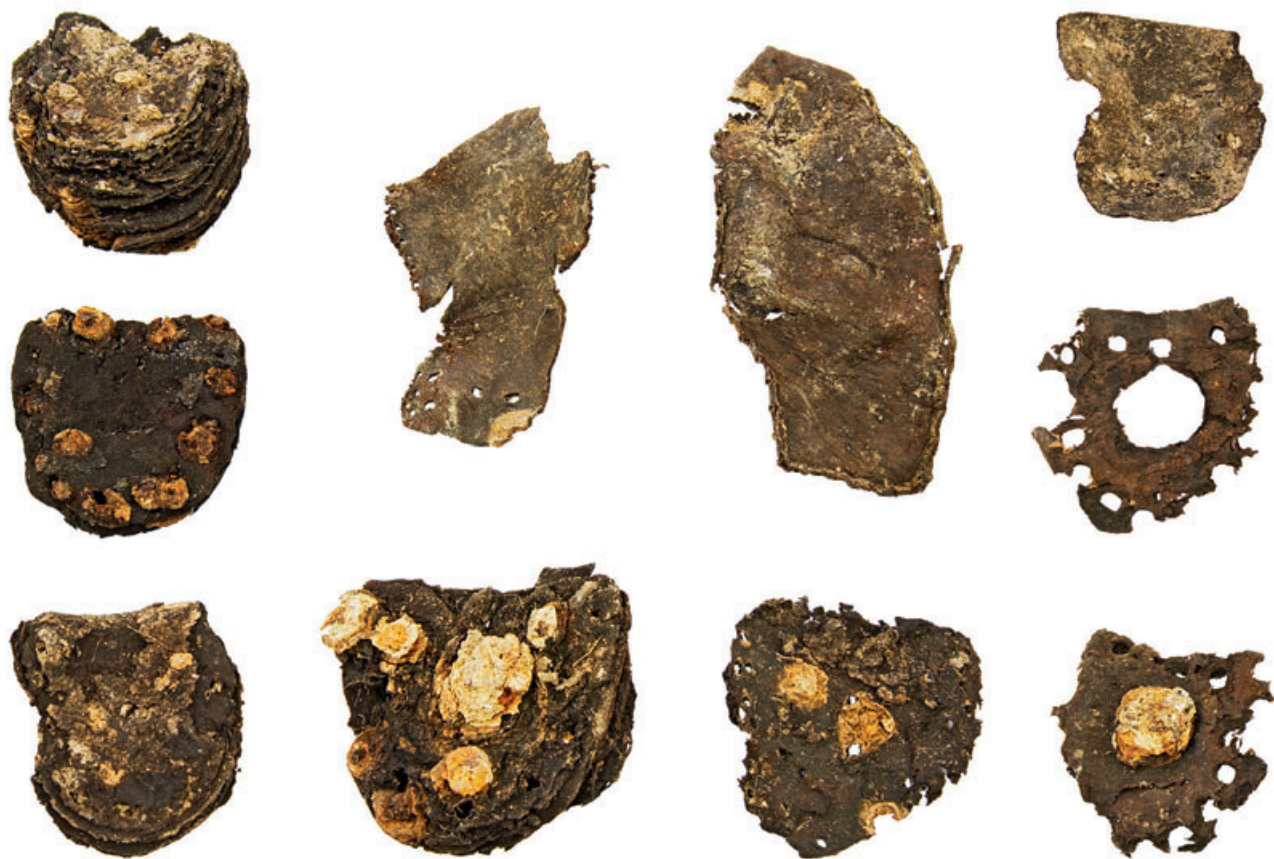
²¹ Ottenfeld, Teuber, *Die österreichische Armee*, 8, 10, 12.

²² Ibidem, 9.

Истраживања у подземној просторији испод Блокхауса донела су нова сазнања о обући војника на почетку новог доба. У том археолошком контексту откривено је укупно 110 комада коже различите величине, од чега је мање од десет ђонова, а остало су делови потпетица (сл. 87). Овакав однос у одбаченим деловима говори о томе да су се потпетице много више трошиле од ђонова, што може бити у вези с дугом и интензивном употребом, односно напрезањем приликом ходања и марширања.

Сви откривени делови указују на то да су обућу чинила три основна елемента – ђон, потпетица и горњи део, која су међусобно састављана лепљењем и прошивањем кроз перфорације изведене шилом. На основу укупне дужине елемената, ђонова и потпе-

тица, што износи између 24,4 cm и 25,5 cm, може се претпоставити величина која одговара данашњим европским бројевима између 38 и 40. Установљене су две врсте ђонова – с једним низом рупица за прошивање и са два низа рупица, при чему су оне ситније уз ивицу. Потпетицу чине слојеви коже (између четири и десет), међусобно слепљени и повезани нитнама. И у овом случају су утврђене две врсте – са ситним нитнама правилно распоређеним на целој површини потпетице и са средишњом крупном нитном и ситним обрубним нитнама. Нажалост, у овом тренутку се није могло установити који делови су били спаривани приликом израде појединих комада. Чини се извесним, међутим, да је реч о три комада обуће – ципели са украсном копчом (сл. 86/9, 10), цокули,

Сл. 87. Делови ципела: ђонови и потпетице из подземне просторије испод Блокхауса (Документација Археолошког института)

Сл. 88. Налази наоружања: стаклене бомбе (1–2), бајонет (3), врх копља (4)
(Документација Археолошког института)

на коју је могла бити додата висока сара у виду засебног елемента, и чизми.²³ У изради обуће је још од раздобља средњег века било уобичајено да се делови обуће израђују од различитих врста коже, па су тако доњи делови (ђоновии и потпетице) рађени од дебеле говеђе коже, а горњи делови од телеће или, ређе, овчије коже.²⁴ Ђоновии су релативно крути, јер су обично рађени од најтврђег дела говеђе коже, оног с леђа (тзв. *croûpan*).²⁵ Најважније је било спајање ђона са горњим деловима, при чему је коришћен нарочит шав од две нити, невидљив са спољне стране.²⁶ Од касног XIV века коришћена је пљосната ланена нит ојачана воском, што је допринело бољој повезаности делова обуће.²⁷

Налази наоружања су, уобичајено, сасвим спорадични, што је разумљиво с обзиром на високу цену сваког комада, али и казне за њихово губљење или давање у залог.²⁸ Конкретан комад свакако представља бајонет (сл. 88/3). Судаћи по облику сечива и усадника, бајонет је био саставни део пушке, са системом паљења барута помоћу кремена, какву је користила пешадија на почетку XVIII века.²⁹ Уз то, употреба пушака кремњача у Београдској тврђави посведочена је релативно бројним налазима припремљеног окресаног кремена, о којима овде неће бити речи будући да су они предмет посебног прилога.³⁰ Међу врстама наоружања које је користила посада Београдске тврђаве била је и сабља, о чему посредно сведоче на-

²³ Ibidem, 5–13.

²⁴ Grew, de Neergaard, *Shoes and pattens*, 46; Radek, *Przynależność gatunkowa skór*, 101–105, Рyc. 33.

²⁵ Kowalska, *Leatherworking*, 28–29, Fig. 7.

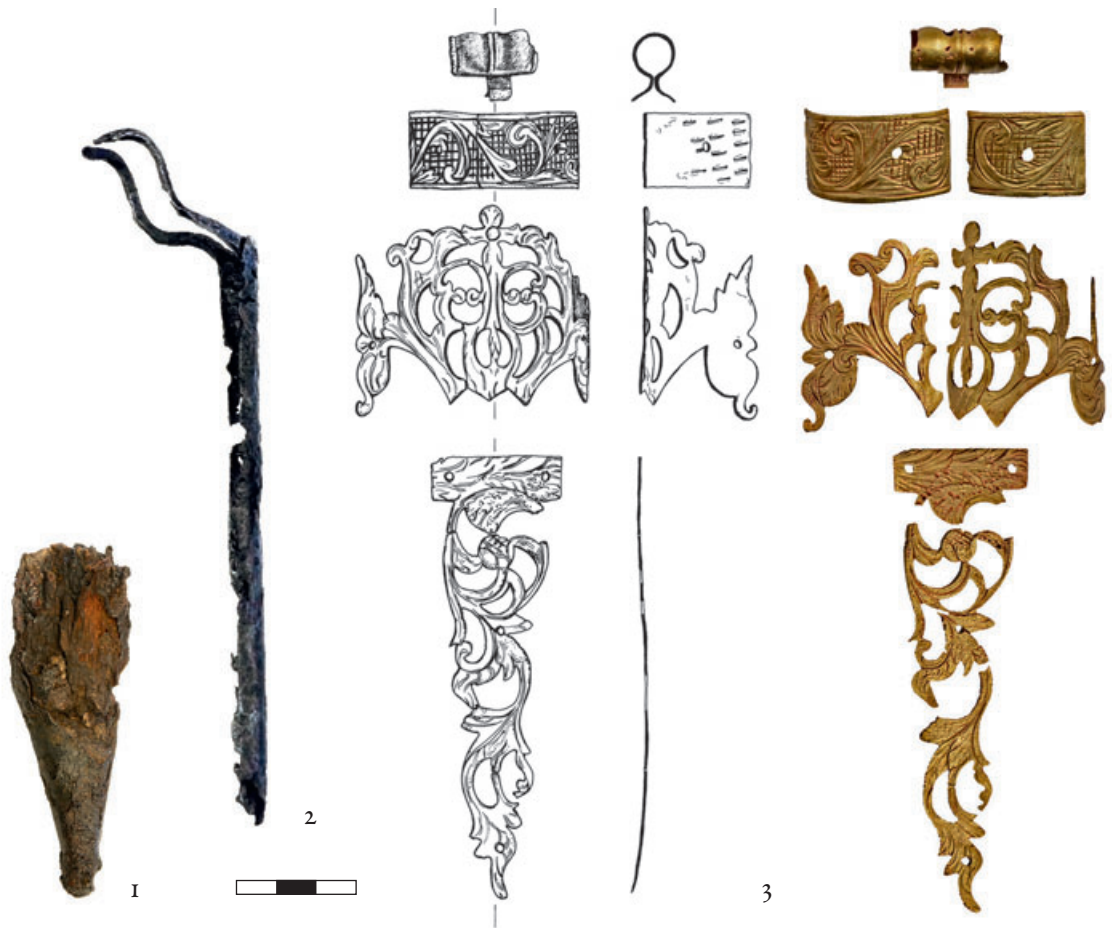
²⁶ *Das Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung*; Grew, de Neergaard, *Shoes and pattens*, Figs. 72–73.

²⁷ Ibidem, 48.

²⁸ Tallett, *War and Society*, 123–124.

²⁹ Ottenfeld, Teuber, *Die österreichische Armee*, 8, 101.

³⁰ В. текст Ј. Шарића у овом зборнику, 196–205.

Сл. 89. Налази наоружања: каније сабљи
(Документација Археолошког института)

лази канија, рађених од гвожђа. Сабљу су користили сви родови војске, а од рода војске и чина зависио је тип сабље као и облик сечице и рукохвата. За сваки облик сечива прављена је одговарајућа канија, те се стога на основу облика њихових врхова може, уз извесну дозу опреза, претпоставити и тип сабље за коју је оплата направљена. С тим у вези, полукружно обликован врх са унутрашње стране (сл. 89/2) могао је припадати канији гренадирске сабље, док је дугметасто профилисан врх (сл. 89/1) могао бити од каније коњаничке сабље.³¹ Корице сабље мо-

гле су бити врло декоративне и скупоцене. Илустративан пример једне такве каније пружају делови позлаћене оплате са флоралним мотивом, изведеним у техници урезивања и цизелирања што су помоћу перфорација биле причвршћене на кожну оплату каније (сл. 89/3).³² Овај изузетан комад припадао је, по свему судећи, официру стационараном у неком од горњоградских здања, а откривен је на дунавској падини, у слоју насипа образованом приликом нивелисања Горњег града у првим годинама аустријске владавине.

³¹ Ottenfeld, Teuber, *Die österreichische Armee*, 99.

³² Поповић М., Бикић, *Комплекс средњовековне Миштролије*, 170, сл. 112/472.

Сл. 90. Прибор за шивење: кутијице (1–3), напрстак (4), игленице (5–7)
(Документација Археолошког института)

Међу налазима наоружања пажњу свакако привлаче масивне кугле – бомбе од стакла, са коничним отвором за фитиљ, рађене од стакла тамноплаве боје (сл. 88/1, 2). Стаклене бомбе биле су једно од главних оружја гренадира (*бомбаша*), елитних пешадијских јединица. Оне се, по правилу, ретко налазе сачуване у целости, али се на основу расположивих делова може говорити о униформној врсти наоружања, чији је пречник 8–8,5 cm, а висина око 8 cm.³³ Још један комад оружја јавља се у археолошким целинама сразмерно ретко. Реч је о копљу, које је служило, осим као оружје, и за истицање застава пукова (режимиенти).³⁴ Гвоздени оков једног копља, левкастог облика, откривен је приликом истраживања у подземној просторији испод Блокхауса (сл. 88/4).

Иако је динамику опремања војске прописивала држава, војници су добар део оде-

ће, као уосталом и друге потрепштине (дуван, оружје), набављали од своје плате, што им је узимало знатан део зараде.³⁵ Чарапе, ципеле и капути брзо су се трошили у свакодневним активностима, па су људи сами обављали поправке, крпили поцепану одећу и пришивали дугмад. Од прибора за шивење нађени су кутијице за држање игала (али не и игле) и штитници за шивење (напрсци) ливени од бронзе (сл. 90/4). Игленица направљена од дрвета сачувана је са поклопцем (сл. 90/6), док друга израђена од кости има на горњем крају спиралу за ушрафљивање поклопца (сл. 90/5).

Део личног прибора чинили су и мали брусеви, намењени не само оштрењу ножева и бритви већ и бајонета. Иако је количина брусева откривена у Београдској тврђави далеко већа, за осам комада из подземне просторије испод Блокхауса утврђено је без

³³ Ibidem, кат. бр. 309, 477, сл. 111.

³⁴ Ottenfeld, Teuber, *Die österreichische Armee*, 3, 8.

³⁵ Због тога се претпоставља да је стајаћа војска допуњавала зараду тако што је обављала повремене послове у локалној заједници, Tallett, *War and Society*, 112–113; Bassett, *The imperial Austrian army*, 74.

Сл. 91. Делови камених брусева
(Документација Археолошког института)

сумње да их је у другој или трећој деценији XVIII века користила војска која је била распоређена у Горњем граду. Рађени су од пешчара сиве и сивозелене боје и већином су плочастог облика, а величина им се креће између 10 cm и 15 cm, судећи по неколико у целини сачуваних примерака (сл. 91). Углавном имају по две радне површине, делом истрошене од употребе, што је уобичајено за предмете те врсте.³⁶ Један од њих има накнадно урезану личну поруку: ANA MARI CBVC(...) (сл. 91/2).

Украшавање по личном укусу

Процес стварања стајаће војске пратило је, поред осталог, увођење реда у свим сегментима живота, а нарочито у одевању и становању. Са стандардизацијом одеће, увођењем униформи, дошло је и до деперсонализације људства. Статус, порекло и укус одавали су, као и у свим пређашњим а и потоњим друштвима, различити украсни предмети које су војници носили или употребљавали

у свакодневним пословима, као и они који су их подсећали на родни крај, драгу личност или одређени догађај. Међутим, како археолошка пракса показује, налази украсних предмета изван оквира војне одеће и пратеће опреме веома су ретки, укључујући и оне луксузне. Утолико су значајнији комади накита који су откривени у археолошким целинама из раздобља аустријске власти. Реч је искључиво о прстењу које својом различитошћу наговештава раскош уметничких заната у доба барока. Два прстена су од сребра и имају урезане иницијале. Један од њих, на површини квадратне главе, има латинским алфабетом угравиране иницијале ВН, а на раменима рељефно изведене тролите (сл. 92/3).³⁷ Квалитетно је урађен, са глатким површинама и изузетном вештином у гравирању иницијала. Други прстен, на глави кружног облика, има такође латинским алфабетом урезане иницијале RT, који су уоквирени спиралама и ситним полумесечастим урезима испуњеним плавом пастом (сл. 92/4).³⁸ У односу на јасне линије у декорацији, које указују на веома вешто

³⁶ Wiśniewski, *Wyroby kamienne*, 125, Рус. 83–88.

³⁷ Место налаза: Београдска тврђава, Доњи град, Североисточни бедем, Амам, сонда 4/63, Ц145/1963; димензије: пречник 2 cm.

³⁸ Место налаза: Београдска тврђава, Унутрашње утврђење, сонда I/78, сектор II, Ц9/1978; димензије: пречник 2,3 cm, ширина главе 1,7 cm.

Сл. 92. Прстење из археолошких целина аустријског периода са Београдске тврђаве (Документација Археолошког института)

изрезан предложак у калупу, ливење није било на технички високом нивоу, судећи по шупљинама од ваздуха на површини прстена. Уз то, иницијали су изведени обрнуто (усправно) у односу на положај главе прстена и доста несигурно, с приметном разликом у величини слова и дубини уреза, нарочито у случају слова Т. Има се утисак да су иницијали накнадно урезани, односно, да је празно поље у средишту главе прстена било предвиђено да накнадно прими жељене иницијале, али да то у овом случају није извео златар(?) вешт у гравирању слова. И поред тога, остаје дилема да ли је у првобитном концепту била предвиђена било каква накнадна интервенција на глави прстена.

Друга два прстена, оба израђена од бронзе, имала су уфасовано камење (или стакло), које сада недостаје. Један од њих, оштрих линија са купастом главом, на раменима има линеарни мотив изведен убодима (сл. 92/1).³⁹ Најшири наспрамни (бочни) делови алке доста су похабани од ношења, односно трења о неки други предмет, можда други прстен, при чему су на једној страни видљиви накнадни урези у виду цикцак линије. Прстен са тракастом алком има округлу главу која је обликована као лежиште за камен

(сл. 92/2).⁴⁰ Лоше је очуван – осим напукле алке, што је вероватно био разлог његовог одбацивања, нагрижен је корозијом.

Међу употребним предметима који су откривени у археолошким слојевима из времена аустријске власти, пажњу привлаче и метални делови две торбице које се у контексту одевања војника могу тумачити као модни детаљи, у најширем значењу тог појма. Наиме, реч је о елементима система за затварање торбица израђених од финијег материјала, тканине или коже. Рађени су од легуре бронзе, мада различитог састава, судећи по садашњој боји – један је црвенкасте нијансе, а други жут. Припадали су торбицама различитих величина – примерак са флоралним украсима, мањих димензија (сл. 93/1),⁴¹ могао је бити од предмета сличног новчанику за ситнину, док је оков оштрије профилације био од нешто веће торбице (сл. 93/2).⁴² Судећи по перфорацијама, за реципијент од коже био је причвршћен нитнама.

У погледу становања војника такође се тежило ка униформности и строгој функционалности. Како показују анализе просторног распореда у горњоградским касарнама, спаваонице су биле доста скромно опремљене.⁴³ С обзиром на то да је по суштини своје

³⁹ Београдска тврђава, Доњи град, Североисточни бедем, сонда 5/64, Ц150; димензије: 2,5 × 2,3 cm, ширина карике 0,6 cm.

⁴⁰ Београдска тврђава, Југоисточни бедем, подземна просторија, слој насипа, Ц301/2008; пречник 2 cm.

⁴¹ Место налаза: Каструм, атријум Библиотеке града Београда, ниво II, слој мрке земље са шутом, Ц10/1985.

⁴² Поповић М., Бикић, *Комплекс средњовековне Миштролије*, кат. бр. 334.

⁴³ Детаљније, в. М. Поповић, *Почеци барокне војне архитектуре на Београдској тврђави*, у овом зборнику, 96–108.

Сл. 93. Браве торбица из археолошких целина аустријског Београда
(Документација Археолошког института)

организације стајаћа војска требало да бора-ви дуго на једном месту, разложно је претпоставити да су војници поседовали предмете који су оплемењивали њихове стамбене просторе, попут огледала, сатова, фигурица, свећњака. Од поменутих предмета, у археолошким целинама јављају се делови бронзаних свећњака и фигурице од керамике. Поред делова стојећих свећњака (сл. 94/1),⁴⁴ откривено је једно крило птице (сл. 94/3),⁴⁵ по свој прилици двоглавог орла са вертикалне осовине, тј. тела луксузног висећег свећњака у виду круне. У сва три случаја реч је о деловима свећњака, међусобно веома сличним у погледу материјала (легуре) и технике израде, која подразумева ливење елементарна у серијама и потом њихово склапање шрафљењем.⁴⁶ Слично другим свећњацима тог типа, крило је на тело орла било причвр-

шћено помоћу жлеба. Јединствена технологија израде свих свећњака говори у прилог њиховом заједничком радионичком пореклу. Према до сада доступним подацима, може се претпоставити да је реч о фламанским радионицама које су биле чувене управо по изради разноврсних стојећих, зидних и висећих свећњака.⁴⁷ Лако преносиви стојећи свећњаци могли су једнако бити део мобилијара приватних и јавних простора, у нашем случају како војничких станова, тако и заједничких простора, док се за лустер у виду круне може претпоставити да је красио неки од јавних простора, можда најпре трпезарију. Судаћи по похабаности, реч је о предметима који су дуго били у употреби, при чему су нарочито бројна оштећења у виду плитких уреза на крилу орла са висећег свећњака.

⁴⁴ Поповић М., Бикић, *Комплекс средњовековне Миџройолије*, кат. бр. 395; Београдска тврђава, Југоисточни бедем, Пролом – Сенгруп, слој насипа, Ц290/2008.

⁴⁵ Bikić, *Viseći svećnjaci*, 364, fig. 4.

⁴⁶ Бикић, *Висећи свећњак из Сојоћана*, 210, са литературом.

⁴⁷ Bikić, *Viseći svećnjaci*, 366.

Од фигурице је, нажалост, очуван само мали део, заправо постоље са стопалима (сл. 94/4). Судаћи по његовом изгледу, она је била моделована прилично рустично, са видљивим потезима завршне обраде.

Да су и зидови војничких станова били украшени, својеврсну потврду пружа налаз луксузног тањира са представом брода (сл. 95). Он је несумњиво био декоративни предмет, судаћи по перфорацијама на полеђини предвиђеним за провлачење узице, од коже или канапа, помоћу које је био окачен на зид. Декорација овог тањира је јединствена, а изведена је у рељефу ефектним колоритом – у медаљону, са радијално распоређеним зрацима, смештена је представа брода са путницима који плове на узбурканом мору, док се по дужини руба налазе листови храста у пољима омеђеним зрацима. Његова основна боја, која је уједно и боја керамике након

печења, готово је бела, па је колорит зналачки одабран да истакне детаље – позадина је жута, а детаљи су ултрамарин, зелени, смеђи и бели. Брод је приказан доста детаљно и може се рећи реалистично, будући да се у њему може препознати тип малог брода (леут) који је коришћен за риболов, али и за транспорт између већих бродова или између великог брода и обале.⁴⁸ Поред детаља самог пловила, јасно се виде и актери пловидбе, пре свих особе које управљају бродом, једна за кормилом и поред ње друга која весла. Тањир са приказом брода, по свему судаћи, рад је врхунског квалитета како у занатском, тако и у уметничком погледу. У недостатку аналогија и технолошких параметара, пре свега састава глине и глазура, радионичко порекло овог тањира остаје у домену претпоставке. Међу радионицама на подручју Европе тог доба било је мало оних

Сл. 94. Делови украса ентеријера из археолошких целина аустријског периода са Београдске тврђаве: стојећи свећњаци (1–2), лустер (3), керамичка фигура (4) (Документација Археолошког института)

Сл. 95. Украсни (зидни) тањир са приказом брода
(Документација Археолошког института)

специјализованих за рељефну глеђосану керамику. Једна од њих налазила се око реке Рајне у Немачкој, где су радионице за израду беле керамике (каменине) развијале и полихромно глеђосање на рељефним површинама посуда.⁴⁹ У трагању за потенцијалним регионима израде, може се помишљати и на радионице које су биле специјализоване за израду рељефних пећњака. Међу њима се квалитетом и разноликошћу дизајна издвајају производи из радионице у Нирнбергу.⁵⁰

У сваком случају, тањир са приказом брода један је од ретких примерака рељефне глеђосане керамике тог доба који је нађен у археолошком контексту, односно насипу којим су биле засуте рушевине палате на дунавској падини. Реч је о насипу осутом са простора Горњег града, који садржи материјал из првих година аустријске владавине, па се тањир, дакле, може приписати мобилијару једног од станова у пешадијским касарнама или згради „Главне страже” у Горњем граду.

⁴⁸ За помоћ у идентификацији брода захваљујем Михајлу Стојковићу.

⁴⁹ Hurst, Neal, Van Beuningen, *Pottery*, 176–234.

⁵⁰ B. Cserey, *Nachahmungen*. Захваљујем др Андреасу Хереју (Andreas Heege, Universität Zürich, Kunsthistorisches Institut) на помоћи у трагању за радионичким пореклом рељефног тањира.

Одржавање хигијене, брија о здрављу

У свим војним регулативама постојала су правила о одржавању основног нивоа хигијене,⁵¹ што потврђују и археолошки налази са простора Београдске тврђаве. Међу предметима који су служили у ту сврху највише је чешљева израђених од кости. Релативна бројност налаза чешљева не чуди када се има на уму да су на почетку новог доба мушкарци носили средње дугу косу, а они имућнији и перике. Слична мода је постојала и међу војницима и официрима, па се стога о одржавању фризура у Београду бринуло чак седам „перикенмахера” и један чешљар.⁵² Нажалост, у археолошким контекстима у Београдској тврђави чешљеви су налажени у доста фрагментарном стању, те зато није могуће утврдити њихове првобитне мере. Образац ломљења, међутим, указује на то да су налажени мањи делови који су, по свему судећи, чинили једну трећину укупне величине (дужине) предмета. Ипак, на основу тих делова може се видети да се њихов облик и укупан изглед нису много мењали столећима.⁵³ Било да је реч о једноредим или дворедим чешљевима, а оба типа су заступљена у археолошким контекстима из времена аустријске власти, сви примерци имају веома

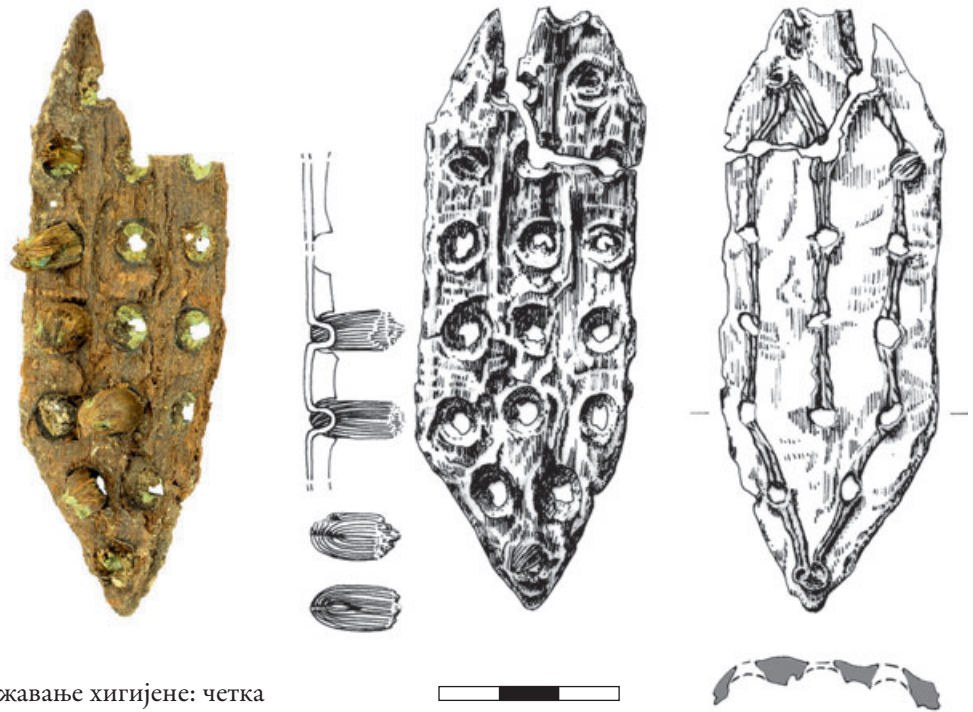
густо распоређене зупце (сл. 96/1–3). Због тога се помишља на то да је чешаљ служио не само за свакодневно уређивање фризуре него и за решавање одређених медицинских стања, пре свега уклањања вашију (*Pediculus humanus var. capitis*). Један од ефикасних начина да се тај проблем реши и власиште ослободи ларви јесте управо онај уз употребу чешља са густим зупцима. Због тога, археолошки налази чешљева представљају посредно сведочанство и о томе да је међу аустријским војницима у Београду постојао и проблем са вашима.

Осим средње дугој коси, мушка мода у доба барока била је наклоњена и брковима. Ако је судити по ликовним изворима, војници су бркове носили готово по правилу, док им је остатак лица био избријан.⁵⁴ Због тога је бритва била неизоставан део мушког прибора за личну хигијену. Бритве војника, како показују налази из подземне просторије испод Блокхауса, биле су сасвим једноставне, израђене од гвожђа, а корице су имале оплате од кости (сл. 96/4–6).

Међу археолошким налазима који се доводе у везу са војницима из касарни у Горњем граду пажњу привлачи и једна четка. Направљена је од дрвене плоче и уметака од слаке који су са доње стране међусобно спо-

Сл. 96. Предмети за одржавање хигијене: коштани чешљеви (1–3) и бритве (4–6)
(Документација Археолошког института)

Сл. 97. Предмети за одржавање хигијене: четка
(Документација Археолошког института)

јени канапом (сл. 97). Веома слична савременим, ова четка је служила за четкање и прање одеће.

Одржавању одређеног нивоа хигијене у касарнама, односно стамбеним јединицама говори у прилог знатна количина налаза ноћних посуда. Реч је о широко отвореним реципијентима с једном малом дршком, приближних величина, тј. запремина, које су глеђосане и споља и изнутра (сл. 98).

Бројна су сведочанства о томе да су у војскама на почетку модерног доба болест и смртност од заразних болести погађале војнике више од оружја.⁵⁵ То не чуди ако се има на уму да су услови војничког живота били погодно тло за развој и преношење разли-

читих болести. Уз то, било је различитих повреда од руковања оружјем, али и при обављању других свакодневних активности. Одмах по успостављању хабзбуршке власти 1717. године у Београду је устројена и здравствена служба, на чијем челу је био војни доктор Лудвиг Хак, а с њим су радили још цивилни лекар, доктор Јохан Лудвик Оделин, затим два војна хирурга, десет болничара, два зубара и чак три апотекара.⁵⁶ Здравственој служби припадали су, у ширем смислу, бербери, који су пуштали крв, стављали пијавице и, уз то, вадили зубе. Уз њих треба поменути и сапунције, којих је у Београду било десет.⁵⁷ Када је реч о организацији здравствене службе, подразумевало се

⁵¹ Tallett, *War and Society*, 107.

⁵² Поповић Д., *Београд пре 200 година*, 42; idem, *Србија и Београд*, 199.

⁵³ Jaworski, *Ślady obróbki surowca kościanego i rogowego*, 74, 82, 83, Ryc. 17, 22.

⁵⁴ Ottenfeld, Teuber, *Die österreichische Armee*, p. 4–11.

⁵⁵ Tallett, *War and Society*, 105–107.

⁵⁶ Поповић Д., *Србија и Београд*, 199.

⁵⁷ Ibidem.

Сл. 98. Ноћне посуде

(Документација Археолошког института)

и постојање санитета који је пратио војску на маршевима и у биткама.

Војни санитет са апотеком представљао је језгро здравствене службе још у току прве, двогодишње, аустријске управе у Београду на крају XVII века. Захваљујући стратиграфски прецизно вођеним археолошким ископавањима, као и каснијој брижљивој обради покретних налаза, познат нам је, макар у основним цртама, изглед једне такве апотеке у новоосвојеној Београдској тврђави. Она је била постављена у подруму палате у подножју дунавске падине, а у турско доба претворена је у магацин за смештај различите врсте робе. У том, доста неусловном али релативно безбедном и мрачном,

простору држани су лековито биље, тинктуре и мелеме у керамичким теглама и стакленим боцама.⁵⁸ Све посуде, а нарочито керамичке тегле, нађене су у веома уситњеном стању, те је стога њихов број могао бити утврђен само оквирно, а не и прецизно. Може се претпоставити да је керамичких тегли било најмање око 20, а стаклених боца приближно око 40.⁵⁹ Керамичке тегле са натписним пољем, уоквиреним флоралним украсом (сл. 99), наменски су израђиване за потребе апотекара и алхемичара већ на прелазу XIV у XV век.⁶⁰ Примерци откривени у подруму рађени су у техници хабанског (анабаптистичког) фајанса, у неком од средишта анабаптиста на подручју Словачке.⁶¹

⁵⁸ Поповић М., Бикић, *Комплекс средњовековне Миштрополије*, 127–128, 142–147, сл. 93–95.

⁵⁹ Ibidem, 185–186.

⁶⁰ Bikić, *The Haban pottery*, 208–210, Figs. 2, 4.

⁶¹ Ibidem, 213.

⁶² Поповић М., Бикић, *Комплекс средњовековне Миштрополије*, 144, кат. бр. 97, 108, 157; Bojani, Ravanelli Guidotti, Fanfani, *La donazione Galeazzo Cora*, Cat. Nos. 82–84, 88–94, 96–101.

⁶³ McNulty, *Common beverage bottles*, 97–100; Losier, *Bouteilles et flacons*, 157–163, figs. 4–7; Castillo Cardenas, *Pharmaceutical glass*, 315.

Поред ових, било је других, такође наменски прављених посуда. Међу њима се препознају зелено глеђосана тегла коничног облика са поклопцем (сл. 99а) и једна од мајолика типа албарело са украсом *alla porcellana*, производ једне од италијанских радионица (сл. 99б, в).⁶²

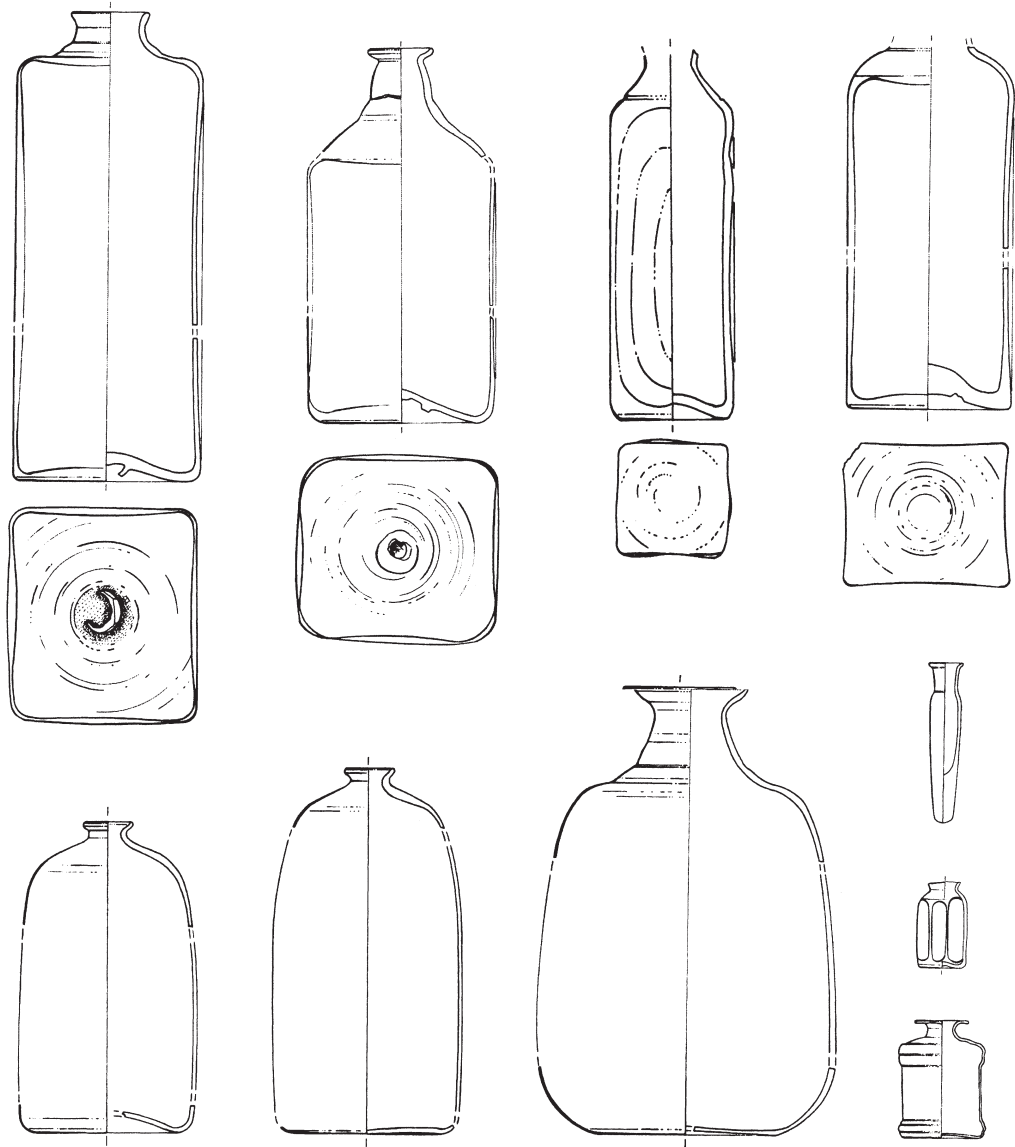
Стаклене боце су такође биле стандардизоване у погледу квалитета и боје стакла, као и величина. У XVIII веку биле су вишенамениски производ – осим као рецепијенти

за држање мелема, тинктура, прашкова, тоалетних вода и парфема у апотекама, берберницама и алхемијским лабораторијама, служиле су и за сервирање вина, ракије, уља и сирћета.⁶³

Стаклени инвентар апотеке чиниле су боце цилиндричног и квадратног облика, од светлозеленог прозирног и тамнозеленог непрозирног стакла (сл. 100). Израђиване су у северним немачким земљама, односно пре свега у Холандији, у радионицама које се

Сл. 99. Посуде од керамике из апотеке у подруму палате у Подножју дунавске падине (Документација Археолошког института)

Сл. 100. Стаклене посуде из апотеке у подруму палате у Подножју дунавске падине
(Документација Археолошког института)

од XVI века оснивају прво у Антверпену, па затим и у Амстердаму, Ротердаму, Горинхему и Хагу.⁶⁴ Њихова потражња значајно расте у XVIII веку, сходно порасту хемијских и фармацеутских лабораторија.⁶⁵ Због својих особина – боја предвиђена за садржаје које

је требало заштитити од светла, цилиндричан и квадратни облик прилагођен лаким складиштењу и транспорту, као и приступачна цена, јер су рађене у великим серијама – боце су биле тражене на великом делу европског тржишта.⁶⁶

⁶⁴ McNulty, *Common beverage bottles*, 93–95.

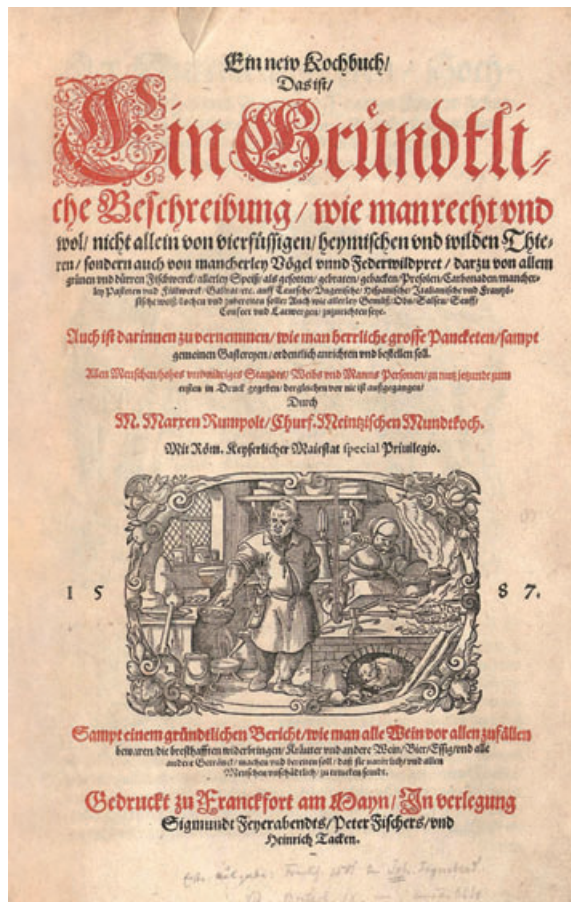
⁶⁵ Castillo Cardenas, *Pharmaceutical glass*, 315.

⁶⁶ McNulty, *Common beverage bottles*, фиг. 27; Castillo Cardenas, *Pharmaceutical glass*, 314.

Сл. 101. Позиција кантине (Н) са изгледом просторног распореда (Немачка градска библиотека у Берлину, сиг. X 47_083_19)

Сл. 102. Marx Rumpol, Ein new Kochbuch (1581), емблем са насловне стране (<https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00090475&cpimage=00001&cv=150&nav=&cl=fr>)

У кухињи и на столу – посуђе за војску

Набавка намирница и припрема хране за војску била је једна од важнијих активности у свакодневици аустријског Београда. Трговци на велико, grosisti, били су задужени за набавку стратешких намирница, меса и жита, а и за снабдевање радњи у којима су продавани вино, ракија, уље и воће.⁶⁷ Близу 40 пекара пекло је свакодневно хлеб, а неколико посластичара посебне врсте пецива, паштете, медањаке, бело пециво.⁶⁸ С обзиром на размештај војске, логично је претпоставити различите начине организовања оброка за трупе, у основи заједничко и индивиду-

ално обедовање. Велике заједнице, а војска смештена на простору Тврђаве је то свакако била, по свему судећи, опслуживала је велика кухиња са свим неопходним мобилијаром – металним и керамичким лонцима за кување јела, великим лонцима са поклопцима са свежом водом, различитим прибором, столом за мешање теста, великим ормаром и сандуком за хладну храну и дневне залихе (сл. 102). Уз огњиште је могла бити прислоњена додатна површина за кување, која је омогућавала бољу манипулацију посуђем у процесу кувања на различитим температурама и, с тим у вези, уштеду горива.⁶⁹ Просторни распоред и места кухињских активности

⁶⁷ Поповић Д., *Србија и Београд*, 196–197.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ McIver, *Cooking and eating*, 152–153.

у највећој мери могу се замислити према плану кухиње Александра Виртембершког насталом у Београду 1720. године.⁷⁰ Када је реч о Горњем граду, може се претпоставити да су за ту сврху постојале издвојене зграде. Једна од потенцијалних кантина означена је на пројекту Н. Доксата као *Wirths Haus* (D), у значењу „ресторан” (сл. 42).⁷¹ Изглед ове зграде, као и других на поменутом плану, дат је у перспективи, па се може видети да је била тростажна – имала је приземље, подрум и спрат, док други, нешто каснији план даје одређене податке о њеном унутрашњем распореду (сл. 101). У току археолошких истраживања делимично су откривени остаци не само те зграде него и још две за које се може претпоставити иста таква намена.⁷² Реч је о грађевинама постављеним уз југоисточни бедем у западном делу платоа, од којих је једна протумачена као пекара.⁷³ Ако се има на уму близина резервоара за воду (стара чесма Мехмед-паше Соколовића), Великог бунара и санитарног чвора са купатилом, претпостављени распоред кантина заокружује размештај најважнијих зграда у организацији исхране војске.

Одговор на питање у вези с организацијом исхране војске може пружити керамичко посуђе из референтне целине, а то је у случају Београда свакако подземна просторија испод Блокхауса. Реч је о вероватно највећој до сада откривеној керамичкој целини која потиче из затвореног археолошког контекста с почетка XVIII века – међу више од седам хиљада уломака керамике идентификовано је приликом обраде око хиљаду посуда, и то око 700 оних за кување – затво-

рених и отворених форми, и око 300 трпезних посуда – здела, тањира, бокала, крчага, шоља и пехара.⁷⁴ Значај овог керамичког скупа је вишеструк и укључује, поред обликовних, декоративних и технолошких особина, и друштвену димензију керамике, личне изборе и начине руковања посуђем. Детаљно разматрање свих поменутих питања, али и неких других, у великој мери превазилази оквир ове студије и стога ће бити тема посебне публикације, а овом приликом указаће се на оне аспекте који су значајни за разумевање откривеног керамичког посуђа у ширем производном, занатском и уметничком окружју средње Европе Хабзбурга.

Униформност керамичког скупа из подземне просторије – технологија, профилација, величина и запремина посуда, као и декоративне технике и дизајн – несумњиво указује на постојање издвојених простора за припрему јела и заједничко обедовање војске. Међу посуђем за кување јављају се затворене форме – лонци, и отворене – у виду посуда на три ножице (које се углавном називају зделама или, ређе, тигањима) и великих здела са дршкама и једним или два наспрамно постављена изливника (сл. 103).⁷⁵ У односу на број посуда количина поклопаца је сразмерно мала. По правилу, лонци имају малу дршку, а посуде на три ножице или малу дршку идентичну оној на лонцима или, ређе, водоравну шупљу ручку. На великој већини свих посуда јасно су видљиви трагови излагања ватри у процесу кувања. Трагови су захватили делове рецепијента насупрот дршци, а у случају отворених рецепијената и ножице. Без обзира на извесне морфоло-

⁷⁰ Аустријски државни архив, АТ-ОеStA/FHKA SUS KS, Sig. Rb-080, <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=1999543> (приступљено 25. 11. 2018).

⁷¹ Ratni arhiv u Beču (Kriegsarchiv Wien – KAW), Sig. K I f 23–71.

⁷² Поповић М., *Београдска шврђава* (друго допуњено издање), 234.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Прелиминарни резултати су објављени у: Bikić, *Early Modern Period Pottery*.

⁷⁵ Krenn et al., *Koch- und Tafelgeschirr*, 25–26; Hofer, *Handbuch*, 73, 78.

⁷⁶ Bikić, *Gradska keramika Beograda*, 114–115.

шке разлике, посуђе за кување представља стандардизовану скупину, укључујући и четири величине, односно запремине, предвиђене за различиту намену. Уз то, све посуде имају унутрашњост глеђосану жуто, зелено и смеђе. Осим тих великих скупина, спора-

дично се јављају и црвено сликани лонци за кување (сл. 103б). На подручју средње Европе, традиција њихове израде и особеног сликаног украса сеже у раздобље касног средњег века, уз мале промене у саставу и структури глине, као и у начину сликања.⁷⁶

Сл. 103. Посуђе за кување из подземне просторије испод Блокхауса
(Документација Археолошког института)

Сл. 104. Трпезно посуђе из подземне просторије испод Блокхауса
(Документација Археолошког института)

Констатоване обликовне и технолошке одлике кухињског посуђа у потпуности се уклапају у стандард успостављен на простору средње Европе током средњег века. Иако се може говорити о јединственом производном стилу керамике, веће сличности у профилацији и пропорцијама посуђа за кување утврђене су на регионалном нивоу, тако да керамички материјал из Београда има најближе сличности са утврђеним градовима у његовом ближем окружењу, у Хрватској и Мађарској.⁷⁷ Реч је о посуђу стабилног квалитета које је рађено у великим серијама за потребе насељеника у новоосвојеним подручјима. Требало би имати на уму да је ке-

рамичко посуђе чинило само део кухињског мобилијара, поред дрвених бачви и кошара, као и бакарних рецепијената за воду, кофа, лавабоа, акваманила, затим прибора, кутлача, авана, цедиљки и калуца за паштете и колаче.⁷⁸

Униформност одликује и трпезно посуђе, иако је реч о разноликој скупини, у складу с барокним правилима која се односе на постављање стола. Зделе и тањира јављају се у две величине, а бокали, уз неколико изузетака, само у једној, док је већа варијабилност уочена код пехара. И у погледу декоративности постоји извесна правилност, с тим што зделе различите величине имају украсе

⁷⁷ Horvat, Biondić, *Keramika i staklo 17. i 18. stoljeća*, 53–99; Kovács, *16th–18th century Hungarian pottery types*, 170–171, Pls. III–IV; Mészáros, Szekszárd; Vizi, *A kora újkori kerámia*.

⁷⁸ Rafaelli, *Rame d'arte*, 139–173, 210–262, Fig. 4–7.

Сл. 105. Трпезни хабански фајанс из подземне просторије испод Блокхауса
и бокал са приказом маказа из Београда (?)
(Документација Археолошког института и Музеја града Београда)

Сл. 106. Урезане власничке ознаке на посуђу
(Документација Археолошког института)

сликане у другачијим варијантама тзв. *Malhornware* групе (сл. 104).⁷⁹ Осим полихромно сликаних, јавља се и један сет великих и малих тањира као и један пехар који су бело сликани испод зелене и смеђе глеђи. Бокали су другачији утолико што се у већој мери јављају једнобојно глеђосане посуде, а поред њих и оне декорисане белим премазом испод једнобојне глеђи. Међу трпезном керамиком највише је примерака, око 50, из скупине касног хабанског (анабаптистичког) фајанса (сл. 105).⁸⁰ Претежно су то бокали, уз неколико здела, које одликује сведена плаво-бела декорација, сликана и „мраморизирана”. У овој скупини пажњу привлаче вишебојно сликани примерци, нарочито они са ознакама еснафа – дрводеља, ковача, кројача, месара,⁸¹ као и један са представом Божјег јагњета (*Agnus Dei*).

Иако је визуелна уједначеност представљала једну од најважнијих особина овог скупа, примећено је да су корисници појединим посудама давали предност. О тим изборима

сведоче различите власничке ознаке урезане на одређеним местима на посудама. При томе, на кухињском посуђу ознака је најчешће урезивана на дршци, ређе на врату и дну, док су на трпезним посудама ознаке по правилу на дну посуде. Иако је у већини случајева реч о једноставним ознакама, у виду крста или шрафираног поља, спорадично се срећу и слова и комплексније ознаке (сл. 106). С тим у вези, појава ознака на видљивим местима лонаца за кување указује на *персонализацију* посуђа, односно издвајање посуда са порцијама за индивидуално обедовање.

Поред обиља керамике, у археолошким слојевима из раздобља аустријске владавине у Београду било је и доста стакла. То се пре свега односи на подземну просторију испод Блокхауса, где је било више од двеста посуда које су могле бити идентификоване с већом поузданошћу.⁸² Скуп стакленог посуђа чине пехари и боце различитих облика, а рађених од безбојног, зеленог и плавог стакла. По количини и разноврсности из-

⁷⁹ Kaltenberger, *Die frühmezeitliche Malhornware*; Gajić-Kvašček et al., *Archaeometric study of painted pottery*, 10–12.

⁸⁰ Bikić, *The Haban pottery*.

⁸¹ *Ibidem*, 217–220, figs. 13–16.

⁸² Захваљујем др Соњи Јовановић на подацима; налази нововековног стакла са Београдске тврђаве биће предмет посебне студије. Прелиминарну обраду стакла извршила је др Саманта Гарвуд у оквиру рада на докторској дисертацији, в. Garwood, *Cross-Cultural Exchange*, 261–281, 289–297.

Сл. 107. Трпезно стаклено посуђе
(Документација Археолошког института)

двајају се боце и чаше (пехари). Четвртасте и цилиндричне боце јављају се у неколико величина, укључујући и сасвим мале цилиндричне боце налик на ампулу, док се међу чашама разликује више облика и декоративних техника, при чему су с већим бројем примерака заступљене цилиндричне чашнице глатке површине и са оптичким украсом, ребрасте и гравирани чаше за желе тј. десерт и гравирани чаше кригле (сл. 107). Реч је о производима из чешких или, можда, неких других средњоевропских радионица које су биле специјализоване за рад са стаклом на бази поташе.⁸³

Међу стаклом пажњу највише привлаче боце са грлом састављеним од пет цевчица (сл. 107). До сада је на простору Тврђаве

нађено укупно девет таквих боца, а од тога пет у подземној просторији, при чему је само једна имала довољно сачуваних делова за реконструкцију укупног изгледа. Кроз необично обликовано грло боце течност је истицала споро, па је била потребна спретност да би се из ње сипало без просипања. Осим великих боца у којима је држано пиће, рађени су и примерци малих димензија, предвиђени за испијање течног садржаја, пре свега ракије. У земљи њиховог порекла, а то је Немачка, боце са грлом од цевчица називају се *Kuttrolf*, док су у Србији познате као „пјатогрло стакло”, што је термин под којим су забележене у попису имовине манастира Винче из 1733. године, где је пописано 20 комада.⁸⁴

⁸³ Ibidem, 263.

⁸⁴ Хан, „Пјатогрла стакла”; Garwood, *Cross-Cultural Exchange*, 279–280; Sedláčková, *From the Gothic period to the Renaissance*, 211–212, Figs. 36, 37.

Сл. 108. Прибор за јело

(Документација Археолошког института)

За разлику од посуђа, налаза прибора за јело је сразмерно мало. Међу њима је највише ножева, који, без изузетка, имају коштану оплату у виду две плочице спојене закивцима за метално тело (сл. 108). Само у једном случају оплата дршке је фасетирана, украшена низовима ситних убода, док је врх решен у виду седам прстенова који су развојени танким металним плочицама (сл. 108/9). С обзиром на то да сечива у већини случајева нису сачувана у довољној мери, конкретна намена ножева не може се утврдити са сигурношћу. Очувани делови, пре свега дршке, говоре у прилог мишљењу да је реч о вишенаменским трпезним ножевима, док је за два (сл. 108/10, 11), због величине сечива, претпостављено да је реч о ножевима који су служили за сечење већих комада меса. Виљушке са два и три зупца такође су имале дршке са коштаним платама, веома сличне онима на ножевима (сл. 108/2–4).

Иако откривено трпезно посуђе није скупоцено у конвенционалном значењу тог појма, оно омогућава да се стекне оквирна слика о изгледу војничке трпезе. Треба имати на уму и то да је оно само део трпезног мобилијара, јер је разложно претпоставити да су скупоценији комади металног (бакарног и сребрног) и стакленог посуђа и есајага као драгоцености били однети у току повлачења војске из Београда. Различите величине и дубине трпезних посуда свакако сведоче о сервирању различитих јела и пића. Иако у војничкој, односно официрској кантини није владала раскош као на трпезама барокних дворова Европе, може се замислити распоред посуђа који би био у складу са модом тог времена и редоследом јела, почев од супе, затим предјела од меса и рибе, па до главног јела, укључујући слане и слатке залогаје и пециво, као и десерт, воће, сладолед, желе, колаче.⁸⁵ Уз оброке су служена и алкохолна

⁸⁵ Day, *Cooking in Europe*, 5–17; детаљно у: Bursche, *Tafelzier des Barock*.

Сл. 109. Коцке за игру из подземне просторије испод Блокхауса (Документација Археолошког института)

пића, вино, пиво и ракија. Сви расположиви подаци говоре о томе да су, слично као у остатку барокне Европе, алкохолна пића много трожена и у Београду, нарочито у Немачкој вароши.⁸⁶ Поред дневних оброка, у Тврђави су приређиване и гозбе поводом различитих празника. С тим у вези, неколико хабанских бокала са ознакама еснафа и исписаним годинама (сл. 105) вредно су сведочанство о светковинама у част мајсторских јубилеја, пре свих мајстора дрводеља и ковача.

Тренуци доколице

Поред динамичне дневне рутине посвећене егзерцирању, маршевима и другим спектаклима за народ, војници су имали довољно слободног времена. То време им је пролазило у забави и разоноди, која се најчешће, по свему судећи, сводила на коцкање, опијање и уживање у дувану.⁸⁷ Војска је практиковала коцкање у свакој прилици, што потврђује раширеност налаза малих коцки на

просторима Тврђаве. Реч је о коцкама направљеним од кости (сл. 109), које су, столећима непромењене, коришћене за различите игре на срећу.⁸⁸ Иако су јавни локали махом били смештени у вароши – процењује се да је на подручју београдске општине било око 200 разних кафана, механа и гостионица, а од тога 140 у Немачкој вароши,⁸⁹ пиће је точено и у Тврђави. Осим пића, у великим количинама конзумиран је и дуван, што не изненађује ако се зна да су управо војници, односно поморци, били најважнији посредници у брзом прихватању навике пушења у Европи, а у немачким земљама још од времена Тридесетогодишњег рата.⁹⁰ Занимљиво је напоменути да је влада, осим хлебом и одећом, снабдевала војне трупе по субвенционисаним ценама и дуваном, делом и због веровања да он може да заштити од куге!⁹¹

У културним слојевима Београдске тврђаве из времена аустријске управе бројни су и налази глинених лула – само у подземној просторији испод Блокхауса откривено је 110 комада (сл. 110). Већ на први поглед се види да је реч о различитим типовима дводелних лула, пре свега турским и турско-мађарским.⁹² Међу турским типовима преовлађују црвенкастобраон хексагоналне луле, затим округле у неколико варијанти и луле са розетом, које су спорадично зелено глеђосане, док је међу мађарским типовима највише наранџастих коничних лула са рељефном линеарном и флоралном декорацијом (сл. 110а). Поред поменутих типова, било је и лула које се издвајају обликом и начином израде, попут турских лула од „морске пене”

⁸⁶ Поповић Д., *Београд пре 200 година*, 62–63; idem, *Србија и Београд*, 217–218.

⁸⁷ Tallett, *War and Society*, 122.

⁸⁸ Borkowski, *Rozrywka*, Рис. 1; Wachowski, *Militaria*, 238, Рис. 164.

⁸⁹ Поповић Д., *Београд пре 200 година*, 62–64.

⁹⁰ Томка, *Excavated pipes*, 30–31; Гачић, *Луле*, 31, 45.

⁹¹ Tallett, *War and Society*, 121.

⁹² За разлику од једноделних лула, код којих су чашица за дуван и дршка рађене изједна од глине, дводелне луле имају као засебан део дршку рађену од другог материјала, најчешће дрвета, Томка, *Excavated pipes*, 29–32; Гачић, *Луле*, 21–35.

Сл. 110. Глинене луле из Блокхауса: а) преглед облика лула; б) луле у облику људске главе; в) дрвена лула (Документација Археолошког института)

(Meerchaum) и мађарских лула моделованих у виду људских ликова са турбанима (сл. 110б).⁹³ У археолошким слојевима раног XVIII века, пре свега у тврђавама у Подунављу, глинени делови лула представљају честе налазе, са приближном заступљеношћу основних типова, с тим да у подземној про-

сторији испод Блокхауса није било типично мађарских лула, које су из нешто каснијег времена.⁹⁴ Када је реч о прибору за пушење, сасвим изузетан је налаз једне мале дрвене луле (сл. 110в) која је заправо незавршен комад, а чији рустичан изглед открива покушај војника да у тренутку доколице направи

⁹³ Tomka, *Excavated pipes*, 30–31; Гачић, *Луле*, 31, 45.

⁹⁴ B. Ridovics, Haider, *The history of the Hungarian pipemaker's craft*; Гачић, *Луле*; Kondorosy, *Cseréppipák a Budai*.

прибор за пушење од материјала из непосредног окружења.

Вера и молитва међу војницима у Београду

Аустријско царство Хабзбурга било је посвећено ширењу католичанства, које је спроводило кроз програме насељавања живља католичке вероисповести, мисионарског рада и изградње цркава.⁹⁵ Да ли су исту посвећеност делили и припадници царске војске, тешко је рећи поуздано. Уврежено је мишљење да је религиозност војника на почетку модерног доба била на ниском нивоу – осим тога што су избегавали дневне молитве, војници су побожне предмете носили као амајлије, заштиту од метака.⁹⁶ Археолошки налази такву претпоставку додатно проблематизују, што потврђује и пример из Београдске тврђаве.⁹⁷ С једне стране, скромна количина побожних предмета може имати двојако објашњење: или је реч о пажљиво чуваним реликвијама, или ношење реликвија није било раширено међу војницима у Београду. С друге стране, репертоар откривених реликвија говори о дубоко религиозним особама. Уз то, оне потичу већином из погребних контекста, и то оних на простору Тврђаве где сахране, по правилу, нису обављане, што их чини изузетним примерима како у контекстуалном, тако и у друштвеном значењу. Иако је реч о предметима популарне побожности, који су рађени у великим серијама и јефтиним техникама, у археолошким контекстима сви они добијају заокружену друштвену димензију.

У целини узевши, број побожних предмета сразмерно је мали – свега осам, а од тога

су два крста изгубљена за живота, један је одбачен, будући да је поломљен, док су остали предмети били део погребне опреме покојника. Позлаћени крстић са тролисним завршцима кракова, откривен у ареалу Зидарске (Maurer) касарне, имао је на предњој страни Распеће, *Corpus Christi*, које је за подлогу било закачено нитнама (сл. 111/1). Други крстић истог типа, из подрума срушене митрополијске резиденције, ливен је у бронзи и има глатке површине, без додатних симбола (сл. 111/2). Део крста са крајевима проширеним у виду цвета љиљана, откривен у подземној просторији испод Блокхауса, доста је излизан и припада типу каравака крста, са две попречне греде, али се на предњој страни називу прикази симбола Христових мука (*arma Christi*),⁹⁸ док су слова на задњој страни сасвим нечитка (сл. 111/3).

Други скуп побожних предмета откривен је у гробовима који су укопани уз срушене остатке средњовековних здања, делимично коришћених и у време турске управе, између 1521. и 1688. године. Две сахране, обављене у дрвеним сандуцима у комплексу некадашње митрополијске резиденције, имале су идентичан садржај побожних предмета: по једну медаљицу типа бревара и, уз то, у једном од њих бронзани крст са тролисно проширеним крајевима.⁹⁹ У бреварима је испод стакла био графички лист са представом Плакивање Христа, а око представе је био текст писан готицом на чешком језику: *Gežiffy y Marigi Matkau twau rogaučim tj y tělem duffy* (транслитерација), који у преводу гласи: Исусе с Маријом мајком твојом завештавам ти се (мојим) телом и душом (сл. 111/4). Оба елемента овог бревара везују се за град Праг. Представа има сличности са чудотворном статуом Богородице у цркви

⁹⁵ Опширније, в. у овом зборнику текст И. Точанац Радовић (са литературом), 12–37.

⁹⁶ Tallett, *War and Society*, 126–128.

⁹⁷ Објављено у: Бикић, *Девотионалије*, 179, Т. 56, кат. бр. 748.

⁹⁸ Azinović Bebek, *Novovjekovni nabožni predmeti*, 178–179.

⁹⁹ Налази из другог гроба су се убрзо након открића дезинтегрисали, в. Бикић, *Девотионалије*, 234–235.

Сл. 111. Побожни предмети: крстови (1–3), медаљице (4–5) и налази из гроба у Источном подграђу (6–10) (Документација Археолошког института)

Светог Јакова, а текст са молитвом – стрелом из књиге прашког писца Јана Игнатија Длоуховеског из Дугог Села (Jan Ignác Dlouhoveský z Dlouhé Vsi, 1638–1701).¹⁰⁰ С друге стране, налази побожних предмета из гроба укопаног у остатке средњовековне зграде на падини у Источном подграђу, највероватније складишта стрелива, привлаче нарочиту пажњу у контекстуалном и ширем социокултурном погледу. Реч је о два дрвена крста привеска опточена сребром (сл. 111/9, 10), која су била на грудима, као и бројаници састављеној од гагатних зрна (111/6), која је на завршетку имала мали сребрни крст са Распећем и плочицом с натписом *INRI – Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum* (сл. 111/8), као и печатом у облику делфина са племићким грбом (сл. 111/7). Побожни предмети откривају веома религиозну особу која је походила једну од највећих нововековних светиња, чудотворну Богородицу из Маријашајна на северу Чешке. Место и начин покопа, затим њено нарушено здравље и трагови дугог јахања, као и печат са грбом, указују на то да је

реч о војнику, официру, или о војном духовнику племићког порекла.¹⁰¹ Посматране заједно, сахране обављене на дунавској падини потврђују врстом нађених побожних предмета присуство Чеха у саставу аустријске војске у Београду између 1688. и 1690. године.¹⁰²

Европеизација Београда на њочейку XVIII века

Између 1717. и 1739. године Београд је одсликавао војну, економску, демографску и културну политику Хабзбурга у југоисточној Европи. Изградња нових фортификација и урбаних структура, уз војску и пратеће становништво превасходно из земаља средње Европе, учинила је Београд, пројектован према концепцији и идеологији барока, идеалним примером утврђеног града на почетку XVIII века. Велики градитељски захвати, стационирање стајаће војске и досељавање цивилног становништва из другог друштвеног и културног миљеа донели

¹⁰⁰ Ibidem, 238–240.

¹⁰¹ Bikić, Miladinović-Radmilović, *Vojnik ili sveštenik*.

¹⁰² Веселиновић, *Рајнови Турске и Аустрије*, 468–482.

су нову динамику свакодневице, која можда највише одговара Личовом (R. Leech) *īragu īпроцесије*,¹⁰³ где непрекидна поворка људи живи ујурбаним ритмом.

Културни идентитет хабзбуршке средње Европе јасно је видљив и по предметима које је становништво Београда у Тврђави и вароши прибављало и користило. Будући да је војска била велики скуп потрошача, њене различите потребе су утицале и на организацију производње и дистрибуције робе на нивоу државе. Сходно протекционистичком, односно прохибитивном, економском систему, који је у основи сличан меркантилизму, држава је преузела на себе производњу употребних предмета ради снабдевања пре свега унутрашњег, домаћег тржишта. Археолошка слика на подручју Хабзбуршке монархије у пуној мери потврђује јединственост тог тржишта, независно од друштвеног или функционалног карактера неке средине.¹⁰⁴ Предмети припадају јединственом занатско-уметничком кругу унутар којег су настајали и унапређивали се, почев од раздобља зрелог средњег века. Сва претходно разматрана, за Београд нова роба показатељ је мануфактурне производње – то је роба широке потрошње коју одликује солидан, стабилан квалитет у великим серијама. Једнообразност у обликовном смислу и варијабилност у деко-

рацији чине ову робу прихватљивом за употребу у различитим пригодама.

Креирање робе широке потрошње део је процеса стварања тзв. *йойуларне барокне културе* за потребе новог, бројног градског становништва скромног друштвеног порекла и скромних материјалних могућности или, како је приметно Х. А. Маравал – у време када је било мало појединаца за производњу културе, производило се више (културе), јер је било више потрошача.¹⁰⁵ Приступачност те робе, уз све друго, учинила је да Београд усвоји културни концепт модерног европског града на почетку XVIII века, каква је у завршници требало да буде. Уз нови дизајн предмета прихваћени су тако и (средњо)европски обичаји у култури живљења који су, макар накратко, у други план потиснули његов ранији балканско-оријентални супстрат. Добра снабдевеност различитим врстама робе била је омогућена и присуством Оријенталне трговачке компаније, која је имала огранак у Београду, као и активности трговаца Срба, Грка, Цинцара и Немаца у варошима.¹⁰⁶ Сви расположиви подаци говоре у прилог томе да су нову робу користили сви становници, независно од етничке и друштвене припадности и имовинског стања, дајући тако мултикултуралности Београда потпуније значење.

¹⁰³ Leech, *The processional city*, 19–24.

¹⁰⁴ B. Kaltenberger, *Keramik des Mittelalters und der Neuzeit in Oberösterreich 1*; Kaltenberger, *Keramik des Mittelalters und der Neuzeit in Oberösterreich 2*; Krenn et al., *Koch- und Tafelgeschirr*; Tarcsay, *Zum Stand der mittelalterlichen und neuzeitlichen Glasforschung*, 170–174; Garády, *Agyagművesség*; Kovács, *16th–18th century Hungarian pottery types*; Ridovics, Haider, *The history of the Hungarian pipemaker's craft*; Blažková, Matějková, *Novověká odpadní jímka*; Horvat, Biondić, *Keramika i staklo 17. i 18. stoljeća*; Bekić, *Novovjekovno staklo*; Šimek, *Srednjovjekovno staklo iz Varaždina*; Цуњак, *Смегеревака ишрђава*, Т. XXVIII–XXXII.

¹⁰⁵ Maravall, *Culture of the Baroque*, 79–86.

¹⁰⁶ Веселиновић, *Београд иод влашћу Аусџирије*, 533–534.

ЈОСИП ШАРИЋ

„Камено доба” и њушке кременјаче у Београдској њврђави у XVIII веку

За технологију обраде камена окресивањем слободно можемо рећи да лежи у самим те-мељима савремене цивилизације. Од најста-ријих грубо обрађених чопера који су обе-лежили сам почетак доњег палеолита, па до периода када нови технолошки поступци омогућавају топљење металичних руда, ка-мен је представљао једну од најважнијих при-родних сировина за израду оруђа и оружја. Почевши од енеолита, камен као сировина за израду оруђа и оружја постепено бива по-тискиван, а технологија његове обраде пола-ко пада у заборав. Софистицирани поступ-ци за обраду камена окресивањем нестају са историјске сцене, али најрудиментарнији начини настављају свој живот у изради грубо обликованих комада кремена који се кори-сте за паљење ватре у комбинацији са гвозде-ним кресивом. Управо тај најједноставнији начин обраде камена окресивањем дожив-љава свој повратак у свакодневни живот тадашњег човека почетком новог доба, када

мали, најчешће правоугаони, комади окре-саног кремена налазе своје место као кључ-ни елемент у новом технолошком произво-ду – лаком ватреном оружју.

Ватрено оружје на историјској сцени

Изум рецептуре за израду барута предста-вљао је један од кључних догађаја који су директно утицали на ток каснијих историј-ских дешавања. Од средњег века, захваљују-ћи проналаску барута, у Кини је почео и развој ватреног оружја, које је у потпуности променило стратегију вођења ратова. Из Кине се израда и употреба барута проши-рила и у друге делове света, а са све већом његовом применом развили су се бројни патенти и технолошки поступци за израду новог и много ефикаснијег оружја. Већ у ра-ном XIV веку, у Кини, а затим и у Европи лију се први једноставни топови, али још

* Чланак је резултат рада на пројекту *Процеси урбанизације и развоја средњовековној друштва* (бр. 177021) и *Археологија Србије: културни идентитет, интеграциони фактори, технолошки процеси и улога централној Балкана у еволуцији европске историје* (бр. 177020) који су финансирани од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

тада је војним стратезима било јасно да је, осим масивног и незграпног артиљеријског оружја, неопходно отпочети и са развојем лаког пешадијског ватреног наоружања.¹

Прелазну етапу између тешког артиљеријског оружја и лаког пешадијског ватреног оружја чиниле су аркебузе, нека врста преносних ручних топова са масивном куком, као саставним делом конструкције, која је, закачена за зид тврђаве, ублажавала снажај трзај након испаливања пројектила. Систем опаливања из аркебуза био је врло једноставан – пуцање је вршено ручно, приношењем горућег фитиља комори са барутним пуњењем. Велико унапређење тог оружја, које је довело и до појаве првих правих пушака, било је увођење дрвеног кундака као амортизера, који је омогућавао стрелцу да оружје наслони на своје раме. Осим тога што је оружје постало лакше, и стрелац је постао много покретљивији, јер више није био везан за градске зидине као неопходну подлогу за ослањање ранијих аркебуза.²

Значајну иновацију у даљем развоју лаког ватреног оружја представљао је механизам који је носио запаљени фитиљ, а по којем су пушке с таквим механизмом назване фитиљаче (*matchlock*). Након повлачења ороза носач фитиља је падао на комору са барутом и палио га, док би развијени гасови из цеви избацивали убојити пројектил. Таква конструкција механизма за опаливање је неумитно водила ка развоју још лакшег и манипулативнијег пешадијског наоружања, какве су биле мускете фитиљаче које су се у Европи појавиле у XVI веку.³

Иако је тај механизам представљао значајно унапређење незграпних аркебуза, током практичног коришћења уочени су и многи његови недостаци – пушке фитиљаче

нису биле одмах спремне за окидање, пламен упаљеног фитиља могли су да угасе јачи ветар или киша, а стрелац је због пламена фитиља био видљив противницима.⁴ Сви ти недостаци који су исказивани у практичној примени пушака фитиљача усмерили су конструкторе ка изради новог, знатно унапређеног, механизма примењеног код пушака познатих под називом котурашице (*wheel-lock*). Конструисан је механизам са орозом који је имао две стопе, између којих је постављан комад пирита у првом периоду, а касније комад кремена, омотан кожном траком или, чешће, оловном траком. Такав начин фиксирања био је неопходан како би кремен остао непомичан између папучица ороза, али и како би се спречило његово брзо оштећивање услед нежељеног кретања између папучица. Олово као омотач кремена (сл. 112/2) било је много чешће у војној употреби, јер су стрелци такву траку могли лако да направе искуцавајући оловно зрно које је коришћено као пројектил.⁵ Стопа ороза са причвршћеним кременом је након окидања падала на назубљену ивицу точкића који је вирио из коморе са барутом (тзв. прашник). Точкић се ротирао (погођен опругом која је била навијана кључем са спољне стране) и у контакту са пиритом/кременом стварао је варницу која је палила барутно пуњење, изазивајући његову експлозију и развијање гасова који су из цеви пушке избацивали оловно зрно.⁶

Пушке котурашице имале су несумњиве предности у односу на пушке фитиљаче, али је механизам који се у њима користио био сложене конструкције, а самим тим и скупе израде, па је логичан след догађаја било конструисање једноставнијег и јефтинијег механизма који би знатно смањио, иначе високе,

¹ Houston, Stroyan, *Firearms, An Illustrated History*, 12.

² Ibidem, 20.

³ Бајам, *Оружје и оклоји*, 38.

⁴ Houston, Stroyan, *Firearms, An Illustrated History*, 26.

⁵ Brandl, *Characterisation of Middle European*, 132.

⁶ Бајам, *Оружје и оклоји*, 39; Houston, Stroyan *Firearms, An Illustrated History*, 27.

Сл. 112. 1 – Механизам пушке кремењаче

(прилагођен приказ са: <http://www.tumblr.com/tagged/flintlock+mechanism>);

2 – Приказ обрађених комада кремена омотаних оловним тракама

(Brandl, *Characterisation of Middle European*, 133, Fig. 5.3.5, foto: G. Trnka)

трошкове опремања војних јединица. Од друге половине XVI века у употреби је све чешће механизам карактеристичан за пушке кремењаче (*flintlock*), које су тако назване управо по том систему паљења барута у прашнику. Стопа ороза више није држала комад пирита, већ искључиво кремен. Назубљени точкић је избачен из конструкције механизма, а кремен је ударао на малу покретну платформу, израђену од ојачаног челика, па се у том контакту стварала варница која је палила барутно пуњење (сл. 112/1). Као изумитељ механизма за паљење барута кременом наводи се француски конструктор оружар Мартен ле Буржоа, у периоду после 1620. године,⁷ мада се у неким изворима помиње да је тај механизам као шпански изум употребљен први пут око 1630. године.⁸ У Енглеској су пушке кремењаче почеле да се уводе 1686. године, а у Немачкој их је годину дана касније увео војвода од Брунсвика.⁹

Нови механизам је тада у свим аспектима надмашио претходне, па се као много практичније и сигурније решење задржао у употреби током наредна пуна два века. Конструктори су развили неколико форми основног механизма за кремењаче, али је у већем делу Европе доминирао француски дизајн, мада су се веома успешно развијали и регионални стилови у Немачкој, Аустрији, Чешкој и Пољској.¹⁰ Упоредо са развојем и производњом пушака намењених војној употреби текао је и развој пиштоља као и ловачког оружја са истим механизмом.¹¹

И поред предности коју је механизам колуташица имао над фитиљачама, а механизам кремењача над колуташицама, замена оружја у војсци, због цене, није могла да се изведе одједном, већ је текла постепено, неки пут и веома споро, па се често дешавало да су у истим јединицама истовремено били у употреби и стари и нови системи.¹²

⁷ Бајам, *Оружје и оклоји*, 40.

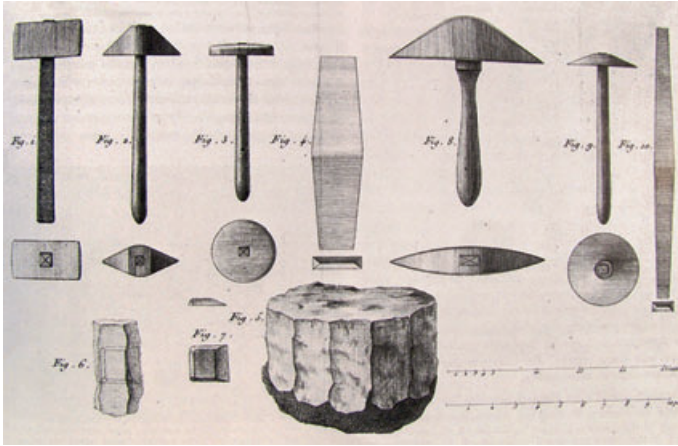
⁸ Aggsbach's Paleolithic Blog.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Houston, Stroyan, *Firearms, An Illustrated History*, 42.

¹¹ Ibidem, 37, 64–65.

¹² Бајам, *Оружје и оклоји*, 38.

Сл. 113. Алатке коришћене у радионицама за обраду кремена за ватрено оружје (Brandl, *Characterisation of Middle European*, 140, Fig. 5.3.8)

Ширење Османлија по југоисточној Европи у освајачким походима омогућило је да се њихови војни стратези и оружари упознају са западноевропским лаким ватреним ручним наоружањем. Током XVI века, турска војска је као део стандардног наоружања добила пушке, с тим што су колуташице биле слабо заступљене, па су кременјаче, као много поузданије оружје, постале током XVII века доминантне у свим турским јединицама.¹³

Технолоџија обраде кремена за ватрено оружје

Конструкција система за опаљивање у пушкама кременјачама довела је до неочекиване обнове једне старе и, у доброј мери, заборављене технологије – обраде камена техником окресивања, која заправо лежи у самим коренима развоја савремене цивилизације. Технолошки поступци у обликовању једно-

ставних комада кремена за пушке били су рудиментарног карактера, ако бисмо их поредили са неким од сложених технолошких поступака развијаних током праисторијских периода од палеолита до неолита. Ипак, постојало је и једно значајно технолошко унапређење – алат којим је вршено окресивање био је израђен од метала, а не од камена, кости и рога као у праисторијским периодима (сл. 113).

Иако су кременјаче у француској војсци биле у употреби већ у периоду после 1620. године, стрелци њима наоружани често су били препуштени сами себи у тражењу кремена погодног за коришћење. То је водило ка употреби кремена различитог квалитета, а различитост у вештини окресивања резутовала је тиме да су комади за пушке били обликовани у врло грубој и неуједначеној форми. Тек од 1719. године забележена је појава првих специјализованих радионица за производњу стандардизованих облика кремена за мускете, док је као сировина за њихову израду коришћен квалитетан кремен из француских рудника.¹⁴ Иако се аркебузе у Италији помињу још 1547. године, први писани подаци о локалној производњи кремена за пушке које су наследиле аркебузе потичу из 1726. или 1766. године.¹⁵

Историјски извори бележе да је у Аустрији цар Јозеф II упутио јавни позив за проналажење изворишта сировина које би квалитетом могле да парирају већ добро познатом француском кремену. Била је понуђена награда од 100 дуката ономе ко би таква налазишта кремена открио, а 300 дуката је нуђено оном ко би обезбедио стално снабдевање војске квалитетним кременом за пушке и пиштоље.¹⁶

Таква налазишта откривена су у Пољској, у области Кракова. Интересантно је да је тзв.

¹³ Радовић, *Занайско оружје Балкана*, 29.

¹⁴ Aggsbach's Paleolithic Blog.

¹⁵ Chelidonio, Woodall, *Italian firesteel flints*, 2. Година у документу који публикује аутор је тешко читљива, па отуда два датума.

¹⁶ Woodall et al., *Gunflint Production*, 17.

јурски кремен из околине Кракова био увелико експлоатисан још у неолиту, па од стране локалне неолитске популације, као вредна сировина у размени, и експортиван у удаљене области.¹⁷

С друге стране, Немачка, односно Прусија, није имала таква налазишта и била је присиљена на увоз сировина из других земаља.¹⁸ Самим тим нема ни података о раној локалној производњи у Немачкој, већ је забележено да је само током владавине Фридриха II, између 1751. и 1753. године, из Француске увезено два и по милиона, односно пет милиона финализованих комада кремена за пушке.¹⁹

Након набавке кремена²⁰ (најчешће рожнаца) одговарајућег квалитета, посао у обликовању комада за пушке/пиштоље обављао би се у три етапе. Први мајстор је комаде сировине који су стизали у виду мугли, као табуларни или неправилни комади, обликовао у мање примерке, погодне за израду језгра. Након те примарне обраде, следећи мајстор је правио језгра, а затим је од тако припремљених језгара одбијао дугачка правилна сечива паралелних ивица. Финалну обраду завршавао је трећи мајстор, који је сечива ломио на сегменте и ивичним ретушем обликовао најчешће квадратне или правоугаоне примерке, погодне за фиксирање у стопи ороза пушке или пиштоља. Та производња је у почетном периоду у многим сеоским срединама имала карактер рудиментарне индустријске производње, а орга-

низовали су је појединци или мање групе, које су посао обављале у својим кућама или малим радионицама. У једној малој радионици, у којој је посао био добро организован, дневно је могло да се произведе између три и четири хиљаде примерака тако обликованог кремена. Иако на први поглед не делује тако, сама израда комада кремена за ватрено оружје била је веома ризичан посао, јер је удисање силицијских честица насталих приликом окресивања изазивало силикозу плућа, па је забележено да су многи мајстори из таквих радионица умирали млади, већ у својим четрдесетим годинама.²¹

Комади кремена обрађени за употребу у лако ватреном оружју масовно су не само дистрибуирани по целој Европи већ и извожени у бројне европске колоније широм света. О количинама тих артефаката који су кружили Европом сведочи и податак да је у замку Нојгебојде, у Бечу, само током ископавања 2002. године пронађено чак 1,5 t обрађених примерака.²² Стална потражња за кременом за ватрено оружје условила је релативно брзо праву индустријску производњу, о чијој озбиљности и систематичности сведочи и карта узорака кремена за оружје као и за паљење ватре кресивом из радионице у Бургенленгенфелду у Немачкој из 1796. године.²³ Такав вид праве индустријске производње подразумевао је и установљавање стандардизованих облика какви су долазили из француских, немачких и енглеских радионица.²⁴ С временом су се као глав-

¹⁷ Lech, *Mining and Distribution*, 369–380.

¹⁸ Aggsbach's Paleolithic Blog.

¹⁹ Weiner, *On Gunflint Manufacture in German*, 3.

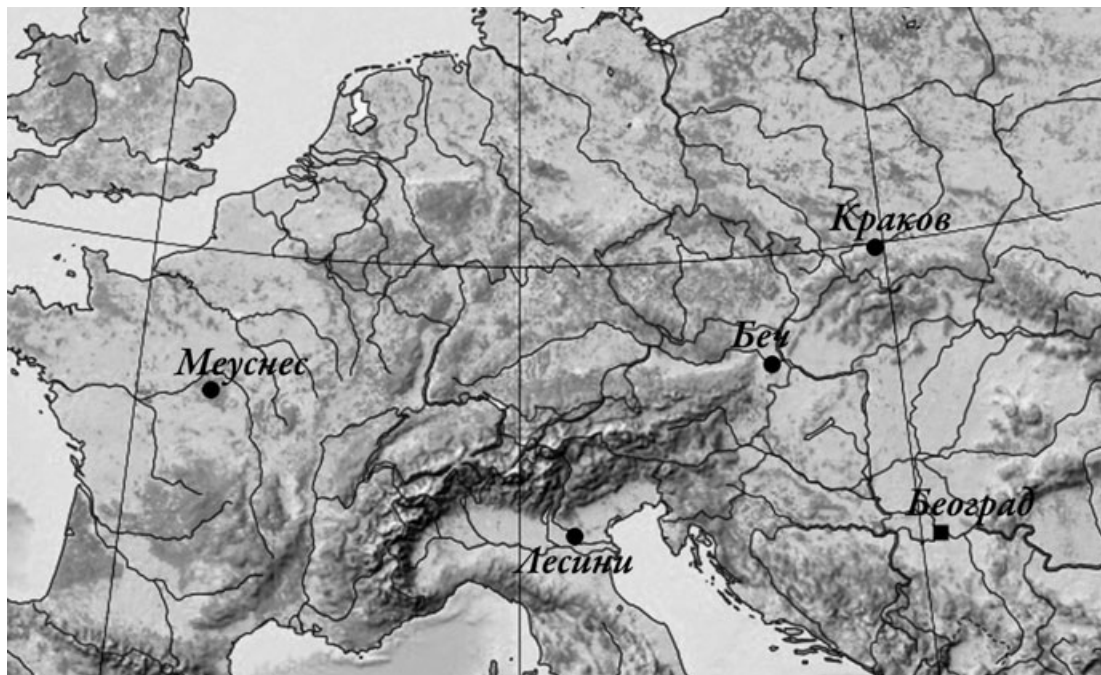
²⁰ Кремен је термин који се у свакодневном народном говору користи као заједнички именитељ за стене које имају велику тврдину, али су крте и лако се ломе приликом снажног и добро усмереног ударца. Њихов шкољкасти лом је једна од битних карактеристика која је омогућила човеку свих праисторијских епоха израду камених алатки техником окресивања. О неким контрадикторностима у именовану таквих стена различитим терминима, в. Šarić, *Artefakti od okresanog kamena*, 22, 23.

²¹ Aggsbach's Paleolithic Blog.

²² Brandl et al., *Raw Material Analysis*, 65.

²³ Weiner, *On Gunflint Manufacture in German*, 11.

²⁴ Austin, *A Study and Some Hypotheses*, 85–105; Weiner, *On Gunflint Manufacture in German*, 1–18; Chelidonio, Woodall, *Italian firesteel flints*, 1–8.

Сл. 114. Географски положај примарних налазишта кремена експлоатисаног за потребе оружарница у XVIII веку

ни центри за производњу издвојили Меуснес у Француској, Брандон у Енглеској, Каза Монтеро у Шпанији, област планине Лесини у Италији и регион Кракова у Пољској (сл. 114).²⁵

Налази кремена за вајфрено оружје у Београдској тврђави

Приликом археолошких ископавања тзв. Блокхауса у Горњем граду, обављених током 2008. године, пронађено је укупно девет примерака кремена који се сви везују за тај објекат. Три комада су нађена на простору горње етаже грађевине (сл. 115/7–9; сл. 116/7–9), а шест у подземној просторији која је заједно са приземљем служила као тоалет,

односно колектор за фекалије (сл. 115/1–6; сл. 116/1–6).²⁶ Реч је о кремену који је коришћен за пушке, мада постоје индиције да су неки примерци могли бити коришћени и за паљење ватре помоћу гвозденог кресива. Ако се има у виду податак да је ова аустријска грађевина имала пушкарнице, што сведочи о присуству наоружане посаде у њој, као и то да су се у њеној непосредној близини налазиле касарне, постаје јасно одакле кремен за пушке у том објекту. С обзиром на историјске изворе који другу аустријску обнову Београдске тврђаве смештају у период између 1717. и 1739. године,²⁷ а и датовање налаза из тзв. Блокхауса у период између 1717. и 1725. године,²⁸ несумњиво је да том периоду, а можда и нешто ранијем, припадају артефакти од кремена.

²⁵ Brandl et al., *Raw Material Analysis*, 65.

²⁶ В. текст В. Бикић у овом зборнику, 163–164.

²⁷ Поповић, *Београдска тврђава* (друго допуњено издање), 211–226.

²⁸ Bikić, *The Haban Pottery*, 211.

Сл. 115. Кремен за пушке кремењаче из Београдске тврђаве (Документација Археолошког института, 1–6: С1 318; 7–9: С386 а, б, с; фото: Ј. Шарић)

*Техно-морфолошке карактеристике
кремена из Београдске тврђаве*

Због механичких напрезања којима су били изложени комади кремена причвршћени у стопи ороза приликом удара у плочицу, пожељнији је био кремен који је мање крт и чија су физичка својства таква да је и слабије прозиран.²⁹ Сви примерци са Београдске тврђаве израђени су од квалитетног рожна-

ца различитих нијанси сиве боје и боје ђилибара, са светлијим беж пегама. Површина рожнаца је благо сјајна до мат, уз релативно слабу прозирност. Мали број пронађених примерака, као и непостојање података о евентуалној радионици у којој би специјализовани мајстор серијски производио кремен за посаду Тврђаве, лимитирајући су фактори у одређивању могућих примарних извора сировине. Ипак, када се имају у ви-

²⁹ Weiner, *On Gunflint Manufacture in German*, 2.

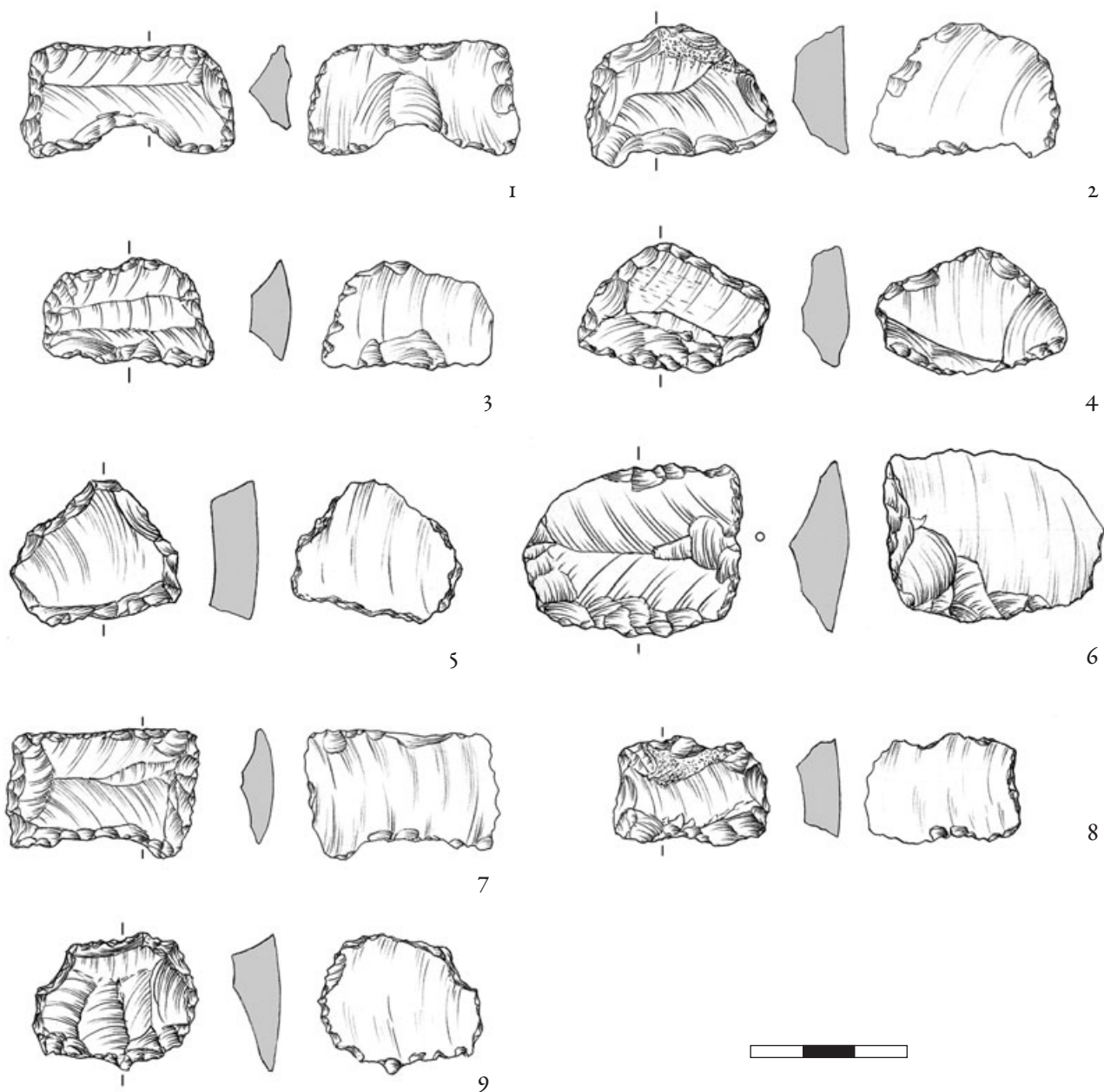
³⁰ Brandl, *Characterisation of Middle European*, 132, 203, fig. 5.3.4, 5.3.30.

³¹ Детаљне анализе хемијског састава кремена из Београдске тврђаве нису у тренутку писања текста могле да буду изведене из техничких разлога. Када се стекну услови, анализе ће бити обављене, а добијени резултати омогућиће директно поређење са анализама које је објавио Брандл (Brandl, *Characterisation of Middle European*), па би се на основу тога могла с великом сигурношћу одредити примарна зона из које потичу и београдски примерци. За сада, примарна зона остаје у домену претпоставки.

ду макроскопске карактеристике ових рожнаца и када се упореде са примерцима које је објавио Брандл, приметна је очита сличност са узорцима чије је порекло у лежиштима кремента у околини Лесинија у Италији и Кракова у Пољској.³⁰ С обзиром на географски положај Беча у односу на примарне зоне из којих је до њега стизала сировина, као и на то да београдски примерци припа-

дају аустријској посади Тврђаве, није немогуће да је сировина од које су израђени потицала управо са та два примарна подручја са налазиштима (сл. 114).³¹

Девет примерака кремента са Београдске тврђаве показују типолошке карактеристике на основу којих се могу издвојити правоугаони (сл. 115/7; сл. 116/7), троугласти (сл. 115/4, 5; сл. 116/4, 5), лучни (сл. 115/2; сл. 116/2)

Сл. 116. Кремента за пушке кременјаче из Београдске тврђаве

(Документација Археолошког института, 1–6: С1 318; 7–9: С386 а, б, с; цртежи: Ј. Шарић)

и трапезоидни примерци (сл. 115/1, 3, 8; сл. 116/1, 3, 8) и примерци неправилног облика (сл. 115/6, 9; сл. 116/6, 9). С обзиром на то да београдски примерци припадају тврђавској посади, вероватно је реч о кремону за пушке као далекометном оружју. Ипак, треба имати на уму да разлике у димензијама које се могу уочити међу предметима као што је кремен за ватрено оружје проистичу и од врсте оружја (пушке, пиштољи) за које су такви комади намењени. Интересантно је то да је на два примерка, која се од других истичу квалитетом израде (сл. 115/1, 7; сл. 116/1, 7), ивично оштећење које је формирало конкавну површину у тој мери изражено да се оправдано може претпоставити да је реч о некој врсти реутилизације, односно двојној употреби кремена за пушке који је коришћен и за паљење ватре уз употребу металног кресива.³² Ако се има у виду квалитет завршне обраде та два примерка, логична је и претпоставка да су их израдили добро обучени и искусни мајстори. С друге стране, остали примерци неправилних облика (сл. 115/2–6, 8, 9; сл. 116/2–6, 8, 9) указују на могућност, која у овом тренутку не може бити и потврђена, да су производ самих чланова тврђавске посаде или приучених мајстора из тврђавске оружарнице.

Закључак

Проучавање развоја ватреног оружја, посебно оног лаког пешадијског, пред истраживаче је донело и проблематику која делимично задире у поједине праисторијске технологије. Бавећи се временом које наговештава будућу индустријску револуцију, та проблематика се односи на анализе набавке камених

сировина, њихову обраду, дистрибуцију и практичну употребу крајњих производа у виду кремена за пушке односно пиштоље. Крмени артефакти пронађени у аустријској грађевини са почетка XVIII века у Београдској тврђави представљају врсту материјала која до сада није обрађивана у српској археологији. Мали број примерака из Београдске тврђаве и немогућност њиховог поређења с већим бројем могућих аналогних примерака са територије Србије³³ пред истраживаче у овом тренутку више поставља недоумице и питања него што нуди јасне одговоре. Они се могу сажети у неколико тачака:

С обзиром на место налаза, примерци из Београдске тврђаве везују се свакако за војну посаду и њихову употребу у ватреном оружју. На основу различитих димензија могло би се претпоставити да су неки од примерака били у употреби у пиштољима, али пошто је реч о посади која је бранила Тврђаву, вероватније је да су сви примерци били коришћени у пушкама.

Доступна литература даје податке и о производњи кремена за паљење ватре помоћу гвозденог кресива, и то у истим радионицама у којима је прављен и кремен за ватрено оружје. По илустрацијама на табели производа у радионици у Бургенленгенфелду, кремен за паљење ватре има облик издуженог правоугаоника или је у форми необрађеног сечива.³⁴ Ако се узме у обзир наведени правоугаони облик, тој категорији производа одговара само један примерак са Београдске тврђаве, онај приказан на сл. 115/7 и сл. 116/7. Као индикатор употребе кремена за паљење ватре металним кресивом наводи се и изражено јамичасто оштећење радног руба,³⁵ које је приметно на још једном примерку, оном приказаном на сл. 115/1 и сл. 116/1.

³² Austin, *A Study and Some Hypotheses*, 93–94, fig. 7, 8.

³³ Аутору овог текста познат је податак о само два примерка (оба омотана оловном траком) која се налазе у Народном музеју у Врању и Народном музеју у Пожаревцу. За податке захваљујемо колегама Александру Булатовићу и Александру Капурану. Нема сумње да се у музејским збиркама широм Србије налази много више таквих или сличних примерака.

³⁴ Weiner, *On Gunflint Manufacture in Germany*, 11, fig. 5.

³⁵ Austin, *A Study and Some Hypotheses*, 93–94, fig. 7, 8.

По наведеним карактеристикама можемо закључити да су та два примерка била део опреме тврђавске посаде, али можда не као саставни део ватреног оружја. С друге стране, рационалан однос према доступним ресурсима могао је да услови њихову реутилизацију и коришћење та два артефакта не само као делова ватреног оружја него и као елементата за паљење ватре.

Отворено је и питање да ли сировина од које су израђени београдски примерци заиста потиче са простора планинског масива Лесина у Италији и из области око Кракова у Пољској, или је из неке друге области?

Неуједначеност облика повлачи са собом и питање о томе да ли су сви примерци нађени на Београдској тврђави израђени у некој радионици или оружарници од стране више мајстора неједнаких вештина, или међу њима има и примерака које су правили

сами стрелци, што у неким ситуацијама није било неуобичајено?

Ако се претпостави да сви примерци потичу из једне радионице, да ли је у оквиру Београдске тврђаве и њене оружарнице (а морала је да постоји) вршена и обрада кремена или је он трупима стизао као готов производ, из централе у Бечу?

Упознавање са овом врстом, до сада заостављеног, археолошког материјала у фондусима локалних музеја, као и његова систематска обрада, неопходан је и значајан корак ка детаљнијем сагледавању оружарства у XVIII и XIX веку на територији Србије. Пред истраживачима стоји изазов, али верујемо да ће они који се баве технологијом обраде камена окресивањем у праисторијским периодима успешно на њега одговорити анализирајући и предмете прављене праисторијским технологијама у новом добу.

Библиографија

Скраћенице

- АЗОРУБСМ** = Архивска збирка Одељења реткости Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић” у Београду, Београд
- АИСПКМ** = Архив за историју Српске православне карловачке митрополије, Сремски Карловци
- БГ** = Богословски гласник, Сремски Карловци
- ВСЦ** = Весник Српске цркве
- ГГБ** = Годишњак града Београда, Београд
- ГИАВ** = Гласник Историјског архива у Ваљеву, Ваљево
- ГМГБ** = Годишњак Музеја града Београда, Београд
- ГНЧ** = Годишњица Николе Чупића
- ГСКА** = Глас Српске краљевске академије
- ЗНМ** = Зборник Народног музеја у Београду, Београд
- ИЧ** = Историјски часопис, Београд
- ЈИИ** = *The Journal of Interdisciplinary History*
- ЈМН** = *The Journal of Modern History*, Chicago
- ЛМС** = Летопис Матице српске, Нови Сад
- НП** = Наша прошлост, Краљево
- ПКЈИФ** = Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд
- СС** = Српски Сион
- ССАД** = Старинар Српског археолошког друштва, Београд
- ССКА** = Споменик Српске краљевске академије, Београд
- ЋР** = *Ћovjek i prostor*
- УБ** = Урбанизам Београда, Београд

Извори

- Agricola, *De re metallica*** = G. Agricola (1494–1555), H. Hoover, *De re metallica, "A complete and unchanged reprint of the translation published by the Mining magazine, London, in 1912."* New York Dover Publications 1950.
- De Belidor, *La science des ingénieurs*** = B. F. de Belidor, *La science des ingénieurs dans la conduite des travaux de fortification et d'architecture civile*, C. Jombert (Paris), livre IV, chapitre XII (1787).
- Debauve, *Procédés et matériaux de construction*** = A. Debauve, *Procédés et matériaux de construction*, Vve Librairie des Corps Nationaux des Ponts et Chaussées, des Minies et des Télégraphes, Paris 1888, 289–362.
- Diderot et al., *Encyclopédie*** = D. Diderot, A. Jean Le Rond, J.-M. Papillon, P. Mouchon, *Encyclopédie, ou, Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, A Paris: Chez Briasson... David l'aîné... Le Breton... Durand, 1751.

Библиографија

- Бајам, *Оружје и оклоји*** = М. Бајам, *Оружје и оклоји, Историја ручној наоружања од камених секира до пушака Дивљеј зајага*, Београд 1989.
- Бешлин, *Евџеније Савојски*** = Б. Бешлин, *Евџеније Савојски и његово доба*, Нови Сад 2014.
- Бикић, *Висећи свећњак из Сојоћана*** = В. Бикић, *Висећи свећњак из Сојоћана*, Саопштења XL (2008) 207–216.
- Бикић, *Девотионалије*** = В. Бикић, „У руке Твоје Оче предајем дух свој” – Девотионалије аустријске војске са Београдске тврђаве, Саопштења XLV (2013) 227–249.
- Бирташевић, *Један нови документ о калцији Карла VI*** = М. Бирташевић, *Један нови документ о калцији Карла VI у Београду*, ГГБ III (1956) 121–124.

- Вајферт, Сјоменице о узећу Београда од Турака** = Х. Вајферт, *Сјоменице о узећу Београда од Турака* године 1688, 1717. и 1789, ССАД 1-3 (1884) 20-31; 64-68; 105-110.
- Валтровић, Камен шемељац једне језуитске цркве** = М. Валтровић, *Камен шемељац једне језуитске цркве од године 1732. у Београду*, ССАД IV (1887) 123-127.
- Васић, Порфиреји српских архијереја** = К. Васић, *Порфиреји српских архијереја у Карловачкој митрополији (1690-1790)*, Нови Сад 2013.
- Васић, Барок у Београду 1971** = П. Васић, *Барок у Београду 1718-1739*, in: *Доба барока, студије и чланци*, Београд 1971, 148-166.
- Васић, Барок у Београду** = П. Васић, *Барок у Београду 1718-1739. године*, in: *Историја Београда 1*, Београд 1974, 573-584.
- Васић, Барок у Београду 1718-1739** = П. Васић, *Барок у Београду 1718-1739*, in: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. године*, edd. В. Чубриловић, В. Глигорић, Београд 1970, 607-624.
- Веселиновић, Нека ишћања из прошлости Београда** = Ј. Веселиновић, *Нека ишћања из прошлости Београда XVI-XIX века*, ГМГБ II (1955) 107-111.
- Веселиновић, Београд од 1683. до 1717. године** = Р. Веселиновић, *Београд од 1683. до 1717. године*, ГГБ XV (1968) 4-25.
- Веселиновић, Београд под влашћу Аустрије** = Р. Веселиновић, *Београд под влашћу Аустрије од 1717. до 1739. године*, in: *Историја Београда 1*, ed. В. Чубриловић, 1974, 521-572.
- Веселиновић, Продирање аустријске тировине у Београд** = Р. Веселиновић, *Продирање аустријске тировине у Београд у другој половини XVII века*, in: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. год.*, ed. В. Чубриловић, Београд 1970, 163-179.
- Веселиновић, Рајови Турске и Аустрије** = Р. Веселиновић, *Рајови Турске и Аустрије 1683-1717. године*, in: *Историја Београда 1*, ed. В. Чубриловић 1974, 465-519.
- Веселиновић, Србија под аустријском влашћу** = Р. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718-1739*, in: *Историја српског народа IV-1*, ed. С. Гавриловић, 1986, 106-162.
- Витковић, Сјоменици из будимској и иешћанској Архива** = Г. Витковић, *Сјоменици из будимској и иешћанској Архива*, II, књ. 4, Београд 1873.
- Војиновић, Техничар** = М. Војиновић, *Техничар, Грађевински ириручник 6*, Београд 1989.
- Војна енциклопедија* = Војна енциклопедија, том 4, Београд 1972.
- Вујовић, Саборна црква у Београду** = Б. Вујовић, *Саборна црква у Београду. Прилој историји изградње и украшавања главној београдској храма*, ГГБ XXX (1983) 87-95.
- Гарић Петровић, Митрополијски намесници и иридворни служитељи** = Г. Гарић Петровић, *Митрополијски намесници и иридворни служитељи у Сервијској епархији (1718-1739)*, НП 14 (2013) 87-100.
- Гачић, Луле** = Д. Гачић, *Луле из музејских збирки Србије - Кајалој изложбе*, Нови Сад 2011.
- Голубовић, Георгије Сјојановић** = Б. Голубовић, *Георгије Сјојановић (?-1746)*, Нови Сад 1990.
- Грујић, Прилози за историју Србије** = Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1739)*, ССКА LI (1914) 84-208.
- Грујић, Свечани иоздрав** = Р. Грујић, *Свечани иоздрав иешћком иаштријарху Арсенију IV ириликом његова доласка у Београд 1739. године*, БГ IX (1906) 60.
- Давидов, Српска графика XVIII века** = Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978.
- Дурковић-Јакшић, Најсћарија библиотеке у Београду** = Љ. Дурковић-Јакшић, *Најсћарија библиотеке у Београду*, Београд 1970.
- Ђукић, Нешћо за историју царске краљевске српске хусарске рејименте** = А. Ђукић, *Нешћо за историју царске краљевске српске хусарске рејименте*, Нови Сад 1894.
- Ђурић-Замоло, Београд као оријентална варош под Турцима** = Д. Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977.

- Ерчић, Мануил (Михаил) Козачинскиј** = В. Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Трагедо-комедија*, Нови Сад – Београд 1980.
- Иниширукција о дужностима служитеља** = „Иниширукција о дужностима служитеља митрополијске резиденције у Београду ‘ош прваго до последњего’ састављена у Београду 14. маја 1731 год.”, АЗОРУБСМ, Ибр. 2489.
- Јакшић, О Вићенцију Јовановићу** (књ. 199, 200, 201, 202 и 203, 204) = М. Јакшић, *О Вићенцију Јовановићу, Прилози за историју митрополијства му 1731–1737*, ЛМС, књ. 199 (1–50), књ. 200 (85–110), књ. 201 (121–159), књ. 202 и 203 (218–261), књ. 204 (170–234), Нови Сад 1900.
- Јачов, Сјиси Тајној ватиканској архива** = М. Јачов, *Сјиси Тајној ватиканској архива XVI–XVIII века*, Београд 1983.
- Јосимовић, Објашњење предлоја за реулисање овој дела вароши Београда** = Е. Јосимовић, *Објашњење предлоја за реулисање овој дела вароши Београда што лежи у шанцу*, Београд 1867.
- Каниц, Србија** = Ф. Каниц, *Србија, земља и сјановништво*, том 1, Београд 2007.
- Костић, Десиош Георгије II** = М. Костић, *Десиош Георгије II Бранковић (1645–1711): уобличавање кулша првој модерној хероја код Срба*, Београд 2014.
- Костић, Историја фрањевачкој манасири** = М. Костић, *Историја фрањевачкој манасири у Београду*, ПКЈИФ VI (1926) 191–197.
- Костић, Срјско шрјовачко насеље на Ријеци** = М. Костић, *Срјско шрјовачко насеље на Ријеци у XVIII веку*, ИЧ 7 (1957) 37–51.
- Костић, Гробови епископј и грађана шемшварских** = С. Костић, *Гробови епископј и грађана шемшварских у православно срјском храму шемшварском 1757–1838*, Темшвар 1938.
- Максимовић, Реконструкција и шроширење града** = Б. Максимовић, *Реконструкција и шроширење града 1867–1914. године*, in: *Историја Београда 2*, Београд 1974, 307–316.
- Марић Јеринић, Пошлед изблица: Медаље у сјомен освајања Београда** = М. Марић Јеринић, *Пошлед изблица: Медаље у сјомен освајања Београда 1688. из Државне збирке новца у Минхену*, ЗНМ XX/2 (2012) 157–172.
- Медаковић, Срјски митрополијски дворови** = Д. Медаковић, *Срјски митрополијски дворови у XVIII веку*, in: *Барок код Срба*, Загреб 1988, 194–205.
- Милошевић, Владарске врлине Карла VI** = А. Милошевић, *Владарске врлине Карла VI у светилу аустријско-шурској райа 1716–1718*, in: *Умешност и њена улоја у историји: Између шрајносш и шролазних -изама*, Међународни тематски зборник посвећен сећању на проф. др Миодрага Јовановића (1932–2013), ed. З. М. Јовановић, Косовска Митровица 2014, 183–206.
- Милошевић, Крајновић, Вашић, Како су се лечили београдски митрополијши** = А. Милошевић, Д. М. Крајновић, З. Вашић, *Како су се лечили београдски митрополијши у шрвој шоловини 18. века*, in: *800 година срјске медицине*, Зборник радова са VII конгреса историчара медицине, 2017, 435–447.
- Милошевић, Пожаревачки мир 1718** = А. Милошевић, *Пожаревачки мир 1718. на каршама, шравирама и медаљама*, Београд 2018.
- Митровић, Подаци о Србији** = М. Митровић, *Подаци о Србији у шрошоколима Дворској райној савеша у Бечу (1717–1740)*, Београд 1988.
- Михајловић, Грађа за речник сшраних речи** = В. Михајловић, *Грађа за речник сшраних речи у шредвуковском шериоду, I шом (А–Б)*, Институт за лингвистику, Нови Сад 1972.
- Нарочницкиј, Петровић, Политические и културные отношения России** = А. Л. Нарочницкиј, Н. Петровић, *Политические и културные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.*, Москва 1984.
- Новаковић, Београд на шравирама од XVI до XIX века** = Ж. Новаковић, *Београд на шравирама од XVI до XIX века*, Београд 1984.
- Нушић, Из шолушрошлосш** = Б. Ђ. Нушић, *Из шолушрошлосш, белешке, шришце, сећања*, Сабрана дела XXII, Београд 1935.

- Павловић, *Административна и црквена полиција* = Д. М. Павловић, *Административна и црквена полиција аустројугословенска у Србији (од 1718–1739)*, по грађи из бечких архива, Глас СКА LXII (1901) 113–197.
- Павловић, *Финансије и њивреда за време аустројугословенске владавине* = Д. М. Павловић, *Финансије и њивреда за време аустројугословенске владавине у Србији (од 1718–1739)*, Глас СКА LXIV (1901) 1–73.
- Павловић, *Једна од најстаријих очуваних грађевина у Београду* = Д. Ст. Павловић, *Једна од најстаријих очуваних грађевина у Београду*, ГМГБ III (1956) 273–278.
- Писмо од 27. августа 1735. године* = „Писмо од 27. августа 1735. године”, АЗОРУБСМ, Ибр. 2495.
- Поповић Д., *Београд пре 200 година* = Д. Ј. Поповић, *Београд пре 200 година*, Београд 1935.
- Поповић Д., *Београд у XVIII веку* = Д. Ј. Поповић, *Београд у XVIII веку (од 1717. до 1739)*, Београд 2011.
- Поповић Д., *Грађа за историју Београда* = Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711–1739*, ССКА, LXXVIII, II, 61, 2 (1935) 17–108 (Тефтер 1, Регистри, Хесап...), 112–282 (Попис становништва...).
- Поповић Д., *Општинска управа у Београду* = Д. Поповић, *Општинска управа у Београду за време аустројугословенске владавине (1718–1739)*, ГГБ III (1956) 125–134.
- Поповић Д., *Србија и Београд* = Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачкој до Београдској мира (1718–1739)*, Београд 1950.
- Поповић Д., *Срби у Војводини* = Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Од Карловачкој мира 1699. до Темишварској сабора 1790*, Књ. 2, Нови Сад 1990.
- Поповић Д., Богдановић, *Грађа за историју Београда* = Д. Ј. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717–1739*, Београд 1958.
- Поповић М., *Београдска тврђава (прво издање)* = М. Поповић, *Београдска тврђава (прво издање)*, Београд 1982.
- Поповић М., *Београдска тврђава (друго допуњено издање)* = М. Поповић, *Београдска тврђава (друго допуњено издање)*, Београд 2006.
- Поповић М., *Велики бунар Београдске тврђаве* = М. Поповић, *Велики бунар Београдске тврђаве*, ГГБ XXIV (1977) 31–37.
- Поповић М., *Кайија цара Карла VI у Београду* = М. Поповић, *Кайија цара Карла VI у Београду*, Наслеђе XIII (2012) 9–25.
- Поповић М., *Краљ кайија Београдске тврђаве* = М. Поповић, *Краљ кайија Београдске тврђаве*, Наслеђе III (2001) 9–38.
- Поповић М., *Леополдова кайија Београдске тврђаве* = М. Поповић, *Леополдова кайија Београдске тврђаве*, Наслеђе V (2004) 35–52.
- Поповић М., *Прилој истраживању београдске Српске вароши* = М. Поповић, *Прилој истраживању београдске Српске вароши – Спаша Саборна црква и Миштропољски двор*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука 16 (2012) 145–172.
- Поповић М., *Пројекти Николе Доксаја де Мореза* = М. Поповић, *Пројекти Николе Доксаја де Мореза за реконструкцију београдских тврђава 1723–1725. године*, ГГБ XXX (1983) 39–58.
- Поповић М., *Тврђене средњовековне кайије* = М. Поповић, *Тврђене средњовековне кайије на С-И бедему Београдској града*, Београдска тврђава IV, Саопштења 9, 1970.
- Поповић М., *Чесма Мехмед-паше Соколовића* = М. Поповић, *Чесма Мехмед-паше Соколовића*, ГГБ XXVII (1980) 71–83.
- Поповић М., Бикић, *Комплекс средњовековне Миштропољске* = М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне Миштропољске у Београду*, Београд 2004.
- Протић, *Одломци за историју* = К. С. Протић, *Одломци за историју града Београда, Београд од 1718. до 1739*, ГНЧ VIII (1886).
- Протић, *Путовање кроз Србију* = К. Протић, *Путовање кроз Србију 1719. и 1720. године*, Отаџбина XXI (1889) 616–630.

- Радовић, Занайско оружје Балкана** = А. Радовић, *Занайско оружје Балкана: XVII–XIX век*, каталог изложбе, Београд 2002.
- Радосављевић, Ваљевска епископија** = Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија у „извештенију” из 1735. године*, ГИАВ 32 (1998) 9–37.
- Руварац, Годишњи протошак** = Д. Руварац, *Годишњи протошак митрополија београдско-карловачкој Вићенији Јовановића на званичнике, учитеље и послужитеље*, АИСПКМ IV (1914) 279–280.
- Руварац, Дужности и права дворјана и дворских служитеља** = Д. Руварац, *Дужности и права дворјана и дворских служитеља за време митрополисања Мојсеја Пејровића*, СС XVII (1907) 417–421, 452–454.
- Руварац, Историјско-критична црња о Викенији Јовановићу** = Д. Руварац, *Историјско-критична црња о Викенији Јовановићу митрополију београдском и карловачком 1731–1737*, Земун 1886.
- Руварац, Колико је појрошено** = Д. Руварац, *Колико је појрошено за београдску Архиепископско Митрополијску Резиденцију?*, АИСПКМ III (1913) 85–86.
- Руварац, Мојсије Пејровић** = Д. Руварац, *Мојсије Пејровић, митрополиј београдски, 1713–1730: прилој историји српске цркве*, ССКА 34 (1898) 81–200.
- Руварац, Непокрејно имање Митрополије београдске** = Д. Руварац, *Непокрејно имање Митрополије београдске у Београду 1730*, Архив за историју Српске православне карловачке митрополије 2 (1912) 209–210.
- Руварац, Одношјај митрополија Вићенија Јовановића** = Д. Руварац, *Одношјај митрополија Вићенија Јовановића сјрам коадјутора Николе Димитријевића*, СС XIV, књ 17 и 18 (1904) 501–503, 525–528.
- Руварац, Тестаменј Вићенија Јовановића** = Д. Руварац, *Тестаменј Вићенија Јовановића Архиепископа – Митрополија београдско-карловачкој 1731–1737*, ВСЦ XXX, св. XI (1925) 683–684.
- Руварац, Уговори митрополија Вићенија Јовановића** = Д. Руварац, *Уговори митрополија Вићенија Јовановића са дворским послужитељима*, АИСПКМ I (1911) 49–53.
- Самарцић, Барок и Срби** = Р. Самарцић, *Барок и Срби*, in: *Зайагноевројски барок и византијски свей*, ed. Д. Медаковић, Београд 1991, 13–17.
- Самарцић, Београд у међународној ирјовини** = Р. Самарцић, *Београд у међународној ирјовини XVI и XVII века*, in: *Историја Београда 1*, ed. В. Чубриловић, Београд 1974, 359–375.
- Симић, За љубав оцаубине** = В. Симић, *За љубав оцаубине: иаириоше и иаириошизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012.
- Стефановић Виловски, Београд, 1717–1739** = Т. Стефановић Виловски, *Београд, 1717–1739*, Београд 1906.
- Стојановић, Сјари српски записи и нађиписи** = Љ. Стојановић, *Сјари српски записи и нађиписи II*, Београд 1983.
- Тештер од ирезенја** = „Тештер од ирезенја” (1731–1737), АЗОРУБСМ, Ибр. 2417.
- Тимотијевић, Визитација манастира Шишатовца** = М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку, Прилој ирочавању ефемерној сјектакла*, in: *Манастир Шишатовца*, Зборник радова, Београд 1989, 341–366.
- Тимотијевић, Манастир Крушедол** = М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, II, Београд – Нови Сад 2008.
- Тимотијевић, Порирети архијереја** = М. Тимотијевић, *Порирети архијереја у новијој српској умейности*, in: *Зайагноевројски барок и византијски свей*, ed. Д. Медаковић, Београд 1991, 147–174.
- Тимотијевић, Српско барокно сликарство** = М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996.
- Тодић, Јов Василијевич у Карловцима** = Б. Тодић, *Јов Василијевич у Карловцима 1743–1744. године*, ЗНМ XVIII–2 (2007) 179–196.

- Тодоровић, Ениџиџеџи у сенџи** = Ј. Тодоровић, *Ениџиџеџи у сенџи: Маџирање моћи и државни сџектџакл у Карловачкој Миџироџоџији*, Нови Сад 2010.
- Тодоровић, Засџаве илџирско-расџиџанске реџиментџе** = Ј. Тодоровић, *Засџаве илџирско-расџиџанске реџиментџе у конџекстџу ефемерноџ сџектџакла*, Наслеђе IV (2003) 79–86.
- Тодоровић, Конџеџиџи џриваџиноџ на џозорџиџи јавноџ** = Ј. Тодоровић, *Конџеџиџи џриваџиноџ на џозорџиџи јавноџ – џриваџини живоџи на миџироџоџиџском двору у 18. веку*, in: *Приваџини живоџи у срџским земљама у освиџи модерноџ доба*, ed. А. Фотић, Београд 2005, 655–686.
- Тодоровић, Из збирке медаља Нумизмаџиџчко-еџиџрафскоџ одељења** = Н. Тодоровић, *Из збирке медаља Нумизмаџиџчко-еџиџрафскоџ одељења Народноџ музеја у Беоџраду – Медаље које илустџирују раџиџове с Турџима у XVI, XVII и XVIII веку*, Зборник Народног музеја I (1958) 127–144.
- Тодоровић, Јуџословенске и иноџиџране медаље** = Н. Тодоровић, *Јуџословенске и иноџиџране медаље*, Београд 1964.
- Тодоровић, Пожареваџки мир** = Н. Тодоровић, *Пожареваџки мир, 1718, у лиџераџури, џравири и медаљерџтџву*, Зборник Народног музеја VIII (1975) 509–525.
- Томић, Бреџ за размиџљање** = В. Томић, *Бреџ за размиџљање: Беоџрад на џравирама од XVI до XIX века*, Београд 2012.
- Точанаџ, Беоџрадска и Карловачка миџироџоџија** = И. Точанаџ, *Беоџрадска и Карловачка миџироџоџија – џроџес ујеџињења (1722–1731)*, ИЧ LV (2007) 201–217.
- Точанаџ, Срџски народно-џрквени сабори** = И. Точанаџ, *Срџски народно-џрквени сабори (1718–1735)*, Београд 2008.
- Триџковић, Беоџрад џод џурском влаџићу** = Р. Триџковић, *Беоџрад џод џурском влаџићу 1521–1804. џоџине*, in: *Исџорија Беоџрада*, ed. З. Антонић, Београд 1995, 91–141.
- Триџковић, Вароџ џосле 1740. џоџине** = Р. Триџковић, *Вароџ џосле 1740. џоџине*, in: *Исџорија Беоџрада 1*, ed. В. Чубриловић, Београд 1974, 641–673.
- Триџковић, Главна џврђава Царџџва џрема Евроџи** = Р. Триџковић, *Главна џврђава Царџџва џрема Евроџи*, in: *Исџорија Беоџрада 1*, ed. В. Чубриловић, Београд 1974, 585–637.
- Хан, „Пџаџоџрла сџакла”** = В. Хан, *„Пџаџоџрла сџакла” из Горњеџ џрада Беоџрадске џврђаве*, Археолоџки музеј на Македонија, Зборник посветен на Димче Коџо, VI–VII, Скопје 1975, 317–326.
- Цуњаџ, Смедеревска џврђава** = М. Цуњаџ, *Смедеревска џврђава, новија исџраживања*, Смедерево 1998.
- Чубриловић, Развој џривреде 1740–1788** = В. Чубриловић, *Развој џривреде 1740–1788*, in: *Исџорија Беоџрада 1*, ed. В. Чубриловић, Београд 1974, 674–693.
- Шабановић, Беоџрад као уџравно-војно и џривредно седџиџиџе** = Х. Шабановић, *Беоџрад као уџравно-војно и џривредно седџиџиџе у XVI–XVII веку*, in: *Исџорија Беоџрада 1*, ed. В. Чубриловић, Београд 1974а, 323–348.
- Шабановић, Град и џеџово сџановниџиџво** = Х. Шабановић, *Град и џеџово сџановниџиџво у XVI–XVII веку*, in: *Исџорија Беоџрада 1*, ed. В. Чубриловић, Београд 1974б, 385–422.
- Шабановић, Урбани развиџаџ Беоџрада** = Х. Шабановић, *Урбани развиџаџ Беоџрада од 1521. до 1688. џоџине*, ГГБ XVII (1970) 5–40.
- Шкаламера, Беоџрадска Нова доња вароџ** = Ж. Шкаламера, *Беоџрадска Нова доња вароџ у XVIII веку*, ГГБ XVIII (1971) 53–75.
- Шкаламера, Локаџије неџих знамениџиџх беоџрадских џрађеџина** = Ж. Шкаламера, *Локаџије неџих знамениџиџх беоџрадских џрађеџина XVI и XVIII века*, ГГБ XX (1973) 171–187.
- Шкаламера, Маџа једноџ дела Беоџрадскоџ дисџриџџа** = Ж. Шкаламера, *Маџа једноџ дела Беоџрадскоџ дисџриџџа из 1721. џоџине*, ГГБ XVII (1970) 43–65.
- Шкаламера, Планоџ барокне реконџиџруџије Беоџрада** = Ж. Шкаламера, *Планоџ барокне реконџиџруџије Беоџрада из 1717–1740. џоџине*, УБ 22 (1973) 13–18.

- Шкаламера, Поповић М., *Најстарија сачувана кућа у Београду*** = Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Најстарија сачувана кућа у Београду из прве половине XVIII века*, ГГБ XXIX (1982) 27–41.
- Шкаламера, Поповић М., *Урбани развој Дорћола*** = Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Урбани развој Дорћола*, ГГБ XXV (1978) 211–253.
-
- Acerbi, *The Austrian Imperial-Royal Army*** = E. Acerbi, *The Austrian Imperial-Royal Army (Kaiserliche-Königliche Heer) 1805–1809: A Dictionary of K. K. Austrian Regimental Positions and Ranks*, http://www.napoleon-series.org/military/organization/Austria/ArmyStudy/c_AustrianArmyDictionary.html (25. 6. 2018).
- Adamson, *The Making of the Ancient-Regime Court*** = J. Adamson, *The Making of the Ancient-Regime Court 1500–1700*, in: *The Princely Courts of Europe: Ritual, Politics and Culture*, ed. J. Adamson, London 1999, 7–41.
- Adshead, *Salt and civilization*** = S. A. M. Adshead, *Salt and civilization*, London 1992.
- Aggsbach's Paleolithic Blog** = Aggsbach's Paleolithic Blog, Stone age after the Stone age: Gunflint, <http://www.aggsbach.de/2011/10/stone-age-after-the-stone-age-gun-flint/> (12. 1. 2018).
- Andersson, *Foreign Seductions*** = E. I. Andersson, *Foreign Seductions: Sumptuary laws, consumption and national identity in early modern Sweden*, in: *Fashionable Encounters: Perspectives and trends in textile and dress in the Early Modern Nordic World*, edd. T. E. Mathiassen, M-L. Nosch, M. Ringgaard, K. Toftegaard, Oxbow Books, Oxford 2014, 21.
- Aries, Weaver, *The Hour of Our Death*** = P. Aries, H. Weaver, *The Hour of Our Death: The Classic History of Western Attitudes Toward Death over the Last One Thousand Years*, New York 1982.
- Atzmannstorfer et al., *Much of the same?*** = J. Atzmannstorfer, A. Christian, H. Körbl, R. Starch, B. Weisskopf, D. Weltin, *Much of the same? Das Leben am Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800). Ein quellenkritischer Werkstattbericht*, in: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800). Eine Annäherung*, Hrsg. von Irmgard Pangerl und Martin Scheutz, Innsbruck–Wien–Bozen 2007, 229–253.
- Austin, *A Study and Some Hypotheses*** = R. J. Austin, *A Study and Some Hypotheses Regarding Gunflint Procurement*, *The Florida Anthropologist*, Vol. 64, No. 2 (2011) 85–105.
- Azinović Bebek, *Novovjekovni nabožni predmeti*** = A. Azinović Bebek, *Novovjekovni nabožni predmeti nađeni prigodom arheoloških istraživanja na lokalitetima sjeverozapadne Hrvatske*, doktorski rad, Filozofski fakultet, Zagreb 2012 (u rukopisu).
- Ágoston, *Empires and warfare*** = G. Ágoston, *Empires and warfare in east-central Europe, 1550–1750: the Ottoman–Habsburg rivalry and military transformation*, in: *European Warfare, 1350–1750*, edd. F. Tallett, D. J. B. Trim, Cambridge 2010, 110–134.
- Bassett, *The Imperial Austrian army*** = R. Bassett, *For God and Kaiser – The Imperial Austrian army from 1619 to 1918*, New Haven and London 2015.
- Bauer, *Barock*** = H. Bauer, *Barock: Kunst einer Epoche*, Berlin 1992.
- Bearzi, Bearzi, *Architettura degli impianti*** = G. Bearzi, V. Bearzi, *Architettura degli impianti. Da una ricerca esemplificativa nel passato una prospettiva per il prossimo future*, Tecniche Nuove, 1997.
- Bekić, *Novovjekovno staklo*** = L. Bekić, *Novovjekovno staklo iz podmorja Istre i Dalmacije / Post-Medieval glass from the seabed of Istria and Dalmatia*, Muzej antičkog stakla / Museum of ancient glass – Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru / International Centre for Underwater Archaeology in Zadar, Zadar 2014.
- Bernhart, *Die Türken im Wandel des historischen Urteils*** = M. Bernhart, *Die Türken im Wandel des historischen Urteils: Eine medaillen geschichtliche Betrachtung*, *Monatshefte für Kunstwissenschaft* 8(3) (1915) 69–80.
- Bernheimer, *Georg Wilhelm Vestner und Andreas Vestner*** = F. Bernheimer, *Georg Wilhelm Vestner und Andreas Vestner: Zwei Nürnberger Medailleure*, München 1984.

- Bikić, *Early Modern Period Pottery*** = V. Bikić, *Early Modern Period Pottery from Belgrade: Production and Consumption Models*, in: *Ceramics Between Change and Challenge, Between Past and Present, from Baroque until Today*, edd. B. Crvenković, J. Popović, Museum of Applied Arts, Belgrade 2016, 28–33.
- Bikić, *Gradska keramika Beograda*** = V. Bikić, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Beograd 2003.
- Bikić, *The Haban pottery*** = V. Bikić, *The Haban pottery from the Belgrade Fortress: Archaeological Contexts, Chronology, Decorative Designs*, *Starinar* LXII (2012) 205–227.
- Bikić, *Viseći svećnjaci*** = V. Bikić, *Viseći svećnjaci sa područja srednjovekovne Srbije*, *Annales – Series Historia et Sociologia* 18, 2 (2008) 361–368.
- Bikić, Miladinović-Radmilović, *Vojnik ili sveštenik*** = V. Bikić, N. Miladinović-Radmilović, *Vojnik ili sveštenik: slučaj groba sa Beogradske tvrđave*, in: *Bioarheologija na Balkanu. Metodološke, komparativne i rekonstruktivne studije života u prošlosti. Radovi Bioarheološke sekcije Srpskog arheološkog društva*, edd. N. Miladinović-Radmilović, S. Vitezović, Beograd – Sremska Mitrovica 2016, 159–183.
- Bikić, Vitezović, *Bone working and the army*** = V. Bikić, S. Vitezović, *Bone working and the army: An early eighteen-century button workshop at the Belgrade fortress*, in: *Close to the bone: current studies in bone technologies*, ed. S. Vitezović, Belgrade 2016, 57–65.
- Blažková, Matějková, *Novověká odpadní jímka*** = G. Blažková, K. Matějková, *Novověká odpadní jímka z Pražského hradu*, in: *Castrum Pragense 13: Nálezy hmotné kultury z renesančních odpadních jímek z Pražského hradu. Díl II. Studie*, edd. G. Blažková, J. Vepřeková, Archeologický ústav AV ČR, Praha 2016, 185–204.
- Bojani, Ravanelli Guidoti, Fanfani, *La donazione Galeazzo Cora*** = G. C. Bojani, C. Ravanelli Guidoti, A. Fanfani, *La donazione Galeazzo Cora – ceramiche dal medioevo al XIX secolo*, Vol. 1, Museo Internazionale delle ceramiche in Faenza, Fabri editori, Milano 1985.
- Bonanni, *Numismata Pontificum Romanorum*** = P. P. Bonanni, *Numismata Pontificum Romanorum quae a tempore Martini V. usque ad annum MDCXCIX vel auctoritate publica vel privato genio in lucem prodire, explicata, ac multiplici eruditione sacra, & prophana illustrata*, vol. I, Rome 1699, 192.
- Borkowski, *Rozrywka*** = T. Borkowski, *Rozrywka – zabawki i drobna plastyka figuralna*, in: *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, *Wratislavia Antiqua* 1, edd. C. Buško, J. Piekalski, Wrocław 1999, 187–201.
- Böhmer, *Keramikfunde*** = H. Böhmer, *Keramikfunde aus dem Bürger- und Krämerhaus Residenzplatz 11 in Passau, Die Brandkatastrophen von 1442 und 1662 – ein Glücksfall die Keramikforschung*, in: *Keramik und Technik, Internationale Fachtagung der Österreichischen Gesellschaft für Mittelalterarchäologie zugleich, 43. Internationales Symposium Keramikforschung des Arbeitskreises für Keramikforschung, Mautern an der Donau, 20. bis 25. September 2010*, edd. S. Felgenhauer-Schmiedt, N. Hofer, K. Kührtreiber, G. Scharrer-Liška, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 27 (2011), 165–172.
- Brandl, *Characterisation of Middle European*** = M. Brandl, *Characterisation of Middle European Chert Sources, A Multi Layered Approach to Analysis*, unpublished dissertation, Universität Wien, Wien 2013.
- Brandl et al., *Raw Material Analysis*** = M. Brandl et al. 2013, *Raw Material Analysis of Military Gunglins from Schloss Neugebäude, Vienna, Austria*, 5th Arheoinvest Symposium, Stories Written in Stone, International Symposium on Chert and Other Knappable Materials, Programme and Abstracts, Iași 20–24. 8. 2013, 65.
- Brewster, *The Edinburgh Encyclopaedia*** = D. Brewster, *The Edinburgh Encyclopaedia, Volume 5*, Edinburgh 1830.
- Broucek, *Im Kampf gegen Franzosen und Türken*** = P. Broucek, *Im Kampf gegen Franzosen und Türken*, in: *Welt des Barock*, Hrgb. von Rupert Feuchtmüller und Elisabeth Kovács, Wien 1986, 105–122.
- Buisseret, *Monarchs, Ministers, and Maps*** = D. Buisseret (ed.), *Monarchs, Ministers, and Maps: The Emergence of Cartography a Tool of Government in Early Modern Europe*, Chicago 1992, 1–4.
- Bursche, *Tafelzier des Barock*** = S. Bursche, *Tafelzier des Barock*, München 1974.
- Castillo Cardenas, *Pharmaceutical glass*** = K. Castillo Cardenas, *Pharmaceutical glass in post-medieval London: a proposed typology*, *London Archaeologist* 2013/2014, 309–315.

- Chelidonio, Woodall, *Italian firesteel flints*** = G. Chelidonio, J. N. Woodall, *Italian firesteel flints and gunflint workshop traces*, Archäologische Informationen 39 (2017), Early View, <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/arch-inf/article/viewFile/42478/36214>, (12. 1. 2018).
- Cochran, Beaudry, *Material culture studies*** = M. D. Cochran, M. C. Beaudry, *Material culture studies and historical archaeology*, in: *The Cambridge companion to historical archaeology*, edd. D. Hicks, M. C. Beaudry, Cambridge 2006, 191–204.
- Courbon, *DE CORDES-SUR-CIEL (Tarn) A KYFFHAUSER (Thuringe)*** = P. Courbon, *DE CORDES-SUR-CIEL (Tarn) A KYFFHAUSER (Thuringe). Les puits à eau de grande profondeur*, 2016/2017, 1–19.
- Crnobrnja, *Spomen medalje izdate povodom austrijskog osvajanja Beograda*** = N. Crnobrnja, *Spomen medalje izdate povodom austrijskog osvajanja Beograda 1688, 1717. i 1789. godine i Požarevačkog mira 1718. godine iz Zbirke Muzeja grada Beograda*, Dinar 23 (2004) 61–64.
- Cserey, *Nachahmungen*** = É. Cserey, *Nachahmungen von Nürnberger Renaissance ofenkacheln*, *Ars decorativa* 22 (2003) 7–25.
- Ćorović, Blagojević, *Water, society and urbanization in the 19th century Belgrade*** = D. Ćorović, Lj. Blagojević, *Water, society and urbanization in the 19th century Belgrade: Lessons fro adaptation to the climate change*, *Spatium International Review* 28 (2012) 53–59.
- Dabić, *The Habsburg-Ottoman War*** = V. S. Dabić, *The Habsburg-Ottoman War of 1716–1718 and Demographic Changes War-Afflicted Territories*, in: *The Peace of Passarowitz 1718*, edd. Ch. Ingrao, N. Samardžić, J. Pešalj, Indiana 2011, 191–208.
- Danelzik-Brüggemann, *Ereignisse und Bilder*** = C. Danelzik-Brüggemann, *Ereignisse und Bilder: Bildpublizistik und politische Kultur in Deutschland zur Zeit der Französischen Revolution*, Berlin 1996.
- Das Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung*** = *Das Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung in Nürnberg – Deutsche Handwerksbilder des 15. und 16. Jahrhunderts*, Bruckmann, München 1965 (Originale in der Nürnberger Stadtbibliothek). http://homepage.univie.ac.at/rudolf.koch/mendel/m_inh.htm (15. 6.2014).
- Day, *Cooking in Europe*** = I. Day, *Cooking in Europe 1650–1850*, Westport, Connecticut and London 2008.
- De Missy, *Histoire militaire du prince*** = J. R. De Missy, *Histoire militaire du prince Eugène de Savoie, du prince et duc de Marlborough, et du prince de Nassau-Frise*, T. 1, La Haye 1729.
- Disselkamp, *Barockheroismus*** = M. Disselkamp, *Barockheroismus. Konzeptionen 'politischer' Größe in Literatur und Traktatistik des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 2002.
- Duffy, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great*** = C. Duffy, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660–1789*, Routledge 2015.
- Engelbrecht, *Theatre de la milice etrangere*** = M. Engelbrecht, *Theatre de la milice etrangere*, priredili Lj. Dabić, M. Peković, Beograd 2014.
- Erdmannsdörffer, *Deutsche Geschichte II*** = B. Erdmannsdörffer, *Deutsche Geschichte II*, Berlin 1893.
- Erlach, Bernhard, *Entwurff Einer Historischen Architectur*** = F. Erlach, J. Bernhard, *Entwurff Einer Historischen Architectur: in Abbildung unterschiedener berühmten Gebäude des Alterthums und fremder Völker; umb aus den Geschicht-büchern, Gedächtnüß-münzen, Ruinen, und eingeholten wahrhafften Abrißsen, vor Augen zu stellen*, Leipzig 1725, 95 (<https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/fischer1725>).
- Fingerlin, *Gürtel*** = I. Fingerlin, *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*, Deutscher Kunstverlag, Berlin 1971.
- Fotić, *Belgrade: A Muslim and Non-Muslim Cultural Centre*** = A. Fotić, *Belgrade: A Muslim and Non-Muslim Cultural Centre (Sixteenth-Seventeenth Centuries)*, in: *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, ed. A. Anastasopoulos, Rethymno 2005, 51–75.
- Fragnito, *Cardinals' Courts*** = G. Fragnito, *Cardinals' Courts in Sixteenth-Century Rome*, *JMH* Vol. 65, No. 1 (1993) 26–56.

- Freedberg, *The Power of Images*** = D. Freedberg, *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*, Chicago 1991.
- Füssel, *Der inszenierte Tod*** = M. Füssel, *Der inszenierte Tod. Militärische Sterbe- und Beerdigungsrituale im Kontext des Siebenjährigen Krieges*, in: *Übergänge schaffen. Ritual und Performanz in der frühneuzeitlichen Militärgesellschaft*, edd. R. Pröve, C. Winkel, Göttingen 2012, 127–152.
- Füssel, *Der Krieg*** = M. Füssel, *Der Krieg als Inszenierung und Wissensschauplatz im 17. und 18. Jahrhundert*, *Metaphorik* 14 (2008) 205–230.
- Gajić-Kvašček et al., *Archaeometric study of painted pottery*** = M. Gajić-Kvašček, V. Bikić, V. J. Wright, I. Radosavljević Evans, Lj. Damjanović-Vasilić, *Archaeometric study of 17th/18th century painted pottery from the Belgrade Fortress*, *Journal of Cultural Heritage* 32 (2018) 9–21.
- Garády, *Agyagművesség*** = S. Garády, *Agyagművesség, Budapest története a török korban*, in: Fekete L. (szerk.), Budapest 1944, 382–401.
- Gariglio, *1706, l'assedio di Torino*** = D. Gariglio, *1706, l'assedio di Torino*, BLU Edizioni, 2005.
- Garwood, *Cross-Cultural Exchange*** = S. Garwood, *Cross-Cultural Exchange in the Post-Medieval Adriatic: An examination of glass artefacts from the 15th through mid-18th centuries*, A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, The University of Sheffield, Faculty of Arts and Humanities, Department of Archaeology, September 2017.
- Gebert, *Der Handelsmann Johann Ferber und Rechenpfennigmacher*** = C. F. Gebert, *Der Handelsmann Johann Ferber und Rechenpfennigmacher*, *Mitteilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft* XXXV (1918) 129–138.
- Gerlind, *Müller, Philipp Heinrich*** = W. Gerlind, *Müller, Philipp Heinrich*, *Neue Deutsche Biographie* 18 (1997) 468.
- Goloubeva, *The Glorification of Emperor*** = M. Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I in Image, Spectacle and Text*, Mainz 2000.
- Grew, de Neergaard, *Shoes and pattens*** = G. Grew, M. de Neergaard, *Medieval finds from excavations in London: 2, Shoes and pattens*, illustration by S. Mitford, London 2001.
- Gutkas, *Prinz Eugen von Savoyen*** = K. Gutkas, *Prinz Eugen von Savoyen, Feldherr und Staatsmann*, in: *Prinz Eugen und das barocke Österreich: Ausstellung der Republik Österreich und das Landes Niederösterreich*, Wien 1986, 5–32.
- Hauenfels, *Visualisierung von Herrschaftsanspruch*** = T. Hauenfels, *Visualisierung von Herrschaftsanspruch. Die Habsburger und Habsburg-Lothringer in Bildern*, Wien 2005.
- Hirsch, *Die Medaillen auf den Entsatz Wiens*** = A. Hirsch, *Die Medaillen auf den Entsatz Wiens 1683*, Troppau 1883.
- Hofer, *Handbuch*** = N. Hofer (ed.), *Handbuch zur Terminologie der mittelalterlichen und neuzeitlichen Keramik in Österreich*, *Fundberichte aus Österreich Materialhefte A, Sonderheft 12*, Wien 2010.
- Horvat, Biondić, *Keramika i staklo 17. i 18. stoljeća*** = I. Horvat, R. Biondić, *Keramika i staklo 17. i 18. stoljeća iz starog franjevačkog manastira*, *Katalog izložbe, Muzej Slavonije, Osijek* 2007.
- Houston, Stroyan *Firearms, An Illustrated History*** = R. Houston, C. Stroyan (edd.), *Firearms, An Illustrated History*, Dorling Kindersley Limited, New York 2014.
- Höpfel, *Jesuit Political Thought*** = H. Höpfel, *Jesuit Political Thought: The Society of Jesus and the State, c. 1540–1630*, Cambridge 2004.
- Hurst, Neal, van Beuningen, *Pottery*** = J. G. Hurst, D. S. Neal, H. J. E. van Beuningen, *Pottery produced and traded in north-west Europe 1350–1650*, *Rotterdam papers VI: A contribution to medieval archaeology*, Rotterdam 1986.
- Ingrao, *Habzburška monarhija*** = Č. Ingrao, *Habzburška monarhija 1618–1815*, Beograd 2014.
- Jaworski, *Ślady obróbki surowca kościanego i rogowego*** = K. Jaworski, *Ślady obróbki surowca kościanego i rogowego*, in: *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, *Wrocław Antiqua* 1, edd. C. Buško, J. Piekalski, Wrocław 1999, 70–92.

- Kaltenberger, *Die frühneuzeitliche Malhornware*** = A. Kaltenberger, *Die Grabungen des Österreichischen Archäologischen Institut im ehem. Benediktinerkloster ("Schloss") Mondsee III, Die frühneuzeitliche Malhornware*, Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines 141/I (1996) 187–227.
- Kaltenberger, *Keramik des Mittelalters und der Neuzeit in Oberösterreich 1*** = A. Kaltenberger, *Keramik des Mittelalters und der Neuzeit in Oberösterreich*, Band 1: Grundlagen. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 23 – NEARCHOS Band 17, Bibliothek der Provinz, Innsbruck 2007.
- Kaltenberger, *Keramik des Mittelalters und der Neuzeit in Oberösterreich 2*** = A. Kaltenberger, *Keramik des Mittelalters und der Neuzeit in Oberösterreich*, Band 2: Katalog. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 24 – NEARCHOS Band 18, Bibliothek der Provinz, Innsbruck 2007.
- Kantorowicz, *The King's Two Bodies*** = E. H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton 1997.
- Kaufmann, *Court, Cloister, and City*** = T. C. Kaufmann, *Court, Cloister, and City, The Art and Culture of Central Europe*, Chicago 1995.
- Kitsikopoulos, *Innovation and Technological Diffusion*** = H. Kitsikopoulos, *Innovation and Technological Diffusion: An economic history of early steam engines*, Routledge 2015.
- Knaap, *Meditation, Ministry, and Visual Rhetoric*** = A. C. Knaap, *Meditation, Ministry, and Visual Rhetoric in Peter Paul Rubens's Program for the Jesuit Church in Antwerp*, in: *The Jesuits II: cultures, sciences, and the arts, 1540–1773*, edd. J. W. O'Malley et al., Toronto 2006, 157–181.
- Knapp, Tüskes, *Emblematics in Hungary*** = É. Knapp, G. Tüskes, *Emblematics in Hungary: a study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen 2003.
- Kondorosy, *Cseréppipák a Budai*** = S. Kondorosy, *Cseréppipák a Budai felső vízivárosból, Budapest Régiségei* 41 (2007) 249–280.
- Kovács, *16th–18th century Hungarian pottery types*** = G. Kovács, *16th–18th century Hungarian pottery types*, Antaeus 19–20 (1990–1991) 169–180.
- Kowalska, *Leatherworking*** = A. B. Kowalska, *Leatherworking in Late Medieval Szczecin Chyżyńska Neighbourhood*, Szczecin 2013.
- Krenn et al., *Koch- und Tafelgeschirr*** = M. Krenn, J. Kraschitzer, D. Schön, J. Wagner, *Koch- und Tafelgeschirr des 18. Jahrhunderts, Ein Keramikfunkomplex aus Melk, Niederösterreich*, Fundberichte aus Österreich Materialheft A 17, Wien 2007.
- Kucher, *The Water Supply System of Siena*** = M. P. Kucher, *The Water Supply System of Siena, Italy: The Medieval Roots of the Modern Networked City*, Psychology Press, 2005.
- Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung*** = J. Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung 1717–1739, /poseban otisak/ Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs*, Bd. III, Wien 1889, 155–247.
- Langins, *Conserving the Enlightenment*** = J. Langins, *Conserving the Enlightenment: French Military Engineering from Vauban to the Revolution*, MIT Press, 2004.
- Laslett, Clarke, *Houseful and household in an eighteenth-century Balkan city*** = P. Laslett, M. Clarke, *Houseful and household in an eighteenth-century Balkan city. A tabular analysis of the listing of the Serbian sector of Belgrade in 1733–4*, in: *Household and family in past time*, edd. P. Laslett, R. Wall, Cambridge 2008², 375–400.
- Lech, *Mining and Distribution*** = J. Lech, *Mining and Distribution of Siliceous Rocks Among the First Farming Communities in Eastern Central Europe – a review*, in: *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe, Archaeologia interregionalis*, eds. J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski, Krakow 1988, 369–380.
- Leech, *The processional city*** = R. Leech, *The processional city: some issues for historical archaeology*, in: *The Familiar Past? : Archaeologies of later historical Britain*, edd. S. Tarlow, S. West, Routledge–London 1999, 19–34.
- Losier, *Bouteilles et flacons*** = C. Losier, *Bouteilles et flacons: Les Contenants utilitaires français du début du XVIIIe siècle au début du XIXe siècle*, Aspects techniques et sociaux, Journal of glass studies 54 (2012) 151–179.

- Lucas**, *Voyage du sieur Paul Lucas* = L. Paul, *Voyage du sieur Paul Lucas fait en MDCCXIV, &c. par ordre de Louis XIV, dans la Turquie, l'Asie, Sourie, Palestine, Haute et Basse Egypte, &c...*, vol. I, Amsterdam, Steenhouwer & Uytwerp, 1720.
- Lucke**, *Sylloge numismatum elegantiorum* = J. J. Lucke, *Sylloge numismatum elegantiorum, quae diuersi imp: reges, principes, comites, respublicae diuersas ob causas ab anno 1500. ad annum usq. 1600 cudi fecerunt, concinnata & historica narratione (sed breui) illustrata*, Starassburg 1620.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/bpt6k96568379.textelimage> (28. 9. 2018).
- Lyster**, *The Citadel of Cairo* = W. Lyster, *The Citadel of Cairo: A History and Guide*, Cairo 1990.
- Malnar, Marjanić, Labus**, *Gradnja brama Sv. oca Nikolaja u Rijeci* = B. Malnar, D. Marjanić, N. Labus, *Gradnja brama Sv. oca Nikolaja u Rijeci 1717–1746. – Dokumenti, Artefakti 6–7* (2004) 35–165.
- Mandić**, *Medalje izdate povodom zauzeća Beograda* = R. Mandić, *Medalje izdate povodom zauzeća Beograda 1688, 1717. i 1798. godine iz Zbirke Narodnog muzeja u Beogradu*, Dinar 26 (2006) 60–64.
- Manzo, Peirone**, *I GIORNI DELL'ASSEDIO* = L. Manzo, F. Peirone, *I GIORNI DELL'ASSEDIO*, Torino 2006.
- Maravall**, *Culture of the Baroque* = J. A. Maravall, *Culture of the Baroque, Analysis of a Historical Structure, Theory and History of Literature, Volume 25*, Minneapolis 1986.
- Matsche**, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI* = F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI: Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des "Kaiserstils" I*, Berlin – New York 1981.
- McIver**, *Cooking and Eating* = K. A. McIver, *Cooking and Eating in Renaissance Italy – From Kitchen to Table*, London 2014.
- McLoughlin**, *Authoring war* = C. M. McLoughlin, *Authoring war: the literary representation of war from the Iliad to Iraq*, Cambridge 2011.
- McNulty**, *Common beverage bottles* = R. H. McNulty, *Common beverage bottles: their production, use, and forms in seventeenth- and eighteenth- century Netherlands, Part I*, Journal of Glass Studies XIII (1971) 91–119.
- Meecham-Jones**, 'He In Salte Teres Dreynte' = S. Meecham-Jones, 'He In Salte Teres Dreynte': Understanding Troilus's Tears, in: *Emotions and War: Medieval to Romantic Literature*, edd. S. Downes et al., New York 2015, 77–97.
- Melchior-Bonnet**, *The Mirror* = S. Melchior-Bonnet, *The Mirror: A History*, New York 2002.
- Mérot**, *Der Held in der französischen Malerei* = A. Mérot, *Der Held in der französischen Malerei des 17. Jahrhunderts*, in: *Triumph und Tod des Helden. Europäische Historienmalerei von Rubens bis Manet*, edd. M. Ekkehard, A. Repp-Eckert, Mailand 1988, 30–38.
- Mésárosz**, *Szekszárd* = G. Mésárosz, *Szekszárd és környéke törökös díszítésű kerámiai emlékei*, Szekszárd 1968.
- Mesinger**, *Traktat o medalji* = B. Mesinger, *Traktat o medalji*, Osijek 1987, 7–33.
- Micara**, *Alexandria, Egypt* = L. Micara, *Alexandria, Egypt. The role of the harbours and fortifications in the formation of the Mediterranean city's image*, in: *Defensive Architecture of the Mediterranean. XV to XVIII Centuries: Vol. V*, ed. V. Echarri Iribarren, Fortmed 2017, 271–276.
- Milošević**, *Propagandna kampanja bečkog dvora* = A. Milošević, *Propagandna kampanja bečkog dvora u Austrijsko-turskom ratu 1716–1718. godine na kartama i gravirama*, Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku 131 (2011) 92–111.
- Milošević**, *The Festival Book for the Exchange* = A. Milošević, *The Festival Book for the Exchange of Austrian and Turkish Deputation in 1719*, in: *The Peace of Passarowitz, 1718*, edd. C. Ingrao, N. Samardžić, J. Pešalj, West Lafayette 2011, 239–253.
- Mitrović**, *The Peace of Passarowitz* = K. Mitrović, *The Peace of Passarowitz and the Re-establishment of the Catholic Dioecesan Administration in Belgrade and Smederevo*, in: *The Peace of Passarowitz, 1718*, edd. C. Ingrao, N. Samardžić, J. Pešalj, Indiana 2011, 212–214.

- Muller, *Jesuit Uses of Art*** = J. Muller, *Jesuit Uses of Art in the Province of Flanders*, in: *The Jesuits II: cultures, sciences, and the arts, 1540–1773*, edd. J. W. O'Malley et al., Toronto 2006, 113–156.
- Mumford, *The city in history*** = L. Mumford, *The city in history, its origins, its transformations and its prospects*, New York 1961.
- Müller, Vogel, *Atlas Arhitekture*** = W. Müller, G. Vogel, *Atlas Arhitekture. Istorija graditeljstva od romanike do danas*, tom 2, Beograd 2005.
- Oleson, *Greek and Roman Mechanical Water-Lifting Devices*** = J. P. Oleson, *Greek and Roman Mechanical Water-Lifting Devices: The History of a Technology*, Springer Science & Business Media, 1984.
- Orser, *Historical Archaeology*** = C. E. Orser, Jr., *A Historical Archaeology of the Modern World*, Springer – New York 1996.
- Orvieto** = “Orvieto – Caput Etruriae”, GAL Trasimeno Orvietano, Orvieto 2015.
- Ottensfeld, Teuber, *Die österreichische Armee*** = R. von Ottensfeld, O. Teuber, *Die österreichische Armee von 1700 bis 1867*, Akad. Druck-u, Verlagsanstalt, Graz 1971.
- Papastratos, *Paper Icons*** = D. Papastratos, *Paper Icons, Greek Orthodox Religious Engravings 1665–1899*, II, Athens 1990, 531.
- Parrott, *From military enterprise to standing armies*** = D. Parrott, *From military enterprise to standing armies: war, state, and society in western Europe, 1600–1700*, in: *European Warfare, 1350–1750*, edd. F. Tallett, D. J. B. Trim, Cambridge 2010, 74–95.
- Parshall, *Prints as Objects of Consumption*** = P. Parshall, *Prints as Objects of Consumption in Early Modern Europe*, *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 28 (1998) 19–36.
- Pilsitz, *Architektonische entwicklung*** = M. Pilsitz, *Architektonische entwicklung Historischer Fabrikbauten im Siedlungsgebiet des Heutigen Budapest zwischen 1815 und 1915 unter besonderer berücksichtigung der Brauereien*, PhD Thesis, 2015.
- Pollak, *Cities at War in Early Modern Europe*** = M. Pollak, *Cities at War in Early Modern Europe*, Cambridge 2010.
- Polleross, “Pro decore Majestatis” Zur Repräsentation Kaiser Leopold I.** = F. Polleross, “Pro decore Majestatis” Zur Repräsentation Kaiser Leopold I. in *Architektur, Bilder und Angewante Kunst*, Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien 4/5 (2002/2003) 191–295.
- Polleroß, *Zur Repräsentation der Habsburger*** = F. B. Polleroß, *Zur Repräsentation der Habsburger in der bildenden Kunst*, in: *Welt des Barock*, edd. R. Feuchtmüller, E. Kovács, Wien 1986, 87–104.
- Pulselli et al., *An emergy evaluation of a medieval water management system*** = R. M. Pulselli, B. Rugani, E. Tiezzi, N. Marchettini, *An emergy evaluation of a medieval water management system: the case of the underground “Bottini” in Siena (Italy)*, *WIT Transactions on Ecology and the Environment* 128 (2010) 369–374.
- Radek, *Przynależność gatunkowa skór*** = T. Radek, *Przynależność gatunkowa skór z działki przy ul. Węziennej 11*, in: *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Węziennej 10–11 we Wrocławiu*, *Wrocławia Antiqua* 1, edd. C. Buško, J. Piekalski, Wrocław 1999, 95–105.
- Rafaelli, *Rame d'arte*** = U. Rafaelli (ed.), *Rame d'arte – Dalla preistoria al XX secolo nelle Alpi centro-orientali*, a cura di U. Rafaelli, Provincia autonoma, Servizio beni culturali Castello del Buonconsiglio, Monumenti e collezioni provinciali, Trento 1998.
- Ray, *Seven Partly Underground Rooms and Buildings*** = M. A. Ray, *Seven Partly Underground Rooms and Buildings for Water, Ice, and Midgets*, Pamphlet Architecture 20 (1997) 78.
- Riccetti, *Antonio da Sangallo il Giovane in Orvieto*** = L. Riccetti, *Antonio da Sangallo il Giovane in Orvieto. Una lettera ed altri documenti inediti*, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 42. Bd., H. 1 (1998) 67–100.
- Ridovics, Haider, *The history of the Hungarian pipemaker's craft*** = A. Ridovics, E. Haider (edd.), *The history of the Hungarian pipemaker's craft. Hungarian history through the pipemaker's art*, Budapest 2000.

- Sammlung Julius, *Krieg und Frieden in der Medaille und in der Gedenkmünzen*** = Sammlung Julius, *Krieg und Frieden in der Medaille und in der Gedenkmünzen I. Teil bis 1740*, Heidelberg 1958.
- Schmoldt, *Die Nadelstiche des Kupferstechers*** = W. Schmoldt, *Die Nadelstiche des Kupferstechers: Graphische Porträts als Mittel der Propaganda*, in: *Krieg der Bilder: Druckgraphik als Medium politischer Auseinandersetzung im Europa des Absolutismus*, ed. W. Cilleßen, Berlin 1997, 67–75.
- Schnapper, *The King of France as Collector*** = A. Schnapper, *The King of France as Collector in the Seventeenth Century*, JIH Vol. 17, No. 1 (1986) 185–202.
- Schneider, *Medaillen und Schaumünzen des Barock und Rokoko*** = R. Schneider, *Medaillen und Schaumünzen des Barock und Rokoko*, Osnabrück 1988.
- Schumann, *Die andere Sonne*** = J. Schumann, *Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I.*, Berlin 2003.
- Sedláčková, *From the Gothic period to the Renaissance*** = H. Sedláčková, *From the Gothic period to the Renaissance, Glass in Moravia 1450 – circa 1560*, in: *Studies in post-medieval archaeology 2: Material culture from the end of the 15th century and its reflection in archaeological, written and iconographic sources*, ed. J. Žegklitz, ARCHAIA, Praha 2007, 181–226.
- Silver, *Marketing Maximilian*** = L. Silver, *Marketing Maximilian: the visual ideology of a Holy Roman Emperor*, Princeton 2008.
- Simić, *Patriotism and Propaganda*** = V. Simić, *Patriotism and Propaganda: Habsburg Media Promotion of the Peace Treaty of Passarowitz*, in: *The Peace of Passarowitz, 1718*, edd. C. Ingrao, N. Samardžić, J. Pešalj, West Lafayette, Indiana 2011, 267–290.
- Sloos, *Warfare and the Age of Printing*** = L. Ph. Sloos, *Warfare and the Age of Printing. Catalogue of Early Printed Books from before 1801 in Dutch Military Collections*, Vol. 1, Leiden–Boston 2008.
- Stefanović-Vilovsky, *Belgrad unter der Regierung*** = T. Stefanović-Vilovsky, *Belgrad unter der Regierung Kaiser Karls VI: (1717–1739) mit Benützung archivalischer und anderer Quellen*, Wien 1908.
- Šarić, *Artefakti od okresanog kamena*** = J. Šarić, *Artefakti od okresanog kamena u starijem i srednjem neolitu na tlu Srbije*, Beograd 2014.
- Šimek, *Srednjovjekovno staklo iz Varaždina*** = M. Šimek, *Srednjovjekovno staklo iz Varaždina*, Archaeologia Adriatica 4.1 (2011) 307–324.
- Škaljić, *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku*** = A. Škaljić, *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku*, Sarajevo 1985 (peto izdanje).
- Tallett, *War and Society*** = F. Tallett, *War and Society in early-modern Europe, 1495–1715*, Routledge – London, New York 1992.
- Tarcsay, *Zum Stand der mittelalterlichen und neuzeitlichen Glasforschung*** = K. Tarcsay, *Zum Stand der mittelalterlichen und neuzeitlichen Glasforschung in Ostösterreich*, in: *Auf gläsernen Spuren, Der Beitrag Mitteleuropas zur archäologisch-historischen Glasforschung*, edd. S. Felgenhauer-Schmiedt, A. Eibner, H. Knittler, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 19, Wien 2003, 165–178.
- Thieme, Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*** = U. Thieme, F. Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* 36 (1992) 232–233.
- Tomka, *Excavated pipes*** = G. Tomka, *Excavated pipes from the 16th to the 18th century in Hungary*, in: *The history of the Hungarian pipemaker's craft. Hungarian history through the pipemaker's art*, edd. A. Ridovics, E. Haider, Budapest 2000, 25–32.
- Uzelac, *Balthazar Neumann i Barokni Beograd*** = Z. Uzelac, *Balthazar Neumann i Barokni Beograd – jedna reinterpretacija Sagallovog bunara iz Orvijeta*, ČP 7–8 (1988) 31–34.
- Vanino, *Isusovci u Beogradu*** = M. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII stoljeću*, Vrela i prinosi 4 (1934) 1–4.
- Veit, *Medaillen und Münzen*** = L. Veit, *Medaillen und Münzen*, Anzeiger des Germanischen Nationalmuseum (1962) 122–137.

- Vizi, *A kora újkori kerámia*** = M. Vizi, *A kora újkori kerámia feldolgozásának módszerei. Az Ozorai várkastély leletanyagának adatbázisáról*, in: *Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary*, II, edd. E. Benkő, G. Kovács, Budapest 2010, 817–838.
- Vocelka, *Glanz und Untergang der höfischen Welt*** = K. Vocelka, *Glanz und Untergang der höfischen Welt: Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien 2004.
- Volkman, *Die Architektur des 18. Jahrhunderts*** = S. Volkman, *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat*, PhD Thesis, Heidelberg 2001.
- Wachowski, *Militaria*** = K. Wachowski, *Militaria*, in: *Ulice sredniowiecznego Wrocławia, Wratislavia Antiqua II*, edd. J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2010, 179–183.
- Weber, *Die Medaille*** = I. S. Weber, *Die Medaille, ein wichtiges Medium der Propaganda während der Türkenkriege*, in: *Diplomaten und Wesire. Krieg und Frieden im Spiegel türkischen Kunsthandwerks*, ed. P. Schienerl, München 1988, 51–70.
- Weber, Seelig, *Kürfürst Max Emanuel, Bayern und Europa*** = I. S. Weber, L. Seelig, *Kürfürst Max Emanuel, Bayern und Europa um 1700* (Band II), München 1976.
- Weifert, *Meine Sammlung von Medaillen auf die Eroberungen Belgrads*** = H. Weifert, *Meine Sammlung von Medaillen auf die Eroberungen Belgrads in den Jahren 1688, 1717 und 1789 und den Frieden von Passarowitz 1718*, Wien 1893.
- Weiner, *On Gunflint Manufacture in Germany*** = J. Weiner, *On Gunflint Manufacture in Germany*, *Archäologische Informationen* 39 (2016) 247–264.
- West, *Introduction*** = S. West, *Introduction*, in: *The Familiar Past?: Archaeologies of later historical Britain*, edd. S. Tarlow, S. West, Routledge–London 1999, 1–15.
- Winter, *Glanz des Hauses Habsburg*** = H. Winter, *Glanz des Hauses Habsburg. Die habsburgische Medaille im Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums*, Wien 2009.
- Wiśniewski, *Wyroby kamienne*** = A. Wiśniewski, *Wyroby kamienne*, in: *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, *Wratislavia Antiqua* 1, edd. C. Buško, J. Piekalski, Wrocław 1999, 120–135.
- Wohlfahrt, *Christian Wermuth*** = C. Wohlfahrt, *Christian Wermuth: ein deutscher Medailleur der Barockzeit*, London 1992.
- Wolff, *The Singing Turk*** = L. Wolff, *The Singing Turk: Ottoman Power and Operatic Emotions on the European Stage from the Siege of Vienna to the Age of Napoleon*, Stanford 2016.
- Woodall et al., *Gunflint Production*** = J. N. Woodall et al., *Gunflint Production in the Monti Lessini, Italy*, *Historical Archaeology*, Vol. 31, Issue 4 (1997) 15–27.
- Wrede, *Das Reich und seine Feinde*** = M. Wrede, *Das Reich und seine Feinde. Politische Feindbilder in der reichspatriotischen Publizistik zwischen Westfälischem Frieden und Siebenjährigem Krieg*, Mainz 2004.

<https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00090475& pimage=00001&v=150&nav=&l=fr>

<https://calisphere.org/item/ark:/13030/kt84892bo/>

<http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/id/5384101>

<http://eng.travelogues.gr/item.php?view=45384>

<http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=1999543>

<http://www.inorviato.it/pozzo-di-san-patrizio/>

<http://www.mairie-herserange.fr/mes-loisirs/culture/office-de-tourisme-du-pays-de-longwy/>

<http://www.museotorino.it/view/s/ca7f360517df46928fdaa89895a8fc36>

<http://www.tumblr.com/tagged/flintlock+mechanism>

wikimedia.org/wiki/File:Vienna_-_Plague_Column_-_engraving.jpg

Списак сарадника са афилијацијама

др ВЕСНА БИКИЋ, научни саветник
Археолошки институт, Београд
v.bikic@ai.ac.rs; vesna.bikic@gmail.com

ВЛАДАН ЗДРАВКОВИЋ, архитекта
независни истраживач
Београд
vladan.zdravkovic@gmail.com

МАРИЈА МАРИЋ ЈЕРИНИЋ, виши кустос
Народни музеј у Београду
m.jerinic@narodnimuzej.rs

др АНА МИЛОШЕВИЋ, музејски саветник
независни истраживач
Смедеревска Паланка
anamilosevitz@gmail.com

др МАРИНА ПАВЛОВИЋ, архитекта – конзерватор
Завод за заштиту споменика културе града Београда
pavlovic.marina@yahoo.com

др МАРКО ПОПОВИЋ, научни саветник
Археолошки институт, Београд
dama.porovic@yahoo.com

др ВЛАДИМИР СИМИЋ, ванредни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности
vmsimic@f.bg.ac.rs

др ИСИДОРА ТОЧАНАЦ РАДОВИЋ, научни сарадник
Историјски институт, Београд
isidora.tocanac.radovic@iib.ac.rs

др ЈОСИП ШАРИЋ, виши научни сарадник
Археолошки институт, Београд
josips@eunet.rs

РЕПРОДУКОВАНЕ ПРЕДМЕТЕ ЧУВАЈУ:

Археолошки институт, Београд
Архив САНУ у Сремским Карловцима
Коморни архив / Архив финансијских и судских комора, Беч
Аустријска галерија Белведере, Беч
Аустријски државни архив, Беч
Библиотека Матице српске, Нови Сад
Британска библиотека, Лондон
Главни земаљски архив, Карлсруе
Музеј града Београда
Музеј града Новог Сада
Музеј Српске православне цркве, Београд
Народна библиотека Србије, Београд
Народни музеј у Београду
Немачка градска библиотека, Берлин
Педагошки музеј, Београд
Ратни архив у Бечу
Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”
Универзитетска и државна библиотека Саксонија-Анхалт, Хале

ФОТОГРАФИЈЕ И ЦРТЕЖИ:

Археолошки институт, Београд (Славица Марковић, Угљеша Војводић)
Завод за заштиту споменика културе града Београда
ЈП „Београдска тврђава”
Фото-документација Милоша Јуришића

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11 Београд)"1717/1739"(082)

БАРОКНИ Београд : преображаји 1717–1739. / [уредник Весна Бикић]. – Београд : Археолошки институт : Музеј града Београда, 2019 (Београд : Бирограф). – 223 стр. : илустр. ; 25 см. – (Посебно издање / [Археолошки институт] ; бр. 69)

Део текста штампан двостубачно. – Тираж 500. – Стр. 6–9: Предговор / Весна Бикић. – Списак сарадника са афилијацијама: стр. 222–223. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 207–221.

ISBN 978-86-6439-043-9 (АИ)

ISBN 978-86-6433-019-0 (МГБ)

а) Београд – 1717–1739 – Зборници

COBISS.SR-ID 275173388

97886641330190

97886641390439

МУЗЕЈ ГРАДА БЕОГРАДА
BELGRADE CITY MUSEUM
www.mbg.org.rs

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
www.ai.ac.rs

